

A szerkesztőség nyilatkozata az ukrán helyzetről	5

Asztal körül

Alexandr Osipian: Az ukrán politikai válság néhány oka és a múlt felhasználása az orosz–ukrán kapcsolatokban 2014-ben	6

Bárdos-Féltoronyi Miklós: Az ukrainai „tülekedés” eddigi eredményei és valószínű okai	14

Said Gafurov: Az ukrainai osztályharc és a földgáz	24

Krausz Tamás: **Harc Ukrajnáért**

Szakértőink, képzeletbeli kerekasztalunk résztvevői – magyarok és külföldiek – különböző oldalról tekintik át azt a bonyolult és történelmileg meghatározott szituációt, amely a mai Ukrajnában létrejött. A polgárháború keretei között már az ukrán állam fennmaradása vált kétségesé. A politikai erők polarizálódása elválaszthatatlan a nagyhatalmak geostratégiai törekvéseitől és a nagy tőkés társaságok olaj- és gázpiaci aspirációitól .....

28

Koltai Mihály Bence: **Az amerikai külpolitika és annak ideológusai**

New Left Review új különszámot jelentetett meg, amelyet az egykori főszerkesztő, Perry Anderson az amerikai külpolitikáról írt két nagyesszéje tölt meg. Az első (Imperium) az amerikai külpolitika áttekintését tartalmazza a XIX. század végétől napjainkig, beágyazva az amerikai és globális társadalomfejlődés folyamataiba. A második, jóval rövidebb esszé (Consilium) pedig a kortárs amerikai birodalmi ideológiák és ideológusok áttekintése, ami inkább a kifejezetten politikatudományi érdeklődésű olvasók számára lehet érdekes.....

34

Változatok egy témára

Philippe Norel: **A kapitalizmus felemelkedése a globális történelem prizmáján keresztül**

A cikk a kapitalizmus természetének, konkrét kezdeteinek kérdéseit járja körül. Azok a mezőgazdasági, kézműipari, kereskedelmi és katonai technológiák, amelyek megteremtették a kapitalizmus kiemelkedésének európai kontextusát, Ázsiából származtak, és időről időre a piaci gazdaságokhoz kapcsolódtak. Norel itt azt javasolja, hogy különböztessük meg az „aktív kalmárkapitalizmust”, a piaci rendszereket és a kapitalizmust magát. Így egy olyan összetett modellt kínál, amely – Arrighi vagy Mielants koncepciójával összhangban – a kereskedők diffúz kapitalizmusa felől a modern kapitalizmus felé mutat.....

43

Barry K. Gills: **A Világrendszer elmélet: a világtörténelem, a globalizáció és a világválság elemzése**

A cikk tömören áttekinti azokat a különféle koncepciókat és történeti interpretációkat, amelyeket a szerző és André Gunder Frank által továbbgondolt világrendszer

elmélet kínált. Számos ellentmondás van az általuk kifejlesztett új megközelítés, valamint a klasszikus marxizmus és a neomarxista wallersteini világrendszer elmélet között. A szerző kritizálja a többi megközelítés eurocentrikusságát, és egy alternatív, nem eurocentrikus nézőpontot ajánl..... 57

Analízis

Tallár Ferenc: **A proletariátustól a prekariátusig és tovább...**

„A tőkével kibogozhatatlanul összefonódott autonóm politikai szféra tetszhalála, az ún. posztpolitika vagy posztdemokrácia korszaka után a politikai szféra újjáéledése és birtokbavétele a szélsőjobb oldalán megy végbe, míg a baloldali mozgalmak az ún. civil társadalom gyenge és labilis képződményei maradnak.” Miért alakult ki ez a neoliberalizmus és a posztmodern összefonódásán alapuló, több évtizedes állapot és mi lehet az alternatívája? 70

Arcok

Jan Toporowski: **Tadeusz Kowalik és a tőkefelhalmozás**

2012. július 30-án varsói otthonában elhunyt Tadeusz Kowalik, a lengyel politikai gazdaságtan doyenje. Kowalikot a leginkább úgy ismerjük, mint a nagy lengyel közgazdász, Michał Kalecki (1899–1970) utolsó munkatársát és a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom tanácsadóját 96

Tromf

Artnér Annamária: **A feltétel nélküli alapjövedelem relevanciája és kérdőjelei**
A feltétel nélküli alapjövedelem a mai technikai fejlettség bázisán elvben megvalósítható, és nagy előrelépés lenne az emberi társadalom fejlődésében. Ám egyben gátolná a munkától a tőke felé történő jövedelemátcsoportosítás tendenciájának érvényesülését. Az FNA támogatandó, de látni kell, hogy tőkés környezetben tartósan nem maradhat fenn 109

Nagy András: **Kritikai megjegyzések a Jólét gazdasági növekedés nélkül – A Nemnövekedés felé. Kiáltvány a Feltétel Nélküli Alapjuttatásért (FNA) című munkához**

A *Kiáltvány* a növekedést kiáltja ki fő ellenségnek a profitmaximalizáló termelési mód helyett. A szerzők nem látják, hogy az általuk javasolt feltétel nélküli alapjuttatás összeegyeztethetetlen a kapitalizmussal, vagyis csak a tőkés uralom meghaladásának egyik lépcsőfokaként valósulhatna meg 131

Olvasójel

Bartha Eszter: **A Lehetetlennel birkózva: Ady és a magyar politika.** Agárdi Péter (szerk.): *„Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra”.* Ady magyarsága és modernsége. Budapest, Napvilág Kiadó, 2014..... 148

Történelem

Karol Modzelewski: **Jaruzelski utat tört Balcerowicz előtt**

A Szolidaritás mozgalom legfőbb követeléseit az *Önkormányzó Köztársaság*

című programban foglalták össze. Ebben alapvető helyet foglalt el a munkás-önigazgatás eszméje, illetve a munkások részvétele a vállalati irányításban és a megtermelt javak elosztásában. 1989-re éppen az 1981-es hadiállapot alakította ki a neoliberális rendszerváltás belső feltételeit 154

Dokumentum

Jeffrey D. Sachs – David Lipton: **A lengyel rendszerváltás neoliberális projektje**

A két amerikai közgazdász 1989-ben a lengyel Szolidaritás mozgalom liberális szárnya tanácsadójaként segítette kidolgozni a „sokkterápia” néven ismertté vált neoliberális rendszerváltó programot. A projekt szembe ment a Szolidaritás mozgalomán belül rendkívül népszerű munkás-önigazgatás eszméjével, és egyértelműen a szabad piac kialakítása, illetve a kapitalizmus restaurációja mellett foglalt állást..... 163

Hermann István: **Az alapvető gondolatok totalitás szétesése**

Hermann 1970-ben azért bírálta a II. Internacionálé bizonyos teoretikusait, mert a marxi elmélet azon három elemének az egységét bontották meg vagy redukálták, amely a történetiség mellett a dialektikus filozófiát (benne az etikát) és a praxist egyaránt magában foglalta. A marxi totalitás szétesésének ma egy jelentősen megváltozott történelmi helyzetben lehetünk szemtanúi..... 171

Kultúra

Koltai Mihály Bence: **Felelősek vagyunk álmainkért.** Slavoj Žižek: *The Pervert's Guide to Ideology.* P Guide Productions, Zeitgeist Films. (Rendezte: Sophie Fiennes, írta: Slavoj Žižek) 2012

Felelősek vagyunk álmainkért – szól Slavoj Žižek új filmjének mottója. A szlovén filozófus hol Sztálinnak öltözve áll a repülőgép lépcsőjén, hol Robert de Niroéként fekszik a *Taxi Driver* [Taxisofőr] koszos ágyán, hol pedig mentőcsónakról magyarázza a *Titanic* rejtett ideológiai üzenetét... 188

Szarka Klára: **Faluvégi történetek. Pilló Ákos kárpátaljai fotográfiái**

Pilló Ákos már öt éve fotografálja Kárpátalja legnagyobb, kilencven százalékban magyarul lakta települését, Nagydobronyot. 2009-ben határozta el, hogy fényképezni kezdi a kárpátaljai szegények életét. Ebből az anyagból, vagyis a *Faluvége* című fotósorozatából válogattuk mostani lapszámunk képeit 193

Másképp – más kép

Tütő László: **Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség. Változatok a meghátrálásra**

A világban való sikeres eligazodás előfeltétele olyan szemlélet, amely a teljes valóság szerkezetéről alkot képet. Mind a pusztán mennyiségi, lexikális tudásra törekvés, mind az átfogó megismerés igényének hiánya hozzájárul ahhoz, hogy eltévedjünk a világunkban 195

Címlapkép: Nagydobrony, Ukrajna

Képek: Pilló Ákos kárpátaljai fotográfiái

Következő számunk tartalmából:

- Marxizmus, posztmarxizmus, neomarxizmus
- Viták a feltétel nélküli alapjövedelemről
- A posztkolonializmus marxista kritikája
- Cigányok Kelet-Európában
- A zapatisták forradalma

E számunk megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

és a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Nyilatkozat

A demokratikus Nyugat oldalán álló Ukrajna és a keleti despotizmust képviselő putyini Oroszország hamis sémájára felfűzött magyarázatokkal szemben annyit bizvást leszögezhetünk: a látszatok ezúttal is csalnak. Olyan imperialista hatalmak közötti marakodásról van szó, amelyben nemcsak Ukrajna, az EU és Oroszország, hanem az Egyesült Államok és a NATO is szerepet játszik. Az igazi tét ugyanis geopolitikai: geopolitikai pozíciószerezés hosszú távra.

Miután kiderült, hogy a rendszerváltásban porig rombolódó Ukrajna Janukovics-féle vezetése nem kíván „örökös” (á lá Törökország) társulási megállapodást kötni az EU-val, Ukrajna elindult a megosztottság és a destabilizálódás útján. Az EU és az USA, különböző megfontolásokból, de rögvést a Majdan pártjára állt – nem zavarta őket az ország destabilizálódása és a neonáci „pravij szektor” ebben betöltött szerepe. A polgári liberális EU az ukrán fasizmus mellett?! – mégiscsak különös kombináció. Putyin a Krím félszigeten és a Kelet-Ukrajnában élő orosz lakossága támogatását kihasználva népszavazással csatoltatta vissza a számára stratégiaileg kulcsfontosságú Krímet Oroszországhoz. E játszma eddigi történéseinek fő és egyben stratégiai nyertese az Egyesült Államok. Az EU további anyagi terhek vállalására kényszerül, miközben energiaválsága az USA energiapiacát teremti meg az új észak-amerikai szénhidrogén-lelőhelyek tulajdonosai számára. Az ukrán kártya kijátszása a hosszú távú amerikai geopolitikai céloknak kedvez azért is, mert a bizonytalan jövőbe tolta ki az EU és Oroszország közötti kölcsönösen előnyös stratégiai szövetség lehetőségét, amellyel az amerikai világgazdasági dominancia potenciálisan ellensúlyozhatóvá vált volna. Az Unió vezetésének – az első mondatban megfogalmazott csőllátása következtében – sikerült újfent elszenvednie egy olyan vereséget, amelyet elkerülhetett volna. Válsággócok kirobbantása vagy fenntartása egy adott térségben mindig azoknak kedvez, akik ebben csak kívülről érintettek. Az igazi vesztes pedig az ukrán társadalom azon többsége, amelyet a mérhetetlen szegénység és a gazdasági válság mellett most már polgárháború is fenyeget.

2014. május 11.

A szerkesztőség

Az ukrán politikai válság néhány oka és a múlt felhasználása az orosz–ukrán kapcsolatokban 2014-ben

Tanulmányom témája a jelenlegi ukrán politikai válság elemzése, különös tekintettel Délkelet-Ukrajnára, amely a Régiók Pártjának fő gazdasági és politikai bázisa több mint egy évtizede, és amely a politikai zavargások melegágyává vált, miután a megbukott elnök, Viktor Janukovics 2014. február 22-én elmenekült az országból.

A kialakult helyzet elemzése még korai stádiumban van, és az eset számos vonatkozásával eddig nem foglalkoztak a kutatók. Tanulmányomban az alábbiakat vizsgálom: a jelenlegi ukrán politikai válság okai; a mai ukrán politikai modell; a regionális sokszínűség és annak felhasználása az ukrán politikában; az összehasonlító mítoszlekezetek politikai célokra történő felhasználása.

Gazdasági okok

A Szovjetunió 1991-es szétesése után fájdalmas és óriási társadalmi és emberi költségekkel járó átmenet következett be az állam által irányított gazdaságból a piacgazdaságba az 1990-es évek elején. Ezt követte egy exportorientált gazdasági modell kiépítése Leonid Kucsma elnöksége idején (1994–2004). Ukrajna talált magának egy gazdasági rést a világpiacon mint a fekete- és színesfémek, fegyverek, gépipari berendezések és vegyipari termékek (elsősorban műtrágya) beszállítója.

Ezen iparágak túlnyomó többsége Délkelet-Ukrajnában koncentrálódik, és az ukrán oligarchák tulajdonát képezi. Közéjük tartoznak: Rinat Ahmetov (System Capital Management: fémipar és szénbányászat), Viktor Pinczuk (Interpipe Group: fémipar), Dmitro Firtas (Group DF holding: vegyipar), Serhij Taruta (Donbassz Ipari Unió: fémipar), Ihor Kolomojszkij (Privatbank, fém-és vegyipar, DnyiproAvia, Aerosvit), Olekszandr Jaroszlavszkij (Development Construction Holding: vegyipar, Avia Harkiv).

A fém- és vegyipari üzemek nagy mennyiségű földgázt használnak, amelyet Oroszországból exportálnak. Ez kiszolgáltatja az ipart – és persze az oligarchákat – a gázáraknak és a Gazpromnak.

Az oligarchák döntő többsége soha nem fektette be az egyébként óriási profitot termelő ukrán ipar modernizálásába. Ugyanakkor csaknem mindegyik oligarcha eszközölt külföldi befektetéseket a fém- és vegyiparba valamint a hajóépítésbe – általában az EU új tagállamaiban. Az általuk felépített birodalmakat így igencsak súlyosan érintik a lehetséges nyugati szankciók, mint ahogyan az megtörtént Dmitro Firtassal a jelenlegi politikai válság idején. A növekvő kínai iparral való verseny és a gázáremelkedés miatt a 2008-as gazdasági válság óta csökkentek az ukrániai fém- és vegyipar bevételei. A globális élelmiszer-piacon bekövetkezett áremelkedés vonzóbb befektetési célpontnak jelölte ki a mezőgazdaságot. Ez a jelenlegi trend egy új oligarcha megjelenését hozta el Ukrajnában, Petro Porosenkóét (Rosen Ltd), akit megtalálunk a Majdan vezetői között, és aki most a legnépszerűbb elnökjelölt az országban (2014 áprilisában 48 százalékos támogatottsággal).

Az üzemek többsége – kivéve a fém- és vegyipart és a katonai üzemeket – csökkentette a termelést. A magas munkanélküliség Ukrajna minden tartományában közel 5 millió állampolgárt készítetett arra, hogy külföldön keressen munkát – az EU-ban és Oroszországban, elsősorban Moszkvában és Tyumen területén, ahol az építőiparban, illetve az olaj- és gáziparban tudnak elhelyezkedni. Az eredmény az, hogy ukránok milliói függnek a külföldi gazdasági, kulturális és politikai hatásoktól.

Politikai modell

Amikor az állami vállalatok privatizációja befejeződött, a Kommunista Párt elvesztette uralkodó pozícióit Délkelet-Ukrajnában az 1999-es és a 2002-es választásokon. Ez teret nyitott az 1990-es évek végén Donyeckben alapított Régiók Pártjának, amelyet az oligarchák támogattak, és amely átvette a vezető szerepet a Kommunista Párttól. Az egypártrendszeri modell azonban nem változott, mintha Délkelet-Ukrajnában a Szovjetunió óta megállt volna az idő. A Doni-medencében – ez a donyecki szénmedence, amely magában foglalja Donyeck és Luhanszk tartományokat – a Régiók Pártjának túlsúlya vált általánossá. Ez a két tartomány képezte a fő bázisát a Viktor Janukovics vezette Régiók Pártjának, akit Kucsma ukrán elnök 1997-ben kinevezett Donyeck kormányzójának, majd 2002-ben miniszterelnöknek.¹

Másképpen alakult a politikai térkép Ukrajna nyugati tartományaiban az 1990-es évek elejétől, Közép-Ukrajnában pedig a 2000-es évektől: itt a magukat „nemzeti demokrataként”, „nemzetiként” és „közép-liberálisokként” definiáló pártok kerültek előtérbe. Mindazonáltal az 1990-es

évek végétől az ukrán pártok az oligarchák politikai lobbijaikká alakultak, amelyek fő célja az volt, hogy ellenőrizzék és kiszipolyozzák az állami költségvetést és az állami tulajdont. A mai ukrán pártok között egyszerűen nem lehet olyan pártot találni, amely megfelelné a bal- és jobboldal, liberális és konzervatív hagyományos politológia kritériumainak. Mindegyik párt egy olyan vezető köré szerveződik, aki kőkemény támogatást kap egy oligarchától vagy oligarchacsoporttól. Mindegyik párt populista retorikát használ. Egyik sem egy adott társadalmi csoport képviselőjére jött létre, hanem regionális identitásokat takar. Még maug az ukrán politikusok is inkább „politikai erőkről”, semmint „politikai pártokról” beszélnek, amikor az ukrán politikacsinálást ecsetelik.

Ha Kucsma elnök (1994–2004) egy olyan ukrán politikai rezsimit hozott létre, amelyet autokratikusnak tekinthetünk, akkor a 2004-es „narancsos forradalom” után az ukrán politikai színtér csatatérre vált két rivális oligarchafrakció között, amelyeket a két leginkább kiemelkedő politikus, Viktor Janukovics és Julia Timosenko vezetett – mindkettő az USA-tól és Oroszországtól kérve segítséget. Végül Viktor Janukovicsnak sikerült egyesítenie az oligarchák többségét és erőforrásait a Régiók Pártjának zászlaja alá, és 2010-ben megnyerte az elnökválasztásokat. Hatalomra kerülve megkísérelte visszaállítani Kucsma autokratikus hatalmi modelljét, és 2011-ben bebörtönözte Timosenkót. Mivel azonban Janukovics a legtöbb állami erőforrást a „családnak” nevezett szűk körbe pumpálta (idetartozott mindkét fia, a fiatal oligarcha Szerhij Kurcsenko, a család bankárja, és a miniszterelnök-helyettes Szerhij Arbuzov), az oligarchák többsége elhagyta táborát és az ellenzéki pártokat kezdte támogatni (Batykivcsina, Udar, és a Szvoboda) a kormányellenes tüntetések idején – az úgynevezett „Európai Majdan”² vagy „Euro-forradalom” alatt.

Regionális sokszínűség

A harvardi professzor, Timothy Colton megjegyzése szerint: „A nyugati rész mind az öt alkalommal élesen szemben állt a Délel és a Kelettel.” A középső rész támogatása döntötte el mindegyik alkalommal a választásokat. Egyetlen jelölt sem volt képes támogatást szerezni mind Nyugaton, mind pedig Délkelet-Ukrajnában. Miért? A kérdésre így válaszol a professzor: „Az ehhez hasonló eredmények kijózanító kérdéseket tesznek fel Ukrajna állítólagos pluralizmusát illetően. Ha hihetünk a szavazati statisztikáknak, akkor *a nemzeti szinten megjelenő multikulturalizmus* olyan alapon nyugszik, amelyet nagymértékben meghatároz *a nemzet alatti szinten tapasztalható politikai monokulturalizmus*.”³

A régiók különböző történelmi örökségét, mítoszlekezetét és eltérő kulturális szimbólumrendszerét használják fel a politikusok,

hogy kialakítsanak a közpolitikában egy éles tengelyt „Nyugat”- és „Kelet”-Ukrajna között.

A regionális elitek az ukrán függetlenség kikiáltása óta fáradhatatlanul manipulálták szavazóikat eme konfrontációs narratíva érdekében, és minden jel szerint a jövőben is ezt fogják tenni. A manipuláció alapjául az szolgál, hogy valóban léteznek kulturális különbségek Ukrajna három része – a Nyugat-, a Közép- és a Délkelet – között. A három makrorégió mindegyikét eltérő történelmi tapasztalatok alakították. Különösen eltér a „kollektív emlékezet” a szovjet korszakról, valamint „a mítoszemlékezet” a távoli múlttól, a társadalmilag konstruált percepció a legtraumatikusabbnak vagy legdicsőbbnek tekintett történeti eseményekről a késő XVI. századtól az 1950-es évek elejéig.⁴

Sok politológus és közértelmiségi a régió földrajzi elhelyezkedésének függvényében tárgyalja a 2004-es és a 2010-es elnökválasztásokat, valamint a 2006-os és 2007-es parlamenti választásokat és a választói preferenciákban bekövetkezett változásokat. Minél nyugatabbra esik egy körzet, annál több támogatója van a „nyugatbarát” politikai erőknek, beleértve Viktor Juscsenko Mi Ukrajnánk pártját és Julia Timosenko blokkját. És fordítva: minél keletebbre megyünk, annál több támogatóra számíthat a Régiók Pártja és Viktor Janukovics.

Ezt az oksági viszonyt hagyományosan az orosz nyelvhez kötik, ugyanis az ukrán nyelvű lakosság szavaz a „narancsra”, miközben az orosz anyanyelvűek a Régiók Pártját és a kommunistákat támogatják. Ezen nézet szerint a nyelv meghatározó tényező a lakosság önmeghatározásában. De a nézet képviselői elfelejtik, hogy a lakosság nagy része kétnyelvű,⁵ és jelentős részük mindkét nyelvet használja, a helyzettől függően. Tehát nem a nyelv befolyásolja döntően a választási preferenciákat és a lakosság önazonosítását.

Kijev lakóinak többsége, kétnyelvű lévén, az orosz nyelvűt használja a mindennapi beszélgetésben. Ennek ellenére ők voltak mind a 2004-es „narancsos forradalom”, mind pedig a 2014-es „európai Majdan” fő támogatói és résztvevői. Miután a megbuktatott elnök, Janukovics elmenekült Ukrajnából, az oroszbarát aktivisták nem tudtak támogatáshoz jutni Délkelet-Ukrajna legnagyobb oroszul beszélő városaiban, mint Dnyipropetrovszk, Zaporizzsja, Krivij Rih, Mikolajiv, and Herszon. Noha Odesszában és Harkivban az oroszbarát erők több kísérletet tettek arra, hogy elfoglalják a kormányzati épületeket és állami hivatalokat, még ezekben a városokban sem tudták megnyerni az orosz anyanyelvű lakosság támogatását.

Nem két nyelv csap itt össze, hanem a múltnak különböző értelmezései, amely narratívákban egy adott nép mint hős és mártír vagy hős és győztes megjelenik.

Mivel Ukrajnában igen nehéz összevegyíteni a Nyugat-Közép és a Délkelet történeti emlékezetét, a múlt különböző, vitatható aspektusait használják fel az egymással versengő politikai-gazdasági erők arra,

hogy fenntartsák a regionális sokszínűséget és biztosítsák maguknak azokat a választókat, akiket az ukrán történelem általuk képviselt változata a legjobban kielégít.

Ha a „mítosz-szimbólum” megközelítést⁶ alkalmazzuk az ukrán esetre, akkor azt látjuk, hogy az országban nincsen közösen kialakított kép Ukrajna múltjáról. Nyilvánvalóan hiányzik egy *közös teremtési mítosz* a két részben. Az *etnikai eredet mítosza* nem érvényes Kelet- és Dél-Ukrajnában. Kétféle mítosz alakult ki a II. világháború *hősi áldozatáról*,⁷ amelyek kölcsönösen tagadják egymást, és teljesen eltér az *aranykorról alkotott mítoszemlékezés*.

Egy soknemzetiségű és regionálisan sokszínű országban a nemzet mint elképzelt politikai közösség nem építhető fel kizárólag az etnikai történelem, etnoszimbolizmus és az ősökkel és az elődökkel való genealógiai kapcsolat hangsúlyozása talaján.

Délkelet-Ukrajnában – Donyeck és Luhanszk tartományok kivételével – az ott lakóknak eltérő képük van Majdanról és a jelenlegi kijevi átmeneti kormányról. Mindazonáltal, túlnyomó többségük alapvető politikai értéknek tekinti Ukrajna területi egységét. Az oroszbarát aktivisták, akiket szeparatistáknak vagy kvázi föderációsoknak lehetne nevezni, jelentős kisebbségben vannak. Ezért van az, hogy a felfegyverzett orosz provokátorok szervezett csoportjai vagy orosz szélsőjobboldali önkéntesek és helyi utcai bandák mindent elkövetnek azért, hogy zavart szítsanak, akár halálos áldozatok árán is, ahogyan azt láttuk Harkivban majdnem minden hétvégén vagy pedig Odesszában május 2-án.

Mivel Donyeck és Luhanszk tartományokban erősen meggyökerezett az egypártrendszeri politikai kultúra és igen erős a regionális identitás, amelyet az ügyes orosz propaganda is maximálisan kihasznál, Majdanra és Janukovics elnök megbuktatására 2014 februárjában sokan a Doni-medencében úgy tekintettek, mint coup d'etatra és közvetlen veszedelemre. Az orosz tévécsatornák masszívan gerjesztették is ezt a félelmet, olyan rémhíreket terjesztve, hogy a kijevi Majdan radikális forradalmárai, akiket Putyin elnök és az orosz újságírók előszere-ttel bélyegeztek „radikális nacionalistáknak”, „szélsőségeseknek”, sőt „fasisztáknak”, arra készülnek, hogy elfoglalják a fenti két tartományt, és kiirtsák azok lakosait, bosszúból az elűzött elnök melletti kiállításukért. Ez magyarázhatja, hogy miért támogatta olyan sok helyi lakos aktívan vagy passzívan a felfegyverzett oroszbarát szeparatistákat, akiket főleg a helyi bűnözők és más marginális elemek közül toboroztak, és akik egy orosz katonai egység 30-40 fegyveresével együtt megtámadták a városházát és a rendőrállomást Szlovjanszkban 2014. április 2-án. A lakosok tudatában mélyen élő történelmi mítoszemlék-zetek és regionális sztereotípiák tovább gerjesztették félelmüket egy lehetséges „fasiszta támadástól”, amelyet, úgymond, „Kijev fasiszta hüntája” rendelne el.

Nyilvánvaló erőfeszítések történnek arra, hogy a társadalmi konfliktust, amely fennáll egyfelől az oligarchák kleptokratikus rendszere, a korrupt bürokrácia és a szervezett bűnözés/maffia, másfelől pedig a kialakuló középosztályok és a kispolgárság, valamint a munkásság között, etnikai konfliktussá alakítsák. Az etnikai konfliktus retorikáját aktívan használja nemcsak a Régiók Pártja, amely sok évig játszott a „védelmező” szerepét az oroszul beszélő Délkelet-Ukrajnában, hanem számos önjelölt kvázi-polgármester és kvázi-kormányzó, akik 2014 március–áprilisában hirtelen felbukkantak Ukrajnában, és akiket nyíltan támogatnak az orosz hivatalnokok és maga az orosz kormány. A politikai válság összes résztvevője visszanyúl a II. világháborús mítosz- emlékezetek rivális narratíváihoz, hogy igazolja a saját mai álláspontját. A konfliktus minden résztvevője – különösen a radikálisok – „fasisztaként” vagy „náciként” bélyegzi meg ellenfeleit. Az oroszbarát radikálisok és félkatonai csoportok, miután több államhivatalt és rendőrállomást elfoglaltak Donyeck és Luhanszk tartomány városaiban, feltűzték „Szent György szalagját”, ami a Vörös Hadsereg győzelmét jelképezte a náci Németország felett.

Oroszország elnöke, Vlagyimir Putyin a 2014 március–májusában adott interjúiban és hivatalos beszédeiben a *Novorosszija* (Új-Oroszország) kifejezést használta, amikor arról beszélt, hogy az Orosz Hadsereg meg fogja védeni a mai Délkelet-Ukrajna városaiban élő, „oroszul beszélő honfitársait”, akiket állítólag fenyeget a kijevi átmeneti kormány. Az „Új-Oroszország” kifejezést többször visszahangozták az oroszbarát aktivisták, szélsőségesek és félkatonai csoportok Délkelet-Ukrajnában. Ez nyilvánvaló (vissza)utalás az Orosz Birodalomra, amely ezeket a területeket elhódította az Oszmán Birodalomtól a XVIII. század végén, és „új orosz” tartománnyá tette azokat. Miután 1917-ben megdőlt a cári Oroszország, az „új orosz” területeket bekebelezte az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság, amely 1922-ben alapító tagja lett a Szovjetunióknak. Az „Új-Oroszország” kifejezés az oroszbarát szélsőségesek, az orosz propaganda és magának Putyinnak a szájából úgy hangzik, mint nyílt felhívás arra, hogy „visszaadják” ezeket a területeket Oroszországnak, ahogyan az már megtörtént a Krímmel 2014 márciusában, vagy pedig létrehozzanak egy orosz protektorátust azon tartományok felett, amelyeknek függetlenedni kell Ukrajnától, az orosz külügyminiszter, Szergej Lavrov követelésének megfelelően. A Krím bekebelezése és Oroszország történeti jogainak hangsúlyozása az Új-Oroszországra megváltoztatta az oroszok szemében Putyin korrupt, autokratikus rezsimének percepcióját. A hivatalos propagandának köszönhetően az állam által irányított médiában Putyin úgy tűnik fel, mint a „Nagy-Oroszország” új alapítója, aki visszaállítja a birodalmi és

a szovjet dicsőséget és hatalmat (amely átmenetileg elveszett az 1990-es években). Ennek megfelelően Ukrajna most úgy jelenik meg, mint Oroszország egyik nagy ellensége, együtt az USA-val és a Nyugattal. Azok az oroszok, akik nyíltan tiltakoznak az ukrán ügyekbe történő beavatkozás és egy lehetséges katonai hódítás ellen, árulóknak számítanak – legalábbis a hivatalos propagandában. Azáltal, hogy politikai ellenfeleit árulóknak bélyegzi, Putyin arra törekszik, hogy csökkentse politikai befolyását, elterelje a figyelmet a növekvő társadalmi feszültségről, az „árulók” és „nyugati uraik” ellen fordítsa a népharagot, konszolidálja az orosz társadalmat és rákényszerítsen egy autokratikus rezsimet Oroszországra.

Ahogy a bolgár politológus, Ivan Krasztev rámutat: „Az ideológia hiánya és a nyitottság foka mintha nem annyira a hátrányára válna az autoritarizmusnak, hanem inkább elősegítené kialakulását az egykori Szovjetunióban.”⁸ Hipotézisem a következő:

A posztszovjet Ukrajnában és Oroszországban a történelem *kvázi-ideológiává* vált, amelyet arra használtak, hogy megosszák a társadalmat és manipulálják a választói preferenciákat különösen 2004 és 2014 között.

A történelem csatatér lett, nemcsak az államközi kapcsolatokban (Ukrajna és Oroszország között), hanem belső feszültségeket is produkált a hivatalos emlékezési stratégiák és a társadalmi válaszok között, az új nemzeti identitás és a régi regionális vagy nemzetfeletti identitások között.

A Szovjetunió összeomlása és annak traumatikus múltja megosztott történeti emlékezeteket, narratívákat produkált, amelyet egyes politikusok arra használtak, hogy politikailag is megosszák a társadalmat. Ez a történeti képzelet- és szimbólumvilág ma mélyen átítatja az ukrán politikai retorikát.

Jegyzetek

- 1 Alexandr Osipian–Ararat Osipian: Why Donbass Votes for Yanukovych: Confronting the Ukrainian Orange Revolution. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 14. (Fall 2006) no. 4.
- 2 A kijevi főtér nevét (*Maidan Nezalezhnosti*) a Függetlenség Tereként lehet magyarrá fordítani. A narancsos forradalom idején 2004 november–decemberében a kormányellenes tüntetők rendszeresen a téren gyülekeztek. A narancsos forradalom miatt a Majdan szó – amelyet a fársziból kölcsönöztek – új jelentést kapott az ukrán politikai szótárban mint olyan hely, amely független a kormányzati ellenőrzéstől és nonstop politikai tiltakozás helyszínéül szolgál.
- 3 J. Timothy Colton: An Aligning Election and the Ukrainian Political Community. *East European Politics & Societies*, 25. (2011) no. 1. 16–17. See also: Gwendolyn Sasse: The Role of Regionalism. *Journal of Democracy*, 21. (July 2010) no. 3.; Dominique Arel: Orange Ukraine Chooses the West, but Without the East. *Aspects of the Orange Revolution: The Context and Dynamics of*

- the 2004 Ukrainian Presidential Elections*. Stuttgart, ibidem-Verlag, 2007.
- ⁴ Alexandr Osipian – Ararat Osipian: Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010. *East European Politics and Societies*, 26. (2012) no. 3.
- ⁵ A 2001-es census szerint 43,3% (16 256 473 fő) ukrán etnikumú állampolgár állította, hogy az ukrán mellett oroszul is folyékonyan beszél. További 14,8% ukrán etnikumú válaszadó azt mondta, hogy az orosz az anyanyelve. 11,6% ukránul is folyékonyan beszél. 54,8% (4 569 313 fő) orosz etnikumú mondta, hogy az orosz mellett ukránul is folyékonyan beszél. További 3,9% orosz etnikumúnak ukrán az anyanyelve. 3% oroszul is folyékonyan beszél. (Lásd: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>). Tehát az ukránok 54,9%-a és az oroszok 57,8%-a állította azt, hogy mindkét nyelven folyékonyan beszél. Ugyanakkor ez a két etnikum teszi ki az ország lakosságának döntő többségét (95%). Az elmúlt 13 évben (2001–2014) a kétnyelvűség még jobban elterjedt, elsősorban azért, mert a fiatal generáció már kétnyelvű Délkelet-Ukrajna hagyományosan oroszul beszélő városaiban.
- ⁶ Anthony D. Smith: History and National Destiny: Responses and Clarifications. *Nations and Nationalism*, 10. (2004) no. 1/2.
- ⁷ David Marples: *Heroes and Villains: Constructing National History in Contemporary Ukraine*. Budapest, Central European University Press, 2007; Wilfried Jilge: *The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005)*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (JBfGOE), Inhaltsverzeichnis Band 54 (2006); Oxana Shevel: The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine. *Slavic Review*, 70. (Spring 2011) no. 1.
- ⁸ Ivan Krastev: Paradoxes of the New Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 22. (2011) no. 2.

(Fordította: Bartha Eszter)

Az ukrainai „tülekedés” eddigyi eredményei és valószínű okai

Az első tüntetések óta eltelt időszak, vagyis az elmúlt hat hónap geopolitikai eredményei, vívmányai egyértelműek Ukrajna esetében. Moszkva a maga módján visszaszerezte a Krím félszigetet és a szóbeszéd szerint harcosai jelen vannak Kelet-Ukrajnában. Viszont Brüsszel segítségével és roppant ügyesen, Washington *ideiglenesen befolyási övezetébe vonta* az egész maradék Ukrajnát, leszámítva pillanatnyilag egy-két keleti tartományt. Az amerikai katonai tanácsadók, a titkos rendőrök és rendőrségi tanácsadók jelentős jelenléte ezt szemlélteti.¹ Hallani pár száz amerikai magánzsoldos felbukkanásáról is. Ugyanakkor, miért gondolom, hogy mindez ideiglenes, az az alábbiakból kiderül.

Belpolitikailag, az államcsínnel hatalomra került új kormányunk ugyanazokkal a nehézségekkel kell megküzdenie, mint elődjének: meg kell akadályoznia Ukrajna összeroppanását. Az 2014. május 25-i elnökválasztás egy ukrainai nemzetközi tőkés társaság tulajdonosát helyezte trónra. „Egy oligarcha levált egy másikat”, erre hívja fel a figyelmet Dérens és Geslin.² Akik elmentek választani, azok látszólag a mérsékletre és nyugalomra szavaztak. A parlament marad a régi, az, amelyik a törvénytelen államcsínyt keresztülvitte 2014 februárjában.

Végül, a fejlemények erősen aláhúzzák a Brüsszel és Washington közt növekvő ellentéteket. Tudni kell, hogy az államcsíny előestéjén (2014. február 21.), a német, a francia és a lengyel külügyminiszter elérte egy megállapodás aláírását Kijevben Janukovics elnök, az ellenzéki pártok és a tüntetők képviselői közt. A megállapodás egy nemzeti összpárti kormány megalakulását, az elnökválasztás időpontját és az alkotmány módosítását írta elő. Ez a megállapodás azonban kétségtelenül nem tetszett Washingtonnak és néhány multinacionális ukrán cégcsoportnak, illetve azok vezetőinek, tulajdonosainak. Ez magyarázza az amerikai helyettes államtitkár, Vitoria Nuland híres „fuck up”-ját az EU-val kapcsolatban, és magát az államcsínyt Kijevben, aminek egy EU-ellenes oldala is megmutatkozik.

Ezt az igen összetett cselekménysorozatot, próbáljuk kicsit közelebbről megvilágítani a következőkben.

Egyrészt Eurázsia területén Ukrajna azon országok közé tartozik, amelyek különlegesen fontosnak tűnnek e tekintetben, mivel a nagyhatalmi „játékok” kiemelkedő jelentőséggel bírnak az ukrán állam létezése szempontjából. Ilyen még a balkáni és a kaukázusi térség, Törökország, Szíria és Irán is. Mindezek elsőrangú *játszmák* a nagyhatalmak közt, legyen az az EU, Oroszország, az USA vagy Kína. Már itt megjegyezendő, 2008-ban, amikor az amerikai–grúz hadsereg háborút kezdeményezett, Oroszország sikerrel megálljt kiáltott. A Szovjetunió feloszlása óta az első eset volt, amikor Moszkva nem hátrált meg. S most a második, 2014-ben, a Krím félsziget, amit nem túlságosan pallérozott módon bekebelezett, több nemzetközi megállapodást felrúgva.

Másrészt, ebből született egy „hidegháborús” hangulat, különösen a NATO-országokban: az „információs hadviselés”. Az euro-amerikai térségben, a ruszofóbia mindig inkább orwelli méreteket ölt és lényegesen megnehezíti a valóság felismerését! Az Oroszország-kép mint rendőrállam nem új és nem mindig egészen megalapozatlan. A kapitalista Nyugat már régóta épített egy egész mitológiát Oroszország köré. Nyilvánvaló, hogy Oroszországnak nem ugyanazok a történelmi és a politikai hagyományai, mint Nyugat-Európának. Mindazonáltal, akármilyen képzeldünk, az az orosz állampolgárok ügye, hogy milyen politikai rendszert akarnak. Mindenesetre mi, nyugatiak nem adhatunk leckét nekik a két világháború és Auschwitz után, tudva a rendszeres kínzásokról katonai támaszpontokon, katonai lerohanásokról (Szomália, Afganisztán, Irak), gyarmati mézszárlásokról, felfegyverzett pilóta nélküli repülőgépek gyilkosságairól stb.

Végül is az események előtt, 1992 óta Oroszország tiszteletben tartotta a független és a semleges Ukrajnát, amit nem lehet elmondani a NATO-ról. Ez utóbbi, rendszeres hadgyakorlatokat tart az ukrán hadsereggel, amelynek tisztjeit amerikai katonai iskolákban átképzik, sok év óta egy fontos irodát tart fenn Kijevben, valamint az amerikai megfigyelő repülőgépek használják Ukrajna légterét. Ez magyarázhatja, az ukrán hadsereg közömbösségét a februári államcsínykor. Államcsínyről beszélek, mivel alkotmányjogilag az akkori elnök közjogi felelősségre vonását nem megfelelő többséggel szavazta meg a parlament és a legfőbb bíróságnak nem volt alkalma mérlegelni a helyzetet.

Felvetődik a kérdés: vajon az ukránok nyernek vagy veszítenek rövid, közép- vagy hosszú távon az elmúlt hónapok következtében? Ma erre a fontos kérdésre, még nincs végleges válaszunk.

Földrajzilag Ukrajna egy óriási háromszögletű síkságon fekszik Berlin, Moszkva és a Fekete-tenger közt. Történelmileg a terület a gyors lerohanások hazája és katonailag ma már védhetetlen. Mérete alig nagyobb, mint Franciaország: 603 000 km². A világ óceánjaihoz hozzáférést biztosít a Fekete-tenger. Közös határai az EU-val 1160 és Oroszországgal 1576 km. Népessége 44 millió, de a szám a valóságban lényegesen alacsonyabb lehet, ha számításba vesszük a külföldön dolgozókat, akik nagyjából Oroszországban tevékenykednek.

Történelmileg Ukrajna köztes országnak bizonyult Lengyelország és Oroszország közt több mint öt évszázadon keresztül. Ma ehhez hozzájárul a szomszédos Románia és Lengyelország NATO-tagsága. 1989 és 1999 között 60%-kal csökkent a GDP-je. A 2007–2014-es válság tovább rontotta a helyzetet! Két közelmúltbeli „forradalom”: a narancssárga 2004-ben, amely során Viktor Janukovics már fontos szerepet töltött be, és a másik 2014-ben, amikor pedig őt üldözték el!

Évszázados váltakozó lengyel és orosz uralom után, Ukrajna a XX. században a Szovjetunió egyik köztársasága lett korlátozott önállósággal, majd a Szovjetunió felbomlásával 1991-ben *elnyerte teljes függetlenségét*. Fehéroroszországgal együtt Ukrajna a legtöbbet szenvedett a II. világháborúban. A függetlenség utáni vágytól indítva elkövetett cselekmények, a „gyilkos múlt” emléke az ukránok számára még ma is feldolgozatlan, továbbra is megoldatlan probléma, legyen szó a lengyelek, a zsidók és az oroszok lemészárlásáról a II. világháború folyamán, a náci vagy a szovjeturalom alatt.

Ugyanakkor, a mai nehezen elnyert függetlenség magyarázza, hogy az ukránok elsősorban ukránok, még akkor is, amikor viszályban vannak egymással: Nyugaton ugyanannyira, mint Keleten, tegnap és ma. Beleértve a helyi nemzetközi vállalatok ukrán tulajdonosait és a legtöbb politikust! A kapitalisták éppen úgy, mint az ország régi vagy új vezetői az ország egységét tartják a legfontosabbnak. Ebből következik, hogy Ukrajna jogilag *semleges ország*, amely többé-kevésbé az is akar maradni 25 éve, Moszkva és Brüsszel között. Beilleszkedni a mai Oroszországba nincs és nem is lesz napirenden, kivéve elenyésző kisebb csoportok körében. Az országban senki sem felejt el a gyakori moszkvai nyomásokat az elmúlt két évtizedben, különösen a földgáz árának kérdésében. Mindez nem akadályozza az ukrán tőkescsoportokat abban, hogy mindinkább beilleszkedjenek a nemzetközi tőke mozgásába.

Természetesen az EU távoli paradicsomnak tűnik az ukránok számára. Viszont a társulás már vitatottabb. Az egyszerű népi bölcsesség beláttatja az emberekkel, hogy Oroszországhoz kötődnek nyelvi, vallási és történelmi tényezőkből kifolyólag. Hasonlóképpen a gazdasági érdekek is ebbe az irányba hatnak: az ország kivitele fontosabb Oroszország, mint az EU felé és a külföldön dolgozók kétharmadának szintén

ebben az országban van a munkahelye. A külföldről bejövő fizetések lényeges jövedelmet jelentenek az ország és a lakosság számára. Másrészt ismert, hogy Moszkva és Kijev egymás ipari rendszereit jelentős mértékben kiegészítik, függnek egymástól.

A függetlenség elnyerése óta, az ország elszenvedte a vadkapitalizmus összes borzalmait. Az egymást követő kormányok alkalmazták a Nemzetközi Valutaalap és az EU neoliberais katekizmusát: a tőke teljes felszabadított mozgását és ténykedését, majd az egész nemzetgazdaság magánosítását, a „rugalmassá” tett munkát és munkakörülményeket. Emellett olyan mértékben csökkentették a kormány beleszólását az ügyekbe, amennyire csak lehetséges volt, kivéve persze a rendfenntartás terén. Így szerveződött meg a 10-20 ukrán nemzetközi vállalat, nemzeti tőkescsoportokkal. A munkanélküliség és az egyenlőtlenségek drámaian megnöttek. A néhány százalékot kitevő nagyvárosi uralkodó réteget és az azokat kiszolgálókat leszámítva, a lakosság nagy része szegénységben él.

Végül az eluralkodó neoliberalizmus megrengette az államot és az országot. Hihetetlen mértékben kiterjedt a vesztegetések és a visszaélések rendszere, különösen a magángazdaságban. Az állam összefonódása a magángazdasággal különlegesen káros. Az elmúlt húszegynéhány évben, az összes kormány kivette ebből a részét, legyen az „narancssárga forradalmár” (Julija Timosenko és bandája) vagy úgynevezett orosz-, illetve nyugatbarát. Ezek a mélyreható gazdasági nehézségek fontos tényezői a korábbi és a közelmúlt eseményeinek, és meghatározók a jövőre nézve is.

Egy-két széljegyzet az elmúlt hat hónap ukrainai eseményeihez

A világ egyre inkább többpólusú. Az EU és Oroszország, és mindenekelőtt az USA arra törekszik, hogy Ukrajnát a saját befolyási övezetében lássa. Ehhez felhasznál szinte bármilyen eszközt. Az összes nagyhatalom képes tüntetéseket szervezni és megfelelő körülmények közt államcsínyeket keresztülvinni más országban. A csábítás, a zsarolás és egyéb titkosszolgálati ténykedés a hétköznapi események közé tartozik. Természetesen a siker nem garantált. Az USA célja, hogy a hegemonnak vélt helyzetét mindenhol növelje. Az EU játéka nem egyértelmű, hiszen tagországai háromnegyede NATO-tagország is. Van olyan tendencia, hogy az EU mintha valamivel okosabban cselekedne, mint az USA. Putyin hatalomra kerülésével Moszkva többé nem hagyja magát, sőt vannak arra mutató jelek, mintha számára mind Ukrajna, mind Fehéroroszország óhatatlanul részei lennének a „Szent Oroszországnak”.

Az USA elsősorban nem katonai stratégia alapján, hanem nagykövetségeken, alapítványokon és civilszervezeteken keresztül nyújt

„segítséget”. Ezzel sikerül fenntartani az egész világon több ezer egyesületet és „barátira” hangolni több tízezer politikusot, újságírókat és katonatisztet. Ez teljesen nyilvánosan történik, hiszen az átláthatóság követelménye kényszeríti a nyilvánosságra hozatalt. Magától értetődően, ezeken keresztül terjeszti az amerikai érdekű propagandát, természetesen Ukrajnában is. Így „segíti” az igen kisszámú ukrán ellenzékét 2013 novemberétől.

Erre jó példa, miként 100-200 ezer kormányellenes tüntető előtt az amerikai szenátor, John McCain a következőket mondta 2013. december 15-én: „A szabad világ veletek van, veletek van Amerika”. Az ilyenfajta kijelentéseket, a magyarok jól ismerik még 1956-ból. Washington akkor is a magyarokkal volt. Ez az amerikai szenátor egy társával ugyanakkor találkozik különböző ellenzéki képviselőkkel és a jobboldali nacionalista antiszemita párt vezetőjével, Oleh Tyahnyibokkal, a mostani kormány egyik legfontosabb támaszával. Nem sokkal később, az amerikai védelmi miniszter, Chuck Hagel figyelmeztette ukrán partnerét Pavlo Lebegyev hadügyminisztert, hogy ne engedélyezze a katonaság bevetését a tüntetők ellen. Az amerikai külügyminisztérium helyettes államtitkára, az „elbájoló” Victoria Nuland pedig már 2014 februárjában megrendezte a kijevei hatalomátvétel részleteit.

Őszintén szólva felvethető a kérdés: vajon mi lenne a „nyugatiak”, vagy az „atlantisták” válasza, ha orosz képviselők vagy miniszterek járkálnának és tüntetnének Kijev, New York vagy Brüsszel utcáin és a kormány ellen uszítanának, ha az orosz kormány támogatta civilszervezetek lendületesen felvonulnának a Nyugat országaiban és felkelésre buzdítanának, vagy ha az orosz külügy- vagy hadügyminisztérium képviselői rendszeresen meggyaláznák vagy fenyegetnék az amerikai elnököket vagy az amerikai minisztereket.

Chomsky elemzése³ helyállónak tűnhet alighanem a legtöbb ember számára, legalábbis Európában: „Putyin közel egyetemes nyugati elítélése magában foglalja »emocionális beszédének« az idézését, amelyben keserűen panaszkodott arra, hogy az USA és szövetségesei újra és újra becsaptak bennünket, döntéseket hoztak a hátunk mögött, befejezett tények elé állítottak minket, a NATO terjeszkedésével keletre, katonai infrastruktúra telepítésével a határainknál. Mindig ugyanazt mondták nekünk: »Nos, ez nem érinti magukat.« Putyin panaszai tényyszerűen pontosak. Amikor Gorbacsov elnök elfogadta Németország egyesítését a NATO részeként – a történelem fényében megdöbbentő engedményt téve – ez quid pro quo volt. Washington Kelet-Németországra vonatkozóan ígéretet tett arra, hogy a NATO »hüvelyknyit sem fog mozdulni kelet felé«. Ezt az ígéretet azonnal megszegték, és amikor Gorbacsov panaszkodott, azt válaszolták neki, hogy ez csak szóbeli ígéret volt, amelynek nincs érvénye.

Clinton elnök folytatta a NATO kiterjesztését sokkal tovább keletre, Oroszország határaihoz. Most felhívják a NATO kiterjesztésére még

Ukrajnára is, mélyen az orosz történelmi »szomszédságon« belülre. De ez »nem érinti« az oroszokat, mert a »béke és stabilitás fenntartásának« a felelőssége azt követeli, hogy az amerikai »vörös vonal« Oroszország határainál húzódjon. Oroszország krími annexiója törvénytelen aktus volt, amely sértette a nemzetközi jogot és különféle szerződéseket. Nem könnyű hasonló esetet találni az utóbbi években, hiszen Irak lerohanása egy ennél sokkal nagyobb bűncselekmény volt. De van egy összehasonlítható példa: Guantanamo Bay USA általi ellenőrzése Délkelet-Kubában. Guantánamót fegyveres fenyegetéssel szakították el Kubától 1903-ban és Kuba követelése ellenére sem mondtak le róla azóta sem, hogy 1959-ben Kubának sikerült a függetlenné válnia.

Bizonyos, hogy Oroszország igénye sokkal indokoltabb. Még az erős belső támogatástól függetlenül is, a Krím történelmileg orosz; ott van Oroszország egyedüli meleg vízi kikötője, ez az orosz flotta otthona és hatalmas stratégiai jelentősége van. Az Egyesült Államoknak egyáltalán nincs más joga Guantánamóra, mint az erő monopóliuma. Az egyik oka annak, hogy az Egyesült Államok elutasítja Guantánamo visszaadását Kubának, feltehetően az, hogy ez egy nagy kikötő és a régió amerikai ellenőrzése súlyosan gátolja Kuba fejlődését. Ez 50 éve az USA nagymérvű terrort és gazdasági hadviselést is magában foglaló politikájának fontos célja. Az Egyesült Államokat, állítása szerint, megdöbbeníti az emberi jogok kubai megsértése, de átsiklik azon a tényen, hogy a legrosszabb ilyen sérelmek Guantánamón történnek; a valóban megtörténő kubai esetek nem is hasonlíthatók össze Washington latin-amerikai klienseinek a rendszeres gyakorlatával és azzal, hogy Kuba függetlensége óta, folyamatosan súlyos amerikai támadások célországa...”

Esetleges csatlakozás az EU-hoz...

Most tekintsünk az EU oldalára. Az EU sem bizonyult egészen ártatlannak az ukrajnai hatalomátvételben. Az 2009-es „európai szomszédságpolitika” mindig az célozta meg, miként lehetne a volt európai szovjetköztársaságokat bevonni az EU befolyási övezetébe. Eddig ez nem sikerült igazából Ukrajna esetében. Habár az új kormány hirtelenjében aláírt egy szöveget, ami a hosszan tárgyalt társulási szerződés semmitmondó bevezetője. A gazdasági-társadalmi következménnyel járó részt még újratárgyalják. Az EU Bizottság nem veszi komolyan azt, hogy az ukránok vágya a függetlenség, mind politikai, mind gazdasági szempontból.

Ugyanakkor, Brüsszel tévesen összeegyeztethetetlennek állította be az „európai társulást” és a csatlakozást a Moszkva által létesített Vámunióhoz. Ennek kellett volna a tárgyalás középpontjában lennie, ha a cél Ukrajna támogatása lett volna. Ezen túlmenően az EU-nak 5-6

semleges tagországa példát is adhatott volna, hogyan kell bánni egy semleges országgal. Az EU alapvetően soha nem fogadta el Ukrajna semlegességpolitikáját, főleg talán az USA hatására. Egy kicsit megdölgondolatlanul, az európai diplomaták azt éreztették ukrán kollégáikkal, hogy a „társulás” a teljes tagság felé vezető első lépés. Végül, ami az egyszerű ukránt érdekelte, vagyis hogy a közeli vagy távolabbi jövőben vízum nélkül utazhatnak-e az EU-ba, Brüsszel nyilvánosan és igen ügyetlenül elutasította, még homályos ígéretekre sem volt hajlandó.

Most mindent újratárgyalnak. Rövid időre Ukrajna talán megmenekült attól, hogy mezőgazdasága és még létező ipara a Nyugat multinacionális vállalatai kezébe kerüljön, és a kitűnő termőföldjeit felvásárolják. Az ukrán nép azt is észleli, hogy az EU nem csodaszor.

Egyszerűen elég megfigyelnie, hogy mi történt nyugati szomszédainál, minden EU-s támogatás ellenére:

- Az elmúlt huszonöt év folyamán, a közép- és kelet-európai országok politikai csatlakozási döntése gazdaságilag végzetesnek bizonyult. Az EU-hoz való csatlakozás felkészülési ideje alatt és a csatlakozás után, ezek az országok elvesztették az ipari termelés közel felét és a mezőgazdasági termelés jelentős részét.
- A lakosság emberi teljesítőképessége leértékelődött, jelentősen romlottak a munkakörülmények, hatalmas az agyelszívás és a fiatalabbak kivándorlása.
- Az államaik elvesztették a bankrendszer irányítását és az elsősorban európai nemzetközi cégek ellenőrzési lehetőségét.
- Az országok, illetve a lakosság többsége roppantul eladósodott a nemzetközi magánbankoknál és ezáltal a pénzügyi függőségük majdnem teljes.

Ukrajnának kevés oka feltételezni egy jobb sorsot. Az EU szerény költségvetési támogatási javaslatai Ukrajnát alig kártérítenék.

A mostani ukrán vezetők remélhetik, hogy esetlegesen jobb feltételekkel írhatják alá a felújított társulási megállapodást az EU-val. Az elkövetkező EU–Ukrajna tárgyalások leglényegesebb pontjai továbbra is azok lesznek, amelyekről már a lebuktatott elnök is tárgyalat több éven keresztül:

- körülbelül 20 milliárdos támogatás a mezőgazdaság és ipar felújítására,
- az együttműködés helyreállítása a Nemzetközi Valutaalappal,
- Ukrajna–EU kereskedelmi kapcsolatok felülvizsgálata,
- az EU részvétele a gázszállítói rendszer korszerűsítésében,
- felülvizsgálni az úgynevezett ellentmondásokat az EU-társulás és az orosz Vámunióhoz való csatlakozás között, Ukrajna nem számolhatja fel még hosszú távon sem a gazdasági együttműködést Oroszországgal és a többi vámuniós tagországgal.

Kijev álláspontja lényegileg nem változhat. A múlt októberi társulási szerződés tervezete túl drága lett volna számára. Ennek egyik oka volt, hogy a gazdasági együttműködés EU–Ukrajna viszonylatában, kizárta volna Ukrajna hozzáférését a hagyományos orosz piacokhoz. Az EU azt állította, hogy nem tudja finanszírozni a hiányt. Nevetséges összegű támogatásokat említett. A februári államcsíny óta az EU szóbeli javaslatai mintha számot vetnének az ukrán valósággal. Akkor is, ma is Ukrajna azonban azt is egyértelművé tette és teszi, hogy továbbra is elkötelezett az európai egyesülés és eszméi mellett. Eközben, a mai, mint az ezt megelőző kormányok állandó erőfeszítéseket tesznek arra, hogy az ország gazdaságilag kevésbé függjön Oroszországtól.

Lényegileg a társulási megállapodást tovább tárgyalják. Időközben, a Nyugat úgynevezett „segítsége”, ami persze kölcsön, csak növeli az ország adósságát. Ezúton is a Nyugat igyekszik mind jobban s jobban beleilleszteni az ország gazdaságát a nemzetközi tőke működésébe és ezáltal csökkenteni az ország függetlenségét.

Lehetséges-e NATO-csatlakozás

A jelenlegi nagyhatalmak, az EU, az USA, Oroszország és Kína törekvése egyfajta egyensúly fenntartása, háború nélkül:

- folyamatosan alkalmazkodni az erőviszonyokhoz, ami a vietnami háború (1975) és a leomlott a berlini fal (1989) után előállt;
- feldolgozni az iraki és afgán hadviselés kudarcát;
- csak óvatos nyújtani fegyveres támogatást (Észak-Korea, Líbia, Szíria, Ukrajna...);
- a gondosan kidolgozott propagandát viszont még alaposabban használni, mint a múltban; és
- elkerülni a közvetlen katonai részvételt helyi viszályokba, melyek kimenetele bizonytalan.

A nemzetközi rend, amit Washington megcélzott 1991-ben csak egy bizonyos radikalizmussal válhatott volna valósággá. A célja a következőknek tűnt akkoriban:

- Oroszország bekerítése és Kína a féken tartása;
- az EU, Japán és Kína energiaellátásának ellenőrzése;
- a NATO kibővítése a volt kommunista országok felé, beleértve Ukrainát;
- ha kell, erőszakosan is ellenőrzés alá vonni a „Közép-Keletnek” nevezett (a Földközi-tengertől Afganisztánig) területet;
- megtartani az Arab-félszigetet és Izraelt mint szövetségest, de nem eltérni egy nyílt háborút Iránnal stb.

Ezek a célkitűzések meghaladták az USA katonai, gazdasági és költségvetési lehetőségeit. Ezért a kudarc Irakban és Afganisztánban, és a tárgyalási kényszer Iránnal. Az elmúlt évtizedek az USA-t viszonylagos értelemben gyengítették és óvatossabbá tették.

Persze, a NATO föld-levegő Patriot rakétákat küldött a lengyel és a török határra (természetesen sok fegyverrel és 450 szakmailag kiképzett katonával), és Oroszország elfoglalja a Krím félszigetet. Ez azt jelenti, hogy Washington égisze alatt a NATO-jelenlét már évek óta jelentős Ukrajnában. Mindez nem kerül sokba, de persze növeli a kockázatokat. Ám Ukrajna teljes jogú csatlakozása kizárt, mert több európai tagország vétőzna, ahogy azt tette már Grúzia esetében. Nagy valószínűséggel egy népszavazás ellenezné Ukrajnában is, a fentebb már jelzett okok miatt.

Milyen megoldások kínálnak a jövőre nézve?

Az elmúlt hat hónap eseményei Washington és Brüsszel győzelmét jelezhetnék és ez a győzelem Moszkva kárára történne. A fenti megfontolások alapján, azonban az az érzésem, hogy dolgok ezen alakulása ideiglenes, mert Ukrajna semmiképp nem lehet más, csak semleges Kelet és Nyugat, a NATO és Oroszország közt.

Ukrajnával kapcsolatosan, a vita Washington, illetve Brüsszel és Moszkva közt a következő pontokat érinti:

- az ország politikai és katonai semlegességét, ami kizárja a NATO-tagságot, de nem az EU-tagságot;
- egy szövetséges köztársaság kialakítását;
- annak elismerését, hogy az orosz nyelv második nemzeti nyelv;
- a „szélsőségesek” felszámolását, ami valójában már megkezdődött egy-két szélsőjobbaldali vezető letartóztatásával;
- a Krím félsziget elvesztését.

Ma még senki sem tudhatja, miként alakulnak a nemzetközi megoldások.

Ettől függetlenül, Ukrajna vezetői számára, négy kemény kérdés nyitva marad:

1. Hogyan oldják meg az alapvető gazdasági nehézségeket: az igen magas eladósodottságot, különösen a nyugat-európai bankok felé; az energiafüggőséget az orosz nemzetközi csoportoktól; és a roppant erős visszaélési/megvesztegetési rendszert a helyi és nemzetközi vállalatok berkeiben, de az állam és közigazgatás szintjén is? Nem vezethetne-e ez el a régi hamisítatlan latin-amerikai fejlődéshez?

2. Hogyan sikerül szembenézniük az ország különböző részeinek ellentmondásos különbségeivel, amelyekből eredeztethetők a politi-

kai és gazdasági feszültségek már évek óta; ezek a nehézségek még fokozódnak, ha az ország kénytelen megfelelni a Nemzetközi Pénzügyi Alap vagy az EU „reformjainak”; vajon nem növelik egy jugoszláv természetű forgatókönyv megvalósulását?

3. Hogyan képesek lassan és óvatosan egyenlő távolságot kialakítani és fenntartani Washington, illetve Brüsszel és Moszkva közt, ami egyúttal összeegyeztethető az EU-s és az orosz Vámunió-tagsággal, több semleges tagországhoz hasonlóan (lásd Ausztria, Fehéroroszország, Finnország és Svédország esetét)?

4. Hogyan fogják megakadályozni a korábbi korrupt vezetők és „bandájuk” visszatérését és csökkenteni a szélsőjobboldal hatását? Sikerül-e megszüntetniük a 10-20 nagy ukrán gazdasági/pénzügyi csoportosulás közti érdekkülönbségeket? Létrejön-e egy igazi független ukrán hadsereg? A kudarcok nem vezethetnek-e el egy újabb afrikai jellegű államcsínysorozathoz?

Ha jól látom, az ukránok elsősorban ukránok. Tudják, hogyan kell megtalálni a szükséges egyensúlyt a saját országukban. Ennek ellenére, a közvetett nyomás Washington vagy Moszkva részéről Ukrajna számára elviselhetetlené válhatna, és növekvő mértékben válthatna ki katonai jelegű cselekményeket és beavatkozást az egyik vagy másik oldalról. Ez egy többszereplős polgárháborúhoz is vezethetne, szíriai módra.

Jegyzetek

- ¹ Az Amerikai Egyesült Államok alelnökének, Joe Bidennek fia, Robert Hunter Biden már egy jól fizetett állást szerzett Ukrajnában, a Burisma Holdingsnál, Ukrajna legnagyobb magánkézben lévő gáztermelő vállalatánál 2014. május elején.
- ² Dérens, Jean-Arnault – Laurent Geslin: „Nem minden lázadás forradalom” – Ukrajna oligarchái. http://www.magyardiplo.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1516 (2014. június 23.).
- ³ Noam Chomsky: A „vörös vonal” Ukrajnában és másutt. In <http://transform.hu/index.php/elemezések/elemezések-kulfold/523-a-vores-vonal-ukrajnaban-es-masutt> (2014. május. 25.).

Az ukrainai osztályharc és a földgáz

Az a nyilvánvaló tény, hogy az emberiség történelmét nem egy mindent átfogó összeesküvés határozza meg, még nem érvényteleníti azt a másik, nem kevésbé nyilvánvaló igazságot, hogy az emberiség történelmében folyamatosak az összeesküvések.

Ez akkor válik szembetűnővé, mikor feltesszük a kérdést, hogy mi is az az összeesküvés. Nos, összeesküvésnek azt nevezzük, amikor emberek vagy szervezetek megegyeznek, hogy egy társadalmi cél elérése érdekében egyesítik erőfeszítéseiket. Ennyi. Néha, de korántsem feltétlenül ehhez jön még az a tény, hogy a cselekedetek koordinálására született megállapodás nem nyilvános azok számára, akik az összeesküvésben nem vesznek részt. A politikai, gazdasági és társadalmi életben természetesen mindig vannak összeesküvések.

A Dow Jones Index névadója, John Dow azt mondta, hogy a „piac mindentudó”. Azonban az ukrán Euromajdan¹ 2013. novemberi létrejötte óta – mivel az a gazdaság állapotát jelző hőmérőként is funkcionál – a tőzsdei elemzők bizonyos értetlenséggel jegyezték meg, hogy a kijevi események legkisebb fordulata is közvetlen és egyenes hatással van a Gazprom-részvények árfolyamára. Ráadásul nemcsak arról volt szó, hogy egyszerűen megváltozott a részvények jegyzése, hanem arról is, valaki célirányosan nagy mennyiségű részvényt vett és adott el. Fontos tudni, hogy a Gazprom részvényei esetében is létezik a konverzió az ún. Amerikai Letéti Értékjegyre (American Depositary Receipt, ADR).² Ezekre az ADR-papírokra a Gazprom esetében a The bank Of New York Mellon adja a garanciát és szabadon fognak Oroszország határain kívül is. Tehát ily módon a Gazprom-részvények könnyűszerrel ADR-értékjegyekre konvertálhatók és fordítva.

A tőzsdéken a bennfentes kereskedelem formálisan tilos, de senki sem tudja megakadályozni azt, ezért a tőzsdék működését szabályozó intézmények inkább hallgatnak az ilyesfajta esetekről. És ha felemlítjük, hogy az Euromajdan annak az EU-nak és USA-nak a közvetlen utasítására cselekedett, melyek óriási mértékű anyagi eszközökkel támogatták a kijevi eseményeket, akkor máris arra utaltunk, hogy kik is rendelkeztek ezzel a bennfentes tudással, és sok mindent megértünk a Gazprom részvényárfolyamainak dinamikájából. „Mi már hallottunk – hangsúlyozták az orosz Külügyminisztériumban –, a Majdan vezéreinek felhívásairól az ukrán területen áthaladó gázvezetékek

felrobbantására és az együttműködésre a nemzetközi profi terrorista szervezetekkel.”

Azt a végletekig kiélezett társadalmi harcot, amely Ukrajnában zajlik, természetesen meghatározták a társadalom belső erőviszonyai, de indítókulcsként mégiscsak az a kemény harc szolgált, amely a többmilliárdos nyereséget jelentő európai gázpiac újrafelosztásáért indult meg. Ezt a kulcsot az EU és az USA forgatta meg, amikor megsemmisítette a fiatal ukrán demokráciát, és nyíltan fasiszta vezetőket ültetett a hatalomba, még ha más politikai erőkkal koalícióban is. És ilyen módon ez nem orosz–ukrán, hanem orosz–európai konfliktus.

Az USA is rendkívül módon érdekelt benne, hiszen az elmúlt két évben nettó gázexportőrré vált, és az amerikai bankok rendkívül költséges, a gáz cseppfolyósítását és visszagázosítását végző terminálok kiépítését támogatták. Néhány szakember úgy véli, hogy Amerika már másfél év múlva képes lesz az orosz gázt amerikaival helyettesíteni, elsősorban a fejlett Európa számára. Sok tekintetben ez azzal magyarázható, hogy a gázpiac földrajzilag erősen szegmentált: az amerikai gázárak (hozzávetőlegesen 100 dollár/1000 m³) jelentősen alacsonyabbak az európainál (vö. Németországgal, ahol ugyanennyi gázért 400 dollárt fizetnek), vagy még inkább Japánnal (ahol 700 dollárba kerül ezer köbméter gáz).

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az olajüzletben a nagy profit nem a kitermelésben képződik (mi az a 100 dollár egy nagy hordó olajért!), hanem a benzinkutakon (1,5 euró/liter!). Nincs ez másképp a gázzektorban sem: a pénzfolyam elsősorban nem a vezetékekben vagy a cseppfolyósított gáz (LNG) tartályhajóin koncentrálódik, hanem a lánc legvégén – a mi konyháinkban vagy bojlereinkben (sokkal kisebb mértékben a szerves szintézissel foglalkozó gyárakban és villamos erőművekben). Itt vannak az igazán nagy pénzek. És hogy kié lesz a sok pénz – nos ez az alapvető magyarázat arra, hogy miért is támogatja az EU és az USA az Euromajdan fasisztáit és juntájukat.

Ne zavarjon meg bennünket az a tény, hogy a kijevi juntában (és az Euromajdanon) a nyíltan banderista³ fasisztákon kívül más erők is képviseltetik magukat – Hitler első kormánya szintén koalíciós, az alkancellár pedig von Papen volt (Merkel kancellár pártja, a CDU pedig egyenes ági leszármazottja von Papen Centrumpártjának).

A világ vezető pénzügyi-ipari csoportosulásai igen erőteljesen igyekeznek befolyásolni a piac egész szerkezetét, ki akarják szorítani onnan a Gazpromot, és itt a cél szentesíti az eszközt. A tét hatalmas! Elsősorban nem arról van szó, hogy a Gazpromot aprópénzért megszerezzék, jöllehet ez se utolsó szempont, inkább arról, hogy megkaparintsák azt az óriási pénzhegyet, amit attól a lakosságtól lehet beszedni, mely többszörösen túlfizeti a gázt a számtalan közvetítőnek köszönhetően, ezzel biztosítva a csillagászati és semmivel sem összemérhető extraprofitot. Tehát nem a gáztermelő és Ukrajna hatalmas

csőhálózatát igénybe véve szállítást végző Gazprom a fontos, hanem a közvetítők vagyonának homályban maradó tulajdonosi szerkezete a lényeg, melyre persze rávetették magukat az amerikai és az európai hatalmasságok.

Ezért is találták ki az EU Harmadik energiacsomagját, mely túszul ejtette Ukrajna egyszerű népét. A csomag Oroszország számára kedvezőtlen feltételeket diktál, mert nem garantálja a vezetékrendszerbe fektetett kolosszális beruházások megtérülését, ami drasztikusan megdrágítja a Gazprom számára a hitelforrásokat. A Gazpromot egyszerűen megpróbálják kiszorítani az európai gázkereskedelemből (nem mint gázszállítót, bár ilyen cél is létezik, hanem mint olyan gázkereskedőt, amely a hasznát közvetlenül a végső fogyasztóktól kapja a közvetítők bonyolult rendszerén keresztül).

Éppen az igazságtalan, pozícióját gyengítő Harmadik energiacsomag ellen vívott harcában kényszerült Oroszország a számára kedvezőtlen alkut megkötni Janukovics elnökkel. A Harmadik energiacsomag megengedi, hogy felmondják a Gazprommal kötött hosszú távú szerződéseket, melyek garanciát jelentettek a csővezetékek kiépítésére felvett hitelekre.

A Janukovics–Azarov-kormány okos és ravasz gazdaságpolitikája Oroszországot az ukrán költségvetési deficit kiegyenlítésére kényszerítette. 15 milliárd dolláros hitelt biztosított, és jelentős gázárkedvezményt is kapott Ukrajna. Amerikának és az EU-nak nem tetszett Ukrajna önállósága a gázkonfliktusban, ezért finanszírozták meg a demokratikusan megválasztott elnök erőszakos leváltását. Arszenyij Jacenyuk banderista kabinetjének gazdaságpolitikája nem volt más, mint az IMF előírásainak megfelelő reformok végrehajtása, melynek alapelve a „fizessen a lúzer!” szlogennel írható le.

A gázkonfliktusban a tét oly hatalmas, hogy a Harmadik energiacsomag egyik következménye Líbia szuverenitásának felszámolása lett. Érdekes, hogy ennek az afrikai országnak a NATO-bombázása éppen 2011 márciusában kezdődött, amikor a Harmadik energiacsomag kötelező érvényű hatályba lépett az EU országaiban. Egyébként akadnak olyanok, akik ezt merészen véletlen egybeesésnek tartják. (Kadhafi tábornok sok más mellett hatalmas cseppfolyósított földgázkereskedelmi hálózat tervezésébe fogott, ideértve észak-németországi kirakodási terminálok építését is.)

A gázpiac globális újrafelosztásakor a monopóliumok nem riadnak vissza se a bombázástól, se a totális háborútól. Ha innen nézzük, akkor nem is tűnik olyan borzasztónak fasisztákat juttatni hatalomra.

Ha Ukrajna nem egy olyan „szomszédsági” ország lenne, amely az ipar gyorsléptékű leépítésével törekszik az európai integrációba (csak Oroszországba évente 3 millió fő – a felnőtt lakosság 15%-a – megy dolgozni és ugyanennyi az EU-ba), ha gazdag, iparilag is dinamikusan fejlődő, súlyos munkaerőhiánnyal küszködő állam lenne, akkor vajon

lehetséges lett volna, hogy a krími lakosok ilyen egyöntetűen szavazzanak az Orosz Föderációba való belépésre, Donyeck és Harkiv fegyvertelen népe kormányzati épületekhez vonult volna?

A mai Ukrajna olyan ország, ahol nyíltan fasiszta érzelmű emberek vannak hatalmon, ahol az EU törekvései folytán szétzilált gazdaságot és szörnyű politikai rezsimet találunk, és ahol a minimális stabilitás garanciája is hiányzik. A Krím (illetve délkeleti régiók) számára Ukrajna kötelékében maradni megfosztva magukat a hatalmas kiterjedésű Oroszországgal való gazdasági és részben migrációs integrációtól, ez ellentmond a józan észnek, a racionalitásnak.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az Eurómajdan első áldozatai éppen – a részben délkeleti és galíciai – ukránok voltak, a zsidók, és a „muszkák” csak utánuk jöttek. Segítenünk kell az ukrán népnek, hogy megszabaduljon a fasiszta-banderista Eurómajdantól, *mely erőszakkal ragadta magához a hatalmat* és olyan juntát juttatott hatalomra, melynek első dolga az volt, hogy oligarchákat nevezzen ki kormányzóknak és elfogadja az IMF szociáلكannibalista programját. A cél egy banderistáktól mentes demokratikus Ukrajna kell legyen, ahol nem az oligarchikus és komprádor tőke az úr!

A XXI. század emberisége egyszerűen nem engedheti meg magának, hogy Európa közepén – elpusztítva minden létező demokratikus normát – nációk kerüljenek erőszakkal hatalomra, és az teljesen lényegtelen, hogy valakivel koalícióra lépve vagy önállóan.

Fontos megértenünk, hogy a politikai vakság nem azt jelenti, hogy soha nem vétünk hibát, hanem azt, hogy a hibákat nem javítjuk ki.

Jegyzetek

- ¹ Az Euromajdan a 2013. november 21-én Kijevben kezdődött ukrainai utcai tüntetéssorozat és az általa kiváltott események összefoglaló, elvont elnevezése. Az Euromajdan jelentése ukrán nyelven szó szerint: Európai Tér. Ez a kifejezés részben Kijev főterére utal, egyben arra az elvont „térre”, melyben az események zajlanak. (A szerk.)
- ² Az ADR olyan tőzsdén forgalmazott értékpapír (elismervény, értékjegy), amely egy másik ország vállalati részvényéből képvisel valahány darabot. (A szerk.)
- ³ Sztepan Bandera a német fasiszta csapatokkal szövetséges katonai alakulatokat hozott létre és vezetett a Szovjetunió ellen. Mai követői nyíltan hitleristának vallják magukat. (A szerk.)

(Fordította: Vértes Judit)

Harc Ukrajnáért

Mindig az USA határozza meg, mikor lehet vagy nem lehet a területi princípiumot az emberjogi princípium elé helyezni. Irak, Irán, Jugoszlávia, Líbia esetében lehet, ha az ukrainai orosz anyanyelvű emberek emberi és szociális jogairól van szó, akkor nem lehet. Ennek súlyos okai vannak.

I. Ukrajna és az új erőviszonyok

Vitathatatlan, hogy a Szovjetunió összeomlását, a bipoláris világrend felbomlását követően a világ területi és gazdasági felosztása rohamléptekben folytatódik, súlyos romokat hagyva maga után. Legendó, ha Jugoszlávia, Irak, Afganisztán, Líbia vagy éppen most Ukrajna lerombolására utalunk. A véres imperialista konkurenciaharc, mint oly sokszor a történelemben, ma is a nagyhatalmi (katonai és politikai) befolyásról, terjeszkedésről, a profittermelés, a tőkefelhalmozás fenntartásáról és növeléséről, az energiaforrások (mindenekelőtt az olaj, gáz, a szén stb.) kitermelésének, szállításának, eladásának ellenőrzéséről szól.

A Szovjetunió felbomlása olyan méretű politikai földrengést idézett elő, amely átrendezte a nemzetközi politikai erőviszonyokat, s az egykori szovjet blokk helyén hol életképesebb, hol kevésbé életképes nemzetállamok jöttek létre a különböző nagyhatalmi-gazdasági-politikai érdekeknek megfelelően, a helyi hatalmi elitiek legaktívabb részvételével.

Még meg sem száradt a tinta a független ukrán állam létrehozását 1991-ben deklaráló dokumentumon, amikor már tudni lehetett, hogy az egységes és centralizált ukrán állam létrehozásának kísérlete nem lesz hosszú életű. Mindennek ellenére az ukrán nemzetállam kiépítésének kudarcát nem könnyű megérteni. A jelenségnek számos rétege van.

A világrendszeret uraló centrumországokban a mainstream gondolkodásmódot – miután a Szovjetunióval már nem kell tárgyalni és egyeztetni – az a törekvés határozza meg, hogy mind a nemzetközi jogot, mind pedig az érdekek-harcok egyéb „játékszabályait” végső soron az Egyesült Államok és neki alárendelten az Európai Unió szabadon definiálja, vagyis ők jelölik ki a befolyási övezetek „vörös

vonalaikat”. Ugyanakkor az USA hatalmi elitje nem vette kellően számításba, hogy ő maga már nem tudja eljátszani a világ fölötti kizárólagos hegemon szerepét. Kérdés: beletörik-e az USA bicskája Ukrajnába vagy sem? Oroszország ugyan megszűnt világhatalom lenni, de túlélve a gorbacsovi és jelicini periódusok önpusztító éveit, regionális nagyhatalomként, vagyis regionális érdekek hordozójaként fennmaradt. Oroszország a világpiacon visszailleszkedve sok mindent elveszített, de a nyersanyag-kitermelés, mindenekelőtt a gáz- és az olajkitermelés, a fegyvergyártás, az űrtechnológia és tudomány az ország költségvetését egyelőre „rendben tartja”. A Nyugat előnye Ukrajnában, hogy megszilárdult egy sajátos oligarchikus, félperifériás kapitalizmus, mely gazdasági rendszer sok tekintetben közös vonásokat mutat a centrumkapitalizmus fejlődésével, és amely meghatározó gazdasági-pénzügyi függésbe került a Nyugattól.

A nyugati centrum meghatározott történelmi időszakokban Ukrajnát – eltekintve itt más, korábbi előzményektől – Bismarck óta Oroszország „megfékezésének”, európai befolyása korlátozásának terrénumaként, eszközeként tekinti. Az európai ruszofóbia a Szovjetunió hét évtizedes története nyomán új impulzusokat kapott az Amerikai Egyesült Államoktól: a ruszofóbiát mindjárt a Szovjetunió felbomlásakor politikai rangra emelte a hírhedten reakciós Zbigniew Brzezinski, aki egyenesen Oroszország USA, Európa és Japán általi felosztásának gondolatával állt elő, melyet időről időre felmelegítenek. Ugyanakkor a történelemben nem egyszer bizonyosodott be (a polgárháború és az intervenció, a nagy honvédő háború), hogy Ukrajna kiszakítása a történelmileg „megszokott” gazdasági és politikai térségből igen kockázatos az egész világrendszer mozgása szempontjából. Jól emlékezünk még a bukott náci kísérletre 1941–1944-ben.

A mai uralkodó nyugati gondolkodásmódban az Oroszország által kezdeményezett, mostanában létrejövő Eurázsiai Vámunió mint pusztán fenyegetés van jelen. Az Európai Unió Ukrajna feletti ellenőrzése pedig – persze az USA gyámkodása alatt – természetes és egyedül akceptálható megoldásként jön számításba. Bár a német politika és üzleti élet józanabb csoportjai Oroszországot számba veendő realitásként kezelik, ami jelzi, az amerikai akarat keresztülvitele nem lesz magától értetődően sikeres. A német politika nagyon is felfogta, az Ukrajnáért folyó harc során az USA éppen Németország és Oroszország „összeveszejtésén”, meggyengítésén munkálkodik a fent említett egyetemes konkurenciaharc szellemében. A jelenlegi harc tétje a „vörös vonal” további és „pontosabb” meghúzása, ám a nemzetközi munkamegosztás hagyományos struktúrája érzékeny egyensúlyának felbontása háborús, de legalábbis súlyos konfliktusok egész sorozatát indíthatja el, amely főképpen Európa keleti felét boríthatja vérbe, s ez kizárólag az amerikai nagyhatalom érdekeit szolgálná az ott élő népek elemi érdekeinek feláldozásával.

Mindenesetre Oroszország vezetésével az *Eurázsiai Unió* is igényt tart Ukrajnára, mint saját gazdasági terének szerves részére. A régi recept – Oroszország izolálása gazdasági és politikai szankciók útján – már nem működik a régi módon. Miután annak idején az amerikai és német vezetők becsapták Gorbacsovot azzal az ígéretükkel, hogy a szovjet csapatok Kelet-Európából való kivonulása után a NATO-t nem fogják kiterjeszteni Kelet felé, más sem történik azóta, mint a NATO terjeszkedése Keletre. Putyin, orosz elnök Ukrajnában meghúzta a maga „vörös vonalát” a Krím „visszafoglalásával”, amelyet annak idején Hruscsov egy „nagyúri gesztussal” elajándékozott. De szoktak-e ajándékokat visszavenni? Attól függ.

II. Az ukrán államiság sorsa: két identitás

Ukrajna különféle történelmi-kulturális rétegei, amelyeket a történetírás már régen tisztázott, a nagyhatalmak számára nemegyszer lehetőséget nyújtottak a múltban és nyújtanak a jelenben is arra, hogy támogatást szerezzenek a lakosság és a társadalmi osztályok különféle csoportosulásaiban a politikai és gazdasági befolyás megszerzése érdekében, különös tekintettel arra, hogy a szomszédban ott található a mumus, Oroszország. E céllal juttatták Kijevben hatalomra ez év februárjában – a „Majdan forradalmával” – a Jacenyuk-féle illegitim bábkormányt, amelyet sokfelé, főleg Oroszországban csak juntának neveznek. Az elkergetett elnök és „családja”, a Janukovics-klán az oligarchikus kapitalizmus kelet-ukrajnai ipari tőkéjének megtestesítője, végül is nem az EU érdekszféráját, hanem a saját érdekeinél fogva is az oroszországit részesítette előnyben, mikor nem írta alá az EU-val közös politikai szándéknyilatkozatot. Ez lett a veszte. Az oligarchák most hatalomra került „nyugatos” csoportjának pedig Kelet-Ukrajna lett a veszte, amely a maga sajátos érdekeinek megfelelően saját független identitású egy népfelkelés keretei között kívánja érvényre juttatni. Donyeck és Luhanszk tartományok az új elnök megválasztásában sem vettek részt 2014 májusában.

A másik oldalon viszont az „európai klán” számkivetettnek érezte magát mind üzleti, mind hatalmi értelemben. Bevetette az „etnonacionalista-európai” kártyát, amelyet más elosztásban Kelet-Európa más országaiban is megismerhettünk korábban a régi államszocialista rendszer maradványainak felszámolása során.

Az EU és még inkább az USA a régi, rossz hagyományt követi, amikor a „habsburg-galíciái” és német „projekt” szellemében igyekszik feltámasztani egy oroszellenes, nyugat-ukrajnai háttérű etnonacionalista mozgalmat, amelyre támaszkodva Ukrajna – a feltételezés szerint, kerül, amibe kerül – kiszakítható az oroszországi gazdasági és kulturális térből. Ukrajnában részben még hat a gazdasági „utólerés” európai

mitosza, amely megváltást („utolérést”) ígér egy olyan Ukrajnának, amely az egész régió legsikertelenebb országának bizonyult az elmúlt két évtizedben – gazdasági és szociális értelemben egyaránt. A Nyugat stratégiája, egy „demokratikus és nyugatbarát” rezsim létrehozása Ukrajnában ennek megfelelően szintén sikertelennek bizonyult. Tehát a demokráciáról szóló szokásos – az európai liberális sajtót átható – ideológiai hablatyolás rémes gyakorlati következményeket hivatott eltakarni. E gondolatkörben „Európa”, illetve az EU-hoz való csatlakozás szándéka testesíti meg a demokráciát, az oroszországi vám- és piaci közösséghez való csatlakozás pedig gonoszként a diktatúrát. A dolgoknak ez a manicheisztikus felfogása a tények tükrében semmivé foszlik. Az önálló Ukrajna ugyanis csak olyan nemzetállamként legitimálhatja magát, amely a nyugat-ukrajnai banderista-fasiszta örökséget használja a nemzeti függetlenség ideológiai kötőanyagául, miként például Magyarországon a kiépült új tekintélyuralmi rendszer egy neohorthysta mitológiát teremtett meg saját legitimációjául. Ukrajna múltjának és jelenének fogságában egy – írásban persze nem szentesített – liberális-fasiszta politikai-katonai szövetség jelent meg az évek folyamán, amely a 2. narancsos forradalomban, a Majdanon formálódott meg a gyakorlatban. A kelet-ukrajnai „antimajdanista” válasz, amely az ukrán történelmi hagyományoknak megfelelően az orosz nyelv államnelyvéként való gyakorlását és Kelet-Ukrajna kulturális autonómiáját, valamint regionális, föderalisztikus különállását jelentette, mára – akár fegyveres harc árán is – az önálló köztársaságok vagy azok föderációjának, „Új Oroszországnak” a létrehozását, esetleg akár Oroszországhoz való csatolását is magában foglalhatja. Egy bizonyos: a nyugat-ukrajnai és kelet-ukrajnai identitás nem egyesíthető, sőt, kompromisszumra sem kényszeríthető.

Ugyanis a kijevi *Majdanon* manifesztálódott „demokratikus-banderista-pravij szektoros” politikai szövetség egy áthidalhatatlan ellentmondásra épül, amely ország-világ előtt lelepleződött a május 2-i tipikus náci-pravij szektoros tömeggyilkosság tényében Odeszsa központjában. Ha az új ukrán állam identitása a banderista, a népirtást, a holokausztot is magában foglaló „függetlenségi”, ukrán etnonacionalista szellemiségre épül (Petljura – Banderá – „Pravij szektor”), akkor az „européer” ideológia, az „Európához való csatlakozás” – egyébként utópisztikusnak ható – programja súlyosan sérül, fából vaskarika. Legutóbb a Győzelem napján, a Jacenyuk-kormány által kinevezett herszoni kormányzó ünnepi beszédében Hitlert dicsőítette, mint aki megszabadította Ukrajnát a „kommunista igától”. Ám ez csak a probléma egyik oldala. A másik az, hogy Kelet-Ukrajna lakossága döntő többségének identitása a nagy honvédő háború hagyományából ered, amely erősen Oroszországhoz köti a lakosságot. Emellett Nyugat-Ukrajna és Közép-Ukrajna lakosságának is egy jelentős része a szovjet tradíciót részesíti előnyben a pronáci, etnonacionalista

identitással szemben. Tehát nem ukrán–orosz ellentétről van szó, amit a helyi uralkodó osztályok – erős nyugati bátorítással – oly előszeretettel vernek bele a lakosság fejébe, hiszen egyfelől sok ukrán orosz anyanyelvű Kelet-Ukrajna határain kívül is, másfelől sok ukrán sem hajlandó bedőlni az ukrán etnonacionalista agy mosásnak, míg az oroszok egy része is felismeri, hogy az orosz etnikai nacionalizmus csupán az oligarchahatalom fenntartását szolgálja. Ez a vallásra emlékeztető etnonacionalista hamis tudat kisöpri a dolgozó emberek fejéből az osztálytudatosság utolsó csíráját is. Pedig ennek éppen Kelet-Ukrajnában van ma rendkívüli tétje, ahol megindult a lakosság önvédelmi jellegű önszerveződése az illegitim, még az orosz nyelvet is diszpreferáló, elnyomó ukrán hatóságokkal szemben.

III. A kelet-ukrajnai népfelkelés

A jelenlegi ukrajnai katasztrófa tehát egyszerre terméke és megnyilvánulása a rendszerváltásnak és az azt követő 25 esztendőnek. Az államszocialista rendszerek szétzúzása a privatizáció útján odavezetett, hogy a hirtelen nacionalistává züllött hatalmi elit a nemzetállam létrehozásának szószólóivá váltak, mely új állam az új oligarchák, egy sajátos, az államtól függő új burzsoázia hatalmát szolgálja. A Nyugat a régiót a rendszerváltás, a privatizáció és a nemzetállami függetlenség támogatásával ajándékozta meg, ám a lakosság döntő többsége rosszabbul járt amennyiben a régi államszocialista rendszerhez képest is jóval kedvezőtlenebb életfeltételek közé került. Az oligarchikus kapitalista rendszer gazdasági, társadalmi és politikai következményei: súlyos gazdasági-kulturális hanyatlás, szociális egyenlőtlenségek, gazdasági-piaci instabilitás.

A kelet-ukrajnai népfelkelés elválaszthatatlan a fentebbi folyamattól, amelyet csak felnagyított Ukrajna „egyenlőtlen” fejlődése a kulturális-történelmi térben. Évszázadok során az államalkotó hatalmi elit Oroszország és az orosz kultúra vonzásában fejlődött. A XX. században Kelet-Ukrajna és Nyugat-Ukrajna mint az „ipari modernizáció” és a „paraszi-kispolgári” soknemzetiségű entitás állt szemben egymással. Kelet-Ukrajna tulajdonképpen Lenin javaslata alapján került át Ukrajnához 1918-ban, hogy ellensúlyozza annak premodern jellegzetességeit Kelet ipari-proletár jellemzőivel. Nyugat-Ukrajna történelmi különállása pedig a nagyhatalmak játékszerévé alakította a fentebb jelzett etnonacionalista (Petljura és Bandera), oroszellenes identitás alapján. Miután az USA, az EU és a NATO a maga érdekében legalizálta a szélsőjobb oldali, újfasiszta erőket, főképpen Nyugat-Ukrajnában „banderizálták” a politikai életet, Oroszország és Kelet-Ukrajna antifasiszta zászló alá vont a maga hatalmi és regionális érdekeharcait.

A majdani illegitim bábormány a nyugati hitelezők, mindenekelőtt az IMF elvárásainak megfelelően igyekszik a neoliberális gazdasági megszorításokat végrehajtani, de még ahhoz sincsen elegendő gazdasági és katonai ereje, hogy Kelet-Ukrajnát a nemzetállam keretein belül tartsa. Kétségtelen, hogy nem Putyin és a nyilvánvaló orosz támogatás miatt nem westernizálható Ukrajna és nem ukrajnizálható Kelet-Ukrajna, hanem a jelzett történelmi okok miatt. Ám a dolgok állásának másik félreértése, hogy az USA úgy tekint Ukrajnára, mint egy posztgyarmati országra, amit majd kézi vezérléssel igazgathatnak. Ennek megfelelően a „galíciái projekt” habsburg-német-náci-angolszász formaváltozatai mind Oroszországról, illetve az orosz birodalom valamely formaváltozatának vagy a Szovjetunió dekonstrukciójáról szóltak, de végül is a „szegény Nyugat-Ukrajna” akár a NATO ellenőrzése alatt sem képes önálló államalakulattá transzformálódni.

A kelet-ukrajnai polgárháború azonban nemcsak az önálló népköztársaságok létrehozásáról szól. Viszonylag széles háttérre épülő, alulról szerveződő hatalmi rendszer kiépülésére is történik kísérlet. Kelet-Ukrajna ipari lakosságának támogatásával fegyveres harc zajlik egy illegitim kormány ellen saját földjéért, munkahelyéért, identitásáért. A Donyecki Népköztársaság és a Luganszki Népköztársaság kétségtelenül a helyi lakosság önszerveződésének eredménye, amely önszerveződés alternatív hatalmi intézményeket hozott létre. Noha sorsuk még nem világos, éppen az önszerveződés gazdasági teljesítménye nem rajzolódott ki, de afelől nem lehet kétségünk, hogy az egységes ukrán államba való „visszasimulás” lehetősége kizárt. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy sem a kelet-ukrajnai orosz, sem az oroszországi burzsoázia nem érdekelt egy sikeres gazdasági önszerveződésben. Az oroszországi geostratégiai érdekek és a helyi osztályérdekek – nem először a történelemben – szembekerülnek egymással. Nem a véletlen műve, hogy a kelet-ukrajnai orosz burzsoázia az ukrán hatalmi központot támogatja, amely „az antiterrorizmus” és a „szakadárok elleni harc” zászlaja alatt saját lakosságuk ellen folytat háborút. A tőkének, mint tudjuk, nincs nemzetisége, sem vallása, csak érdekei vannak. S azt is tudjuk, az uralkodó hatalmak számára a nemzeti ideológia csak annyiban és addig számít, amíg segítségével elhomályosítható, kiiktatható az osztálytudat, az osztálytudatosság, amely nélkül semmilyen munkásellenőrzés, munkástanács, termelői öngazgatás sem valósítható meg.

Az amerikai külpolitika és annak ideológusai

Perry Anderson: *American Foreign Policy and Its Thinkers*
(Imperium, Consilium).

New Left Review, 2013. October-November, Special Issue.*

Tizenöt év után a nyugati baloldal alighanem legfontosabb intellektuális folyóirata, a *New Left Review* új különszámot jelentetett meg. Legutóbb, 1998-ban, Robert Brenner írt később igen előrelátónak bizonyult elemzést a globális gazdasági rendszerben felhalmozódó instabilitásokról (*The Economics of Global Turbulence*), ezúttal a nagy brit történész (és egykori főszerkesztő) Perry Anderson az amerikai külpolitikáról írt két nagyszéje (Imperium, Consilium) tölti meg a közel 150 oldalas kötetet.

A jóval hosszabb, kb. 100 oldalas első esszé (Imperium) az amerikai külpolitika (hogyan használjuk) áttekintése a XIX. század végétől kezdve napjainkig, beágyazva az amerikai és globális társadalomfejlődés folyamataiba, kiemelve fő vonásait.

A második, jóval rövidebb esszé (Consilium) a kortárs amerikai birodalmi ideológiák és ideológusok áttekintése, ami inkább a kifejezetten politikatudományi érdeklődésű olvasóknak lehet érdekes, bár az írásban Anderson sosem esik a szaktudományos szárazság hibájába, mindkét esszé szórakoztató és stílusosan – ahogy tőle megszokhattuk – kifejezetten élvezetes olvasmány. Én itt elsősorban az első esszére koncentrálok.

Perry Anderson módszeresen áttekinti, hogy az amerikai állam a XIX. század második felétől kezdve hogyan interveniált katonailag számos országban, szíttott pénzzel és fegyverekkel polgárháborúkat, szervezett állampuccsokat, gazdasági embargókkal, szankciókkal és szerződésekkéll gazdaságilag ellehetetlenített és/vagy átfórmált kisebb és nagyobb nemzetgazdaságokat.

Az Egyesült Államoknak ez az imperializmusnak vagy birodalmi politikának nevezhető politikája nem pusztán nagyságrendileg különbözött

---

* Az írás Perry Anderson hosszú írásának összefoglalását tartalmazza.

és különbözik az európai államok modern imperializmusától – ti., hogy az USA relatív gazdasági és katonai erőfölénye valamint abszolút kapacitásai a közvetlen és közvetett katonai beavatkozásra messze meghaladják az európai gyarmattartók korábbi azonos paramétereit –, hanem számos kvalitatív újdonsággal is bír.

Az Egyesült Államok a minden feudális társadalmi maradványtól mentes, vegytisztán kapitalista ország, ahol a folyamatos térbeli expanzió és a nemzet létrejötte egybeesik, és már az ország alapítói – Anderson Jeffersont és Adamst idézi – nyíltan kimondták, Amerika feladata nem korlátozódhat az észak-amerikai kontinensre, hanem az egész világnak fog példát mutatni: „*Our pure, virtuous, public spirited, federative republic will last forever, govern the globe and introduce the perfection of man*” (7. o.). Az egyik ideológiai különlegessége az amerikai imperializmusnak, ami az alapítóktól Obama elnökig folyamatosan jelen van, az USA szupremáciájának vallási motívumokkal való erős áthatottsága: Amerikának „isteni kötelessége”, hogy példát mutasson és elterjessze az amerikai politikai és gazdasági berendezkedés mintáit az egész világon (*Manifest Destiny*). Ez utóbbi, tehát az „amerikai jellegű”, azaz feudális struktúráktól egyáltalán nem, a jóléti-újraelosztó struktúráktól pedig csak kismértékben „terhelt” gazdaság, illetve a kapitalista gazdasági viszonyok „elterjesztése” pedig az amerikai külpolitika alighanem legfontosabb konstansa és megkülönböztető jegye. E sajátos „univerzalizmus”, a piaci kapitalizmus mint absztrakt elv állandó kiterjesztése mindvégig összekapcsolódott azzal a törekvéssel, hogy a hegemon állam, amely ellenőrzi és szabályozza a folyamatot természetesen az Egyesült Államok maradjon, és az amerikai geopolitikai tervezők mindig azt feltételezték, hogy ez a két elv – a világkapitalizmus expanziója és az amerikai hegemonia – kölcsönösen erősíti egymást. Ez a feltételezés pedig igen jól megalapozott volt: az Egyesült Államok hegemoniájának materiális alapjai már a XX. század elején készen álltak, hiszen 1910-ben az USA ipari termelése már meghaladta Németország és Nagy-Britannia összesített teljesítményét. Habár éles szemű megfigyelők, mint Brooks Adams *America's Economic Supremacy* (1900) című könyvében, már ekkor felhívták a figyelmet arra, hogy az objektív körülmények adottak a nagyhatalmi (világhatalmi) státuszhoz, a politikai konszenzus és ideológiai muníció ekkor még nem tudott lépést tartani a termelőerők előrehaladott fejlődésével. Woodrow Wilson politikai tevékenysége a politikai szféra egyfajta ugrásszerű felzárkózásaként is leírható az előbb említett „objektív körülményekhez”: retorikája messianisztikus hangvétellel egyesítette magában a vallás, a kapitalizmus és a demokrácia motívumait, miközben némi németellenes belföldi hisztériával bevitte az országot a háborúba, majd ezt követően féltucatnyi közép-amerikai és karibi országba küldött amerikai csapatokat. Ez a *Vorsprung* azonban túlságosan messzire ment, a lényegében autark amerikai nemzetgaz-

daság hatalmas természeti erőforrásaival és még korántsem teljesen kifejtett belső piacával nem volt sürgősen felvevőpiacokra rászorulva (a külkereskedelem a GNP kevesebb, mint 10%-át adta), az elit és a populáris közvélemény pedig nem sokáig támogatta Wilson globális messianizmusát.

A nagy világgazdasági válság azonban rövidesen megmutatta, hogy ha az amerikai ipar és mezőgazdaság nem is függ túlságosan az európai piacoktól, a bank és hitelrendszerre ez nem igaz: az osztrák *Creditanstalt* csődje okozta hullámverések az amerikai bankbetéteket is magukkal sodorták. A New Deal többé-kevésbé sikeres belföldi válságkezelését követően a háború évei kellettek ahhoz, hogy végre kikristályosodjék, majd masszív intézményes valósággá váljék az amerikai geopolitikai *Grand Strategy*, amely immár stabilan bírja a közvélemény támogatását is.

Roosevelt tervezői belátták: a sok tekintetben államkapitalista vonásokat hordozó tengelyhatalmak legyőzésén túl, a háború múltán meg kell akadályozni Nagy-Britannia korábbi nagyhatalmi és pénzügyi státuszának a továbbélését, de azt is, hogy a háborús pusztítás Európában olyan mértékű legyen, hogy az – legrosszabb esetben – valamiféle szocialista forradalomhoz vezessen. És egyáltalán: az autarkia, a túlzott állami kontroll és mobilizáció, ami magához a háborúhoz vezetett, el kell hogy tűnjön, hiszen az általa okozott instabilitás az USA-n belüli társadalmi nyugalmat is fenyegeti. Csak a „szabadpiaci” rendszer kiterjesztése Nyugat-Európára és Japánra biztosíthatja az anyaországon belüli nyugalmat, és egyben – köszönhetően az USA egyedülálló természeti, gazdasági és katonai kapacitásainak – az amerikai állam globális hegemoniáját is. A *lend-lease* program Nagy-Britannián már ebben a szellemben segített: a brit és gyarmati piacok megnyitása, az „*imperial preference*” felszámolása a háború után. Az európai antifasiszta ellenállással is ebben a szellemben kell majd később eljárni.

A háború (Pearl Harbour sokkja) egyben politikailag is összekovácsolta a korábban inkább izolacionista közvéleményt a keleti part „internacionalista” finánc- és ipari tőkés csoportjaival, amelyek alig várták a háború utáni újránépítés lehetőségeit a tengerentúlon. A háború évei alatt az amerikai GNP megduplázódott, és amikor a fegyverek elhallgattak az USA a világ ipari termelésének felét adta, miközben a világ aranykészletének a háromnegyedét birtokolta. Bretton Woodsban megnyugtatóan sikerült rögzíteni a dollár világpénzstátuszát, Nagy-Britannia gyarmati kereskedelmi rendszerének (*Imperial Preference*) leszerelése nem okozott problémát.

Roosevelt számára a Szovjetunió még nem jelentett különösebb fejfájást, amikor azonban a Vörös Hadsereg bevonult Berlinbe, majd Kelet-Európában sorra hozta létre szatellitállamait, és a háború végétével Nyugat-Európában már jelentős kommunista tömegpártok váltak aktívvá (Olaszország, Franciaország, Finnország) – a prioritások

rövid időn belül megváltoztak. A náci Németország Szovjetunió elleni invázióját egykor lényegében üdvözlő („*If we see that Germany is winning we ought to help Russia and if Russia is winning we ought to help Germany, and that way let them kill as many as possible.*” Beszéd a Szenátusban 1941. június 5-én) Truman 1946-ban már meg is fújta a harci kürtöt a következő csatára: a szabad nemzetek kommunista agresszióval és felforgatással szembeni megvédése a cél.

A hidegháborús periódus taglalásánál Anderson leszögez néhány alapvető tény, amelyeket nem kellene elfelejtenünk. Először is a két szemben álló fél közötti alapvető különbséget a gazdasági és katonai erő tekintetében: az amerikai GNP a szovjetnek több mint ötszöröse volt 1946-ban (és a hidegháború során mindvégig legalább háromszoros), katonai kapacitása mindvégig messze meghaladta az ellenfelét. Már 1946-ban 170 aktív katonai repteret működtetett az USA más országokban, a hatvanas években pedig már 375 katonai támaszpontot és 3000 kisebb katonai létesítményt tartott fenn. Az amerikai közvélemény megregulázásának céljából időnként kirobantott kisebb-nagyobb hisztériakampányok az állítólagos szovjet katonai fölényről teljesen alaptalanok voltak: amíg „*bomber gap*”-tól remeghetett az amerikai állampolgár, az USA több mint kétezer stratégiai bombázót épített fel a Szovjetunió húsz darab hasonló repülőgépével szemben; miközben nukleáris robbanófejek, atom-tengeralattjárók tekintetében is három-ötszörös fölényrel rendelkezett. Az USA globális hatalom volt, amely kliensrezsimekkel rendelkezett minden kontinensen, minden oldalról körülvéve a Szovjetuniót, miközben a Szovjetunió egy regionális hatalom, amelyhez ideológiai alapon kötődtek bizonyos *ellenzéki* mozgalmak határain túl.

Ennek megfelelően különböztek a stratégiák is: a Szovjetunió stratégiája alapvetően az önvédelem volt, és Sztálin a kapitalizmus végső, de távoli bukását az újabb interimperialista konfliktustól várta (25. o.), addig azonban továbbra is a „szocializmus egy országban” volt a vezérlő elv.

Az Egyesült Államok stratégiájának célja ezzel szemben kezdettől fogva az ellenfél lassú, de biztos megsemmisítése volt. Ehhez ugyanakkor számos taktikai koncesszióra és módosításra is szükség volt a szabad kereskedelmi („*Open Door*”) politika mechanikus erőltetéséhez képest: Nyugat-Európa és a kelet-ázsiai szövetségesek újraépítéséhez aktív amerikai *állami* segítségre (kedvezményes hitelek, az amerikai piachoz való hozzáférés) és az állami protekcionizmus (védővámok, szigorú pénzügyi szabályozás, állami befektetések a technológiai fejlődésbe stb.) engedélyezésére volt szükség átmenetileg, mint ahogy az USA is az utóbbi eszközökre támaszkodva vált ipari nagyhatalommá, nem pedig belső neoliberalizmussal. Hosszabb távon ez a fejlett szövetségesekkel szembeni engedékenység átmeneti volt, ahogy az később megmutatkozott. Ahogy a hetvenes évekre a német és japán

ipar újjáépült és az amerikai profitabilitás kritikus szintre süllyedt, gazdasági nehézségeket okozva, az amerikai állam nem habozott egyoldalúan felrúgni az általa felállított Bretton Woods-rendszert, átvágva a dollár és az arany közötti kapcsot, importkorlátozásokat és árszabályozást bevezetve. Mivel ez sem volt elég, az évtized végén (1979) a FED elnöke, Paul Volcker az amerikai belföldi feldolgozóipar bizonyos szegmenstumait sem félt (részben) feláldozni, hogy brutális kamatemelésekkel erősítse meg a dollár világpénzszerepét: a globális hegemonia „univerzalizmusa” fontosabb volt bizonyos belföldi partikuláris részérdekeknél. Pár évvel később a *Plaza Accords* (1985) kemény valutafelértékelésre kényszerítette Japánt és Németországot: az USA-nak nem kellett már attól félnie, hogy az esetleges gazdasági nehézségek megzavarnák a sikeresen kialakított kapitalista konszenzust szövetségesei területén.

A perifériákon nem volt szükség ilyen engedékenységre: Dél-Európában (Görögország), Latin-Amerikában, Ázsiában és Afrikában közvetlen katonai beavatkozással (Vietnam, Guatemala, Panama), véres polgárháborúk szításával és szponzorálásával (Nicaragua, El Salvador stb.), államcsínyek támogatásával vagy megszervezésével (Irán, Chile, Brazília stb.), a kommunista pártok fizikai kiirtásával (Indonézia), majd kliensrezsimek fenntartásával lehetett biztosítani a „szabad világ” szférájának fenntartását és kiterjesztését. Anderson tanulmánya szinte kézikönyvként használható az egyes esetek tömör áttekintéséhez.

Itt talán megjegyezhetjük, hogy habár az amerikai állam által elkövetett bűnök nyilván nem relativizálják a kelet-európai szovjet repressziót, 1960 és 1990 között csak Latin-Amerikát nézve a politikai okokból bebörtönzöttek, megkínzottak és meggyilkoltak száma jelentősen meghaladta az egész szovjet blokk azonos számait. 1975 és 1991 között Közép-Amerikában az USA által támogatott gerillahadseregek és katonai diktatúrák áldozatainak száma meghaladta a 300 ezret egy 30 milliós régióban, miközben egymillióan menekültek el külföldre – nagyrészt az Egyesült Államok olcsó munkaerő-kínálatát gazdagítva.

A fegyverkezési verseny (az USA hadiköltségvetése GDP-je 6-7%-át, a Szovjetunióé 15-16%-át emésztette föl) és saját endogén gazdasági problémái (80. o.) miatt a Szovjetunió fokozódó gazdasági nehézségekkel nézett szembe, amire Gorbacsov reformkísérlete nem hozott megoldást, viszont a szovjet párt- és tervezőelit prokapitalista fordulatát, majd a kelet-európai országok leválási kísérleteit igen. A később természetesen megszegett szóbeli ígéreték id. Bush részéről (a NATO nem fog Kelet felé bővülni) elegek voltak ahhoz, hogy Gorbacsov kivonja a Vörös Hadsereget Kelet-Európából, majd hamarosan maga is eltűnjön országa életéből, hogy aztán 1991 végére maga a Szovjetunió is eltűnjön a térképről.

A hidegháború végével lezárult egy korszak, az USA a világ egyetlen szuperhatalmaként tekinthetett a világra. De az 1943-ban először világosan megfogalmazott amerikai Grand Strategy még megvalósulásra vált: az egész bolygót átfogó liberális nemzetközi gazdasági szisztéma, természetesen az USA vezetésével. A liberális ortodoxiától való etatista elhajlások nem voltak többé tolerálhatók: a washingtoni konszenzus receptje most már mindenkire vonatkozott. A kilencvenes évek gazdasági válságai, amelyeket épp a nemzetközi pénzügyi dereguláció dinamikája robbantott ki, alkalmas volt számos még valamennyire zárt, félig-meddig államkapitalista nemzetgazdaság felnyitására: Mexikó, Dél-Korea, Indonézia. Az orosz gazdaság tönkretételét és dezindusztrializációját megbízhatóan (ti. mindenféle koordináció nélkül) koordináló Jelcin számára kijárt a segítség az IMF-től és kaliforniai kampánytanácsadóktól, és nyilván nem jelentett gondot, ha a privatizáció továbbmozdítására még tankokat is bevetett a parlament ellen. Eközben a NATO határai csöndben Oroszországig terjeszkedtek, és a birodalmi ideológiában a korábban elsődleges „biztonság” és „szabad világ” fogalmak helyét egyre inkább az „emberi jogok” és a „humanitárius intervenció” vették át, miközben Jugoszlávia bombázásával, az Irak elleni embargóval és sporadikus légitámadásokkal létrejött a hadüzenet nélküli konvencionális háború gyakorlata. Az iraki rezsim megdöntése 1998 óta az amerikai külpolitika kongresszus által törvényként elfogadott hivatalos célja volt, és a kezdetben „izolacionistaként” megválasztott ifj. Bush szeptember 11. hatására reaktiválhatta a tervet. Az amerikai liberálisok minden sajnálkozása, hogy Amerika illetlenül viselkedett kifinomult európai partnerei előtt, alaptalan volt: a líbiai bombázás alkalmával – amelyhez, alkotmányellenesen, ezúttal már a kongresszus beleegyezését sem vette igénybe Obama elnök, mivel „amerikai csapatokat nem vetettek be” – az európai nagyhatalmak egymást licitálva próbáltak vezető szerepet játszani. Vietnamhoz képest az iraki háború GDP-arányos költségei és amerikai embervesztésege jelentéktelennek mondható, és az országot sikeresen szabadabbá tették, ti. szabaddá a tőkebefektetések számára. Obama elnöksége külpolitikailag szinte minden tekintetben ifj. Bush politikájának folytatódását jelenti, legfeljebb csak újabb technológiai előrelépésekről beszélhetünk: a légiereő automatikus drónjai átlagosan négy naponta bombáznak pakisztáni falvakat, ami Bush „rátájának” tiszszere. Obama elnök a terroristagyanús személyeknél a kínzás helyett mintha inkább a „tisztá” merényleteket preferálná, ez azonban nem jelentette Guantanamo – korábban megígért – bezárását. A „prezidenciális jogtalanság” (presidential lawlessness) mindig is inkább a szabály volt, mintsem a kivétel, de a líbiai bombázás alkotmány- és törvényellenes (War Resolutions Act, 1973) kongresszusi jóváhagyás nélküli végrehajtása, hatvanhárom újabb „antiterrorista” szerv létrehozása, az újonnan kitudódott általános megfigyelési programok (Prism),

az Irán elleni cybertámadások (Stuxnet), a célzott gyilkosságok, a Fehér Ház saját White House Counseljének létrehozása, amely minden törvényhozást megkerülő elnöki rendeletre rábólint – mindezek mutatják: Obama elnöksége mindenképpen dinamikus fejlődést mutat ifj. Bush tevékenységéhez képest is.

Ami a „szabad kereskedelem” ügyét illeti, Kína és Oroszország csatlakozása a WTO-hoz mindenképpen előrelépés, miközben egy ennél jóval nagyobb *deal* is készülődik a Transzatlanti Szabad Kereskedelmi Megállapodás keretében. A Nyugat-Európával való még mélyebb piacintegráció valószínűleg nagy változást nem jelentene, a befektetések és kereskedelem előtti *barrierek* így is minimálisak már, habár a génmódosított élelmiszerek betörését Európába és az amerikai médiaóriások még nagyobb mértékű dominanciáját az európai piacon azért elhozhatja. Ennél sokkal nagyobb szó lenne, ha a megállapodás Japánra is kiterjedne: a hidegháborús koncesszió, amely miatt Japán sok tekintetben kiterjedt piacvédelmet alkalmazhatott, ezzel megszűnne, Japán már merkantílista hatalomként sem őrizhetné meg autonómiáját, azaz integrációja az USA-val és függése az USA-tól teljessé válna. A japán politikai elit, úgy tűnik, hajlana erre a politikailag kockázatos lépésre, tekintettel Kína fenyegető felemelkedésére: az amerikai védőernyő a kisebbik rossz.

Itt egyben el is érkezünk az amerikai birodalmi stratégia legnagyobb jelenlegi problémájához: Kína 2010-ben a világ legnagyobb exportőrévé, 2012-ben a legnagyobb ipari termelővé vált. Az amerikai Grand Strategy mindvégig az „univerzális” és a „partikuláris” harmóniájának a feltételezésén alapult: a világg kapitalizmus „univerzális” érdekeinek a képviselője, a „szabad vállalkozás” szférájának a kiterjesztése és az amerikai állam és tőkésosztály partikuláris érdekei egymással harmóniában állnak, és kölcsönösen erősítik egymást. Csak a szabad kereskedelmi rendszer kiterjesztése biztosítja az USA gazdasági prosperitását, és egyedülálló adottságai miatt egyben az amerikai hegemoniát is. Ez az, ami potenciálisan kezd megkérdőjeleződni a világgazdasági válság éveiben, ahogy Kína egyre több abszolút mutatóban eléri az Egyesült Államok szintjét. Lehetséges, hogy a *Grand Strategy* önmaga ellen fordul? És ha igen, hogyan fog erre reagálni az a hatalmas katonai, hírszerzési, titkosszolgálati apparátus, amely a hidegháború alatt felépült és ma már meghatározza az amerikai állam működését? Vajon „partikularisztikusabb” irányt vesz az amerikai geopolitika vagy hajlandó elfogadni az USA-hoz hasonló erejű állam felemelkedését, amennyiben ez a szilárdan kapitalista világrendszerben történik? Erre a kérdésre próbálnak választ adni ma az amerikai „birodalmi ideológusok”.

Anderson tanulmánya nagyon hasznos összefoglalóját adja az amerikai külpolitika fő csapásainak az utóbbi 100-120 évben, és mindezt egy világos gondolatmenetbe ágyazza, kiemelve a szétágazó stratégia permanens vonásait.

Tulajdonképpen csak a tanulmány legvégén tűnhet fel az olvasónak, hogy valami hiányzik a képből: Anderson a birodalom tanácsadóinak szemlézése után megállapítja ennek az irodalomnak analitikus sekélységét (most nem beszélve az erkölcsi dimenzióról), szembeállítva a radikális kritikusok, mint Gabriel Kolko, Chalmers Johnson vagy Noam Chomsky valódi realizmusával. Anderson szerint nem lehet kevesebbet akarni, mint ami Chalmers Johnson utolsó könyvének a címe is: *Dismantling the Empire*.

Erről viszont – hogyan lenne lehetséges a birodalom megállítása, vagy akár szétbontása – a tanulmányban egyáltalán nincs szó. Ugyanígy, kevés szó esik arról, hogyan hat vissza ma az USA által előrehajtott neoliberális globalizáció az amerikai társadalomra, és hogy a középrétegek és az amerikai munkásosztály életszínvonalának az eróziója és súlyos eladósodása mintha lassan kritikus mértékben aláásná az USA-n belüli társadalmi konszenzust, amely hagyományosan a nagyobb egyenlőtlenségekért cserébe nagymértékű mobilitást és individuális szabadságot ígér. Baloldal hiányában egyelőre úgy tűnik, a deklasszálódó rétegek kétségbeesése a szélsőjobboldali tendenciákat erősíti föl (gondoljunk a Tea Partyra, az Obama-ellenes, erősen rasszista beütésű *birther* mozgalomra), és a Republikánus Párton belül a legrémisztöbb elemeket emeli a magasba. A szövetségi politika folyamatos blokádja, amit a republikánus ellenzék már így is elér, és ami gyakran a szövetségi állam (nem katonai funkcióinak) megbénításához vezet, már jelenleg is aggasztó, és nemegyszer még az amerikai tőkésosztály vezető fórumai (pl. a *Business Week*) is aggodalmuknak adnak hangot, hogy a radikálisok olyannyira teret nyertek a Republikánus Pártban, hogy esetleg a helyzet már kontrollálhatatlanná kezd válni a *business elite* számára is. Ez aztán legrosszabb esetben egy katasztrofális „visszacsatoláshoz” vezethet az amerikai állam birodalmi apparátusán keresztül, amennyiben a Republikánus Párt radikálisai kerülnének hatalomra. Egyszóval az USA-n belüli politikai változásokról való gondolkodás, amely ellenállás távlatilag a *Dismantling the Empire* irányában mutatna, sürgősebb lenne, mint valaha.

Nyilván egyszerűen arról is van szó, hogy nem ez volt Anderson egyébként hibátlan, kiváló írásának a fókusza, de mégis, az amerikai külpolitikával szembeni *belső*, politikai ellenállás nélkül ez a történet mégsem teljes. És ugyan kitől várhatnánk valamiféle ellenállási stratégia körvonalazását, ha nem a nyugati baloldal legfontosabb folyóiratában az „*Imperium*”-ot elemző brit szerzőtől, akinek politikai és történelmi tudása a baloldalon belül alighanem egyedülálló? Ez a hiányérzet azonban nem új a *New Left Review* olvasói számára, az

intellektuális baloldalnak ezt a kiemelkedő fórumát gyakran jellemzi e kettősség: analitikus virtuozitás – politikai rezignáció. Noam Chomsky könyvének címe juthat az eszünkbe: *Hegemony or Survival* – ha az utóbbit preferáljuk, az *Empire* borzalmainak leíró elemzésénél valószínűleg ambiciózusabbnak kellene lenni.

A kapitalizmus felemelkedése a globális történelem prizmáján keresztül

A kérdés az, hogy a globális történelem képes-e segíteni minket a kapitalizmus, illetve annak természete, felemelkedése feltételeinek és fejlődési pályáinak elgondolásában? Amennyiben erre a kérdésre igennel válaszolunk, már egyrészt eleve eltávolodunk a spontán Európa-központúságtól, másrészt pedig elfogadjuk a teljes mértékben az osztályok kialakulására fókuszáló elemzésektől való egyfajta távolságtartást. Ez a két megközelítés kétséget kizáróan részben összefügg egymással.

Az Európa-központúságból való kilépés *a priori* egyszerűnek tűnik. Mindenekelőtt annak tudatosítását jelenti, hogy a XIII. században kibontakozó európai fejlődés technikai vívmányai és intézményei tulajdonképpen az afro-eurázsiai világ esetenként nagyon hosszú távú kölcsönhatásainak termékei, nem pedig a feudalizmus ellentmondásos fejlődésének az eredményei.¹ Ebből kifolyólag azok a nagyon fontos kereskedelmi és pénzügyi technikák (a váltókezesség, a váltó és az aktuáriusi/biztosításmatematikai számítások elvei), amelyek az európai kapitalizmust meghatározzák (mondhatni „megcsinálják”), egészen pontosan Itáliában jelentek meg, éppen abban az időszakban, amikor a félsziget városállamai közvetlen módon kapcsolatba kerültek arab és perzsa megfelelőikkel. Ez a kapcsolatteremtés egyrészt a keresztes háborúknak, másrészt az Eurázsia felett hatalmat gyakorló mongol uralom eredményeként a Selyemút megnyílásának köszönhetően valósult meg. Azok a termelést jelentősen befolyásoló újítások, amelyek az európai mezőgazdasági forradalmat (kormánylemez vaseke, nyakhám, mechanikus vetőgép) és az ipari növekedést (fonógépek, hajtókar, kohók és acél) lehetővé tették, ugyanúgy, mint az európai intellektuális kibontakozás eszközei (papír, nyomda, számok), mind-mind egyértelműen kínai vagy indiai eredetűek. És akkor még nem is beszéltünk a szintén Kelet-Ázsiából származó közlekedési (zsilip, rekeszes fenekű hajó, kormány, iránytű), illetve katonai (puskapor) technológiákról, amelyek nagyban hozzájárultak a kapitalizmussal szoros összefüggésbe hozott európai fellendüléshez. Ami igaz a technológiákra, az egyben érvényes az intézményekre is: az első itáliai betéti társaságoknál (pl. a *commenda*) kimutatható a közvetlen arab befolyás (*qirad*). A Római

Birodalom bukása és az ezredik esztendő között Európában fennálló kereskedelmi hálózatok pedig sokkal inkább hozhatók összefüggésbe azokkal a diaszpórahálózatokkal, amelyek az Indiai-óceán térségében a hagyományos kereskedelem jellemzői, mintsem valamiféle görög-római eredetre lennének visszavezethetők. Sematikusan összefoglalva: az európai kapitalizmus eszközei elsősorban nem európaiak. Még akkor sem, ha a XII–XIII. századtól kezdődően az európai zsenialitás képes ezeket – néha egészen radikális módon – alkalmassá tenni és átalakítani. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy az európai kapitalizmus leegyszerűsíthető lenne az átvett újítások felhasználásának eredményeire, bármennyire jelentősek legyenek is azok. Csupán arról van szó, hogy az európai kapitalizmust nagymértékben ezek a kölcsönkapott technikák tették lehetővé, támogatták, sőt azt is mondatni, hogy felgyorsították.

A társadalmi osztályok kialakulására fókuszáló szemlélet megkérdőjelezése rendkívül nehéznek tűnik, és minden bizonnyal vitatható. Szó sincs annak tagadásáról, hogy az európai kapitalista termelési mód alapvetően a termelők és a termelési eszközök elkülönülésének nyomán alakult ki, történetesen attól az időszaktól kezdődően, amikor Angliában megjelentek a bekerítések (*enclosures*). Sokkal inkább annak felismeréséről beszélhetünk, hogy Európán kívül máshol is olyan piacgazdaságok jöttek létre, amelyekben valódi tőke- és földpiacok képződtek, keresték a viszonylag ésszerű hasznot, annak korlátatlan felhalmozása céljából, és ezt még az állam is aktívan támogatta. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a társadalomban a bérvizonyok váltak volna uralkodóvá. Más szavakkal mondva, a déli Szung-dinasztia Kínában (1127–1279) virágzó, döntően a kis- és közepes kereskedelmi termelésre alapozott piacgazdaságot hozott létre. Ehhez azonban a dolgozókat nem fosztotta meg brutálisan a termelőeszközöktől. Ellenben az még ennél is fontosabb, hogy a nézőpontváltással lehetővé válik annak elgondolása, hogy a termelési viszonyok átalakulása mind belső, mind pedig külső folyamatok együttes eredménye is lehet. Egy adott társadalmi struktúra belső ellentmondásai ugyanis gyakran csakis egy nagyon sajátoságos külső konjunktúrának köszönhetően válnak meghaladhatókká. Brenner² így ismerte el, hogy a XVI–XVII. századi angol agrárkapitalizmus kialakulását minden bizonnyal nagyon erőteljesen felgyorsította az amerikai világnak az európai gazdaságba történt integrálása. A perui és mexikói pénzforrások lehetővé tették az Ibériai-félszigetre irányuló brit gyapjú kivitelének robbanásszerű növekedését. Ebből kifolyólag a juhtenyésztésnek köszönhetően a bekerítések gazdaságilag könnyebbé, és értelemszerűen nyereségesebbé váltak a dzsentri (*gentry*) számára. Ez a nézőpontváltás egyben annak felismerését is lehetővé teszi, hogy az európai kereskedelmi tőke kialakulása (amely az európai kapitalista fejlődés alapja) nagyon sokat köszönhet a zsidó, illetve ör-

mény diaszpórák egymással összetett és konfliktusos kölcsönhatásban levő gyakorlatának.

Teljesen világos, hogy a globális történelem segíthet abban, hogy a hagyományos marxista elemzésekben gyakran elhanyagolt egyes külső aspektusok átértékelésével – ezek az elemzések a Keletet, illetve Ázsiát a mitikus „ázsiai termelési mód” borzalmaiba (*affres*) száműzték, s kizárólag Európára és az európai társadalmi viszonyok valós fejlődésére fókuszáltak – újra megvizsgáljuk a kapitalizmus kérdését. Más szóval, a globális történelem képes kimozdítani a marxista elemzést abból a kerékvágásból, amelybe a hagyomány ereje bezárta, azáltal, hogy figyelmen kívül hagyta az ázsiai valóságra vonatkozó legelemibb tárgyszerű elemzéseket, melyek a távolsági kereskedelmet, a városfejlődést, a tőkefelhalmozást, esetenként pedig a kereskedelmi tőkének a termelő szférába történő befektetését tették vizsgálat tárgyává.

Ennek fényében elmondható, hogy minden bizonnyal a világrendszer-szempon-tú elemzés volt az, amely az egyetemes történelem keretei között elsőnek kísérelte meg megválaszolni a kapitalizmus eredetére, illetve kialakulásának mozgatórugóra vonatkozó kérdést. Az elemzés ezt két *a priori* ellentétes irányba tette meg. Az elsőt jelentős és radikális szaggatottság jellemzi; míg a második az általános folytonosság hipotézisét részesíti előnyben. Ezen utak közül az első nyomvonalát Immanuel Wallerstein³ határozta meg, aki szerint egyrészt a történeti kapitalizmus elválaszthatatlan a XVI. század óta kialakult modern világrendszer-től, másrészt pedig ezt megelőzően valójában nem létezett világrendszer. Ennek oka éppen a kapitalizmusnak az említett időpont előtti hiányában keresendő. A második irányvonalat André Gunder Frank és Berry K. Gills,⁴ valamint Jonathan Friedman⁵ munkái fémjelzik, akik éppen ellenkezőleg, a világrendszerek régiségének és folytonosságának eszméjét védik. Hasonlóképpen sikraszállnak azon kitétel mellett is, hogy a kapitalizmus kétséget kizáróan változatos formákban ugyan, de sokkal régebben létezik, mint ahogy azt általában állítják. A két áramlat közötti ellentét szolgáltatott alkalmat mindazokra a vitákra, amelyek végeredményben alakították/strukturálták a diszciplínát; ellenben egyiknek sem sikerült a másikat végérvényesen meggyőznie. Nyilvánvaló, hogy a vita egyrészt és elsősorban szemantikai természetű. Függetlenül a kapitalizmus meghatározásától, attól, hogy az idézett szerzők fogalmilag miképpen ragadják meg a kapitalizmust. Különös módon a két kérdést elég széles körben összekeverték. Úgy tűnt, hogy a világrendszerek folytonossága összefonódott a kapitalizmus régiségével, és fordítva. Mintha a világrendszerekben működő rendszerlogika, amely nélkül ezek a világrendszerek nem lennének érzékelhetők, valójában kizárólag a kapitalizmus logikájára egyszerűsödne... És mintegy tünetszerűen, csak a közelmúltban, mindenekelőtt Philippe Beaujard⁶ munkái révén, került sor a világrendszerek egyfajta folytonosságát javasoló hipotézis megfogalmazására és alátámasztá-

sára. Beaujard azonban nem állítja nyomatékosan a kapitalizmus több ezer éves állandóságát.

A tág értelemben vett, vagyis a világrendszer-megközelítésre le nem egyszerűsített globális történelem két fontos szempontból világítja meg ezeket a kérdéseket. Először is lehetővé teszi annak jobb megértését, hogy az Indiai-óceánra való behatolás és az amerikai megtelepedés következtében hogyan alakult ki Európában a kapitalizmus. Ezt követően pedig értékes eszközt biztosít számunkra, hogy dönthessünk a kapitalizmus 1492 előtti egy vagy több formájának elfogadhatóságáról. Ebben a tanulmányban elsősorban ezt a második kérdéskört vizsgáljuk. Az első kérdés vizsgálatára korábbi munkáinkat ajánljuk.⁷

A modern kor előtti kapitalizmusok?

Teljesen nyilvánvaló, hogy erre a kérdésre a válasz nagymértékben függ a kapitalizmus implicit jellemzésétől. És vélelmezhetően igaz az az állítás, miszerint a globális történelemben a jelenség braudeli megközelítésének a hatása tette lehetővé annak elgondolását, hogy kapitalizmusok jöttek létre jóval 1492 előtt és Európán kívül. Ezáltal ugyanis Braudel markáns megkülönböztetést vezetett be egyrészt saját tézise, másrészt a kapitalizmus megközelítései között, úgy is, mint termelési mód (Marx), és úgy is, mint a társadalom gazdaságszervezési logikája (Weber). Amennyiben az itt említett szerzőkre (Marx és Weber) hivatkozunk, akkor a modernitás előtti kapitalizmusok felismerése rendkívül kényes műveletként jelentkezik. Ezért kiindulópontként fontos mind a marxi, mind pedig a weberi tézisek elismérése.

Webernél⁸ a kapitalizmus a gazdaság olyan típusú megszervezése, amely lehetővé teszi a racionális törekvést a haszonszerzésre. Mint tudjuk, Weber megkülönbözteti az önellátó, illetve a profit által mozgatott gazdaságokat. Ez utóbbiak azonban nem szükségszerűen kapitalisták. A múltban számos olyan tevékenység létezett, amelyet kapzsi nyereségvágy indokolt anélkül, hogy kiérdemelte volna a kapitalista jelzöt (mint pl. Perunak Pizzaro általi kifosztása), amennyiben a profitszerzésben nem volt semmiféle racionalitás. Ahhoz, hogy a racionalitás kikristályosodjon, szükség van a jövedelmezőség pontos kiszámíthatóságára. Ez megköveteli a nevéhez méltó tőkemérleget. Ezzel párhuzamosan Weber kimutatja, hogy a számvitel eme fejlődését hat strukturális feltételnek kell kísérmie: a termelés anyagi eszközeinek jövedelmező magánvállalkozások általi kisajátítása; szabadpiac; racionális technológiák és jog; létező és rendelkezésre álló szabad munkavállalók; a gazdaság kommercializálódása (vagyis a termelők szisztematikus szakosodása). E feltételek hiányában ugyanis nagyon nehéz termelni, eladni és az üzleti konfliktusokat elfogadható módon kezelni. A felsorolt feltételek fokozatos megvalósulása azt mutatja, hogy

a kapitalizmus tulajdonképpen társadalmi építmény (*construction*). Formáit tekintve kétséget kizáróan arányosan függ a történeti megvalósulástól, ellenben attól kezdve, hogy a gazdaság a profit irányába fordul, és felvetődik az állandósulás lehetősége, magát az elvet illetően mintegy szükségszerű fejlemény.

Ezek a feltételek a maguk egyetemes koherenciájukban és lényegileg pontosan a középkor vége és a XIX. század között jelennek meg. A termelési eszközök magántulajdon gyanánt való kisajátítása vitathatatlanul már nagyon régen megtörtént; pl. a Római Birodalomban és az ókori Görögországban is jelen volt. Abban az időben azonban ez a kisajátítás mindenképp az *oikos*, a földbirtok (*domaine*) ellátására irányult: a birtokolt föld biztosította a megélhetési szükségleteket, illetve tette lehetővé annak a többletnek a megtermelését, amelyet helyben nem gyártott termékekre lehetett cserélni. Weber szerint mindez csupán a XII. században és Angliában kezdett a profitorientált termelés irányába fordulni. A küszöb döntő átlépésére azonban csak a XVI–XVII. században, mégpedig a bekerítések (*enclosures*) forradalma révén, került sor. Ami a szabadpiacot illeti, az megegyezik a céhek és korporációk peremre szorulásával, amely a XVII. századi Németalföldön erőteljesen előre haladt. A XVIII. század végi innovációkkal vitathatatlan előrelépés történt a racionális technológia terén, miközben a középkor végén kibontakozó racionális jog (történetesen a tulajdonjog) a későbbiekben folyamatosan tökéletesedett. A szabad munkavállalók létét szintén a bekerítések mozgása alakította döntő módon, még akkor is, ha a bérmunka tökéletes mobilitása talán csak az 1830-as években jelent meg Angliában. Végül pedig a gazdaság kommercializálódása egyértelműen a XVII. század folyamán bontakozott ki. Ebben a németalföldi földművesek választása játszott szerepet, hogy a jövedelmezőbb kultúrák (virág, textil- vagy festéknövények) érdekében feladták az élelmiszer-termelést. A XVIII. században ezt követte a nagybani kereskedelem megjelenése, végül pedig az értékpapírpiacok felemelkedése, ugyanabban az időben. A kapitalizmus weberi feltételeinek áttekintését azzal a pontosítással zárjuk, hogy a szakkifejezés fogalma szerint értelmezett tökélmérleg döntő módon szintén a XVII. század elején jelent meg, Németalföldön (a középkori itáliai városállamokban észlelhető előrelépésekre támaszkodva). Webernél tehát a kapitalizmus egy progresszív társadalmi építmény, amelynek célja a profit racionalizálása.

Marxnál a kapitalizmus mást jelent, mint racionalitást vagy a „funkcionális” feltételek felhalmozódását: éspedig egy valódi *termelési módot*. A hagyományos megközelítésben a „termelési mód” a bizonyos fejlettségi szinthez kapcsolódó „termelőerőknek” és a sajátos „termelési viszonyoknak” a kombinációjából áll. Általánosságban tehát a termelőerők a használt technológia természetét jelölik (kézi eszköz, munkás által működtetett gép, automata gép). Ugyanakkor a lehetsé-

ges termelési közösségek keretében vonatkoznak a gyártásszervezésre (szakosodott műhelyekben, manufaktúrában vagy nagyüzemben) és a munkamegosztás technológiájára. A termelési viszonyok az emberek között a termelés céljából létrejövő kapcsolatokra utalnak. Ezek egyrészt értelemszerűen technológiai, másrészt azonban főként társadalmi kapcsolatok: egyesek birtokolják a termelési eszközöket, mások viszont nem, ami az osztályok között megszüntethetetlen megosztottságot eredményez, és meghatározza a közvetlen munkavállalók lehetséges státuszait (rabszolgák, jobbágyok, bérmunkások). Ennek alapján minden bizonnyal elmondható, hogy a kapitalista termelési viszonyokat az árucseré általánossá válásának (összességükben a javak, a munkaerőt is beleértve, arra hivatottak, hogy kicsereeljék őket) és a bérmunka kiterjesztésének (ami nyilvánvaló következménye annak, hogy a termelési eszközöket egyesek kisajátítják, magántulajdonukká teszik) a tendenciája jellemzi. A kapitalista termelési mód tehát a nagyipar szintjén ötvözi ezeket a sajátos termelési viszonyokat az egyedi termelő erővel.

A középkor végétől kezdődően az addig hagyományos megélhetésből élő egyének egy részét alapvetően a termelési eszközöknek a burzsoázia és a nemesség által – egyes esetekben brutálisan végrehajtott – magántulajdonba való kisajátítása kényszerítette arra, hogy eladják munkaerejüket, és elszenvedjék, mindenekelőtt a bérmunka sajátos formájában, az értéktöbblet (vagy a többletmunka) kiszorítását. Ez lényegében véve azt jelenti, hogy összességében az árucseré szabja meg a többletmunka mértékét, illetve annak a tőkés általi kisajátítását. A munkabér pénzben kifejezett nagyságát ugyanis olyan megélhetési javakra kell cserélni, amelyeket kevesebb munkaidőben gyártottak, mint az a munkaidő, amelyet a munkabérrel díjaznak. A különbség jelenti a többletmunkát. A munkában eltöltött, illetve a bérből megvásárolható javakkal mérhető munkaidő közötti eltérés érzékelteti a többletmunka vagy az értéktöbblet mértékét. Azonban a realizált értéktöbbletet a tőkés, vagyis a termelőeszközök tulajdonosa, csak akkor tudja ténylegesen megszerezni, ha képes eladni a fizetett bérmunkásai munkája révén előállított terméket. Tulajdonképpen az árucseré szankcionálja mind a termelési kockázatvállalást, mind a hozzá kapcsolódó értéktöbbletben való reménykedést. Végül pedig ennek az értéktöbbletnek az új termelési eszközökbe történő rendszeres újrabefektetése elengedhetetlen a tőkefelhalmozáshoz, illetve a versenytársakkal folytatott küzdelemhez.

Marxista szempontból még ha a kapitalista termelési viszonyok a XII. és a XV. század között fokozatosan kialakulnak is, meghatározóvá valójában csak a XVI. és a XVII. században váltak. Ekkor következik be ugyanis a munkavállaló és az általa használt termelési eszközök elkülönülése (pl. Angliában az *enclosures* rendszeresítésével), valamint a földpiac kibontakozása (Angliában és Németalföldön), amelyek

együttesen bérmunkára alapozott kizsákmányolási struktúrát hoznak létre. Ráadásul ehhez kapcsolódik még a megrendelő kereskedők érdekei szerint végzett otthoni munka rendszere. Ez utóbbi csak annyiban tekinthető a kapitalista termelési mód részének, amennyiben, a XVII. század végétől és az ipari forradalomtól kezdődően, ötvöződik a termelőerők ipari fejlődésével. Ebből kifolyólag minden bizonytalannal nem tekinthető helytelennek, ha Marxnál különbséget teszünk az alapvetően a kereskedelmi tőkéhez kapcsolódó kapitalizmus felemelkedése (XVI–XVII. század), illetve a termelő tőke uralma által fémjelzett, érett kapitalizmus (XVIII. század vége – XIX. század) között.

Úgy tűnik tehát, hogy a weberi és a marxi megközelítések nagymértékben lehetetlenné teszik a modern európai kontextuson kívüli kapitalizmus elgondolását. Webernél az haszonszerzés híres racionalizálása az, ami szemmel láthatólag hiányzik minden egyéb időben és helyen – ez csakis a XVII–XIX. századi Európában lelhető fel. Annál inkább, hogy e racionalizálást szükségszerűen részben kettős könyvelés alapozza meg, amely kizárólag a hat, egymáshoz szorosan kapcsolódó feltételek keretei között, azok rendszerében nyer értelmet. Marxnál hasonlóképpen a termelőerők ipari fejlődési szakaszának, illetve a bérmunka uralkodóvá válásának összekapcsolása, úgy tűnik, kizár minden, a modern Európán kívüli kapitalizmust. Más társadalmakban legfeljebb a cserekereskedelem kidolgozottabb formáit, vagy az üzleti jövedelmezőség kiszámításának valódi képességét találhatjuk meg. Ez azonban nélkülözi a formális számvitelt. Ellenben mindenképpen hiányoznak a két kanonikus megközelítésben fellelhető tényezők kombinációi. Ezek a kombinációk kétségtelenül gazdag jelentéstartalommal bírnak, ugyanakkor azonban a valóságban rendkívül behatárolók, amennyiben azokat egy adott konkrét társadalomban kívánjuk fellelni.

Mindazonáltal Friedman nem osztja ezt a nézetet. Megítélése szerint Weber az ókorra vonatkozóan joggal fogalmazta meg a kapitalizmus különböző „formái”-nak kérdését, ami tagadhatatlan. Friedman tehát elutasítja azokat a Polányi által ihletett nézeteket, amelyek tagadják bármiféle kapitalizmus létezését a modern Európán kívül. E nézetek alapvetően a tőkét birtoklók járadékélvező magatartásmódját veszik alapul Görögországban vagy Rómában. Friedman éppen az ilyen típusú kapitalizmusnak a máshol való elismerése érdekében emel szót. Az elismerésnek nem „egy leegyszerűsítő, a kapitalizmust egyfajta magatartásformára redukáló álláspont mentén, hanem a kialakított stratégiákat keretbe foglaló objektív struktúrák figyelembevételével”⁷⁹ kell történnie. Ezek után felidézi az i. e. VI. században Görögországban létező kapitalizmust, amely a független termelői státusszal rendelkező rabszolgák kizsákmányolásán alapult, akiknek munkáját egyfajta bedolgozó rendszerben (*putting-out system*) mozgósították és javadalmazták. Úgy tűnik azonban, hogy ez az egyetlen példán alapuló bizonyítás

nagyon is vitatható. Egyrészt a reprezentativitás okán, másrészt pedig amiatt, hogy a bedolgozói rendszer intézménye nem tekinthető a kapitalizmus jellemvonásának. Az a tény azonban, hogy egyes rabszolgák közel kerültek a bérmunkásstátuszhoz, alátámasztani látszik, hogy létezett a munkaerő mobilizálásának módja. Ebben az esetben, ha fenntartással is, elmondható, hogy „piacosított” gazdasággal van dolgunk. Abban azonban nem lehetünk biztosak, hogy az egyes ágazatok között, a piaci javak és tényezők közötti szinergián keresztül, valóban működik a források elosztási mechanizmusa. Pedig ez az, ami teljes mértékben jellemzi a „piac”-gazdaságot. Ez ellenben nem lehet annyira meglepő, hiszen két évszázaddal később Xenophón világosan leírta e szinergia egyfajta embrionális formáját:

„Amikor a bronzművesek túl sokan vannak, és csökken a termékeik ára, akkor elhagyják a mesterségüket, és hasonlóképpen cselekszenek a kovácsok is; és ha bőségesen van gabona és bor, és csökken ezeknek a termékeknek az ára, akkor művelésük már nem kifizetődő, olyannyira nem, hogy sokan felhagynak a földműveléssel, és a nagy- és kiskereskedelem, illetve a kamatos hitelezés felé fordulnak.”¹⁰

Ennek alapján az i. e. V. és IV. századi Görögország manapság elismerten annak a legközelebbi példája, amit piacgazdaságnak nevezünk, ám e megállapítás semmiképpen sem jelenti azt, hogy az antikvitást általánosságban a kapitalizmus formái jellemezték volna. Itt csupán annak lehetőségét találjuk meg, hogy – miként a bevezetőben is említett Szung-dinasztia uralkodása alatti Kínában a XII. században – a piacgazdaság sajátos formái felbukkantak. De nyilvánvalóan nagyon messze vagyunk a fogalom teljes értelmében vett kapitalizmustól, ahogy azt Weber vagy Marx fogalmilag meghatározta.

A kapitalizmus kérdésének megfordítása Braudelnél

Braudel valójában a két szerző sajátos megközelítéseinek merev kereteit feszítette szét. Ezáltal szabaddá tette az utat ama lehetőség előtt, hogy „máshol és máskor” is kapitalizmust lehessen „találni”. Braudel számára ugyanis a kapitalizmus nagyon konkrét dolog, amely paradox módon „a piacgazdaságtól eltérőnek bizonyuló tevékenységeket”¹¹ jelöli. A kapitalizmus csak akkor jelenik meg, amikor a kereskedő megpróbálja megkerülni a korai középkorban (XII. század) megjelenő szabályozott és viszonylag átlátható piacokat. Braudel két gazdasági szférát különböztet meg. Az A szférában csoportosulnak a napi piaci cserék, a jól ismert ügyletek, a helyi és a földrajzilag közeli kereskedelmi fogalom, valamint egyes távoli, és mégis átlátható cse-

rék (pl. a Baltikumból szállított gabona, az indulási és az érkezési ár szinkronja, illetve a haszonkulcs ismerete miatt). Ellenben a *B* szférát az átláthatóság hiánya, a haszonszerzés céljából eltérített kereskedelmi forgalom alkotja. Braudel ezt „ellenpiac”-nak (*contre-marché*) nevezi. Alapvetően a hagyományos piac gyakran bénító szabályaitól való megszabadulásban keresendő az az indíttatás, hogy magától a termelőtől vásároljon, mégpedig otthon; azaz előre megvásárolja tőlük a még zöldellő búzát vagy a nyírásra váró gyapjút. Az értékesítésnek e típusa szintén a hivatalos piacon kívül zajlik, a fogadóban vagy a város egy mellékterén. Rendkívül nehéz neki ellenállni. A távolról érkező kereskedő valójában készpénzben fizet, és olyan áron vásárol, amely meghaladhatja a szabályozott piac engedélyezett árait (ismerve ugyanis a végleges eladási árat, egy távoli országban lehetősége nyílik látszólag bőkezűnek mutatkozni). A termelés és a fogyasztás közötti hosszú kereskedelmi láncoknak a hatékonysága lenne az, „ami ezt kikényszerítette, elsősorban a nagyvárosok ellátása miatt, és ami arra ösztönözte a hatóságokat, hogy behunyják a szemüket”¹². Ezek a láncok minél inkább meghosszabbodnak, annál inkább kiszabadulnak a szabályok és az ellenőrzés alól; és a kapitalista folyamat annál erőteljesebben kibontakozik. Ebben az értelemben a kapitalizmus már a kezdetektől ellenszegül a hatóságoknak, ebből az ellenállásból születik, és nem létezik a hatalom szorításán kívül. Ez a paradox kereskedelem (mivel a kialakult és szabályozott piacokon kívül fejlődik ki) egyébként néhány személy között oszlik meg, a kereskedők tömegétől egyértelműen elkülönülő nagykereskedők csoportját érinti csupán, és végeredményben a távolsági kereskedelemhez kötődik. Braudel számára e jelenség Párizsban már a XIII. századtól láthatóvá válik, és legalább a XII. századtól kezdve megjelenik az itáliai városokban. Az említett kereskedők számos előnnyel bírnak: az információ és az intelligencia fölényével, a fémpénzekkel való játszás képességével, a kölcsönös hitelek révén történő tőkenövelés kapacitásával, a spekuláció hiányával, és a jövedelmezőbb tevékenységekbe való újbóli befektetés rugalmasságával. Mindenekfelett pedig ezek a kereskedők már régen „nemzetköziesedtek”, és még ha nem is alkotnak minden esetben tartós monopóliumokat, azért mindig megvannak az eszközeik arra, hogy a versenytársakat kiszorítsák. Ami pedig az állami vagy városi hatóságokat illeti, azok, amennyiben megtalálják a számításaikat ebben a kereskedelemben, hagyják a dolgokat a maguk útján menni: a kereskedők némi adó fejében védelmet élveznek, és gondoskodhatnak a városok ellátásáról.

Joggal elmondható tehát, hogy Braudelnél a kapitalizmus valójában csak a kereskedelmi tőke és a politikai hatalom, illetve az előkelő kereskedők és az állam szinergiájában képes kiteljesedni. A második kapcsolatrendszer alapvető. A kapitalisták igazából csak akkor sikeresek az üzleteikben, illetve akkor képesek meghatározni bizonyos

földrajzi területek gazdaságainak valós fejlődését, ha valamilyen formában, Velence vagy az Egyesült Tartományok mintájára, kihasználják (*instrumentalisent*) az államhatalmat. Ebben a megközelítésben a kapitalista kereskedők megelőzik az államot, miközben folyamatosan rászorulnak: „A modern állam, amely nem létrehozta, hanem megörökölte a kapitalizmust, hol kedvezményben részesíti, hol hátrányos helyzetbe hozza; hol hagyja kiterjeszkedni, hol megtöri a mozgató rugóit. A kapitalizmus csak akkor diadalmaskodik, ha azonosul az állammal, maga lesz az állam.”¹³ Amennyiben tehát a *B* szféra kereskedőinek egyéni érdekeiről egyértelműen megállapítható, hogy azok korábbiak az államnál, mintegy kockáztatva azt, hogy ily módon Braudelnél ezek az érdekek polgárjogot nyernek, a teljes kifejlődésük elérése érdekében mégis alárendelődnének az államhatalom praktikáinak.

Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy a braudeli értelemben vett kapitalista eljárások jóval a modern kor előtt is létezhettek, történetesen Ázsiában, az Indiai-óceán térségében vagy a Selyemúton. A közkeleti arab vagy zsidó, a közép-ázsiai perzsa vagy szogd, a délkelet-ázsiai gudzsaráti, csola vagy kínai diaszpórák sajátos kereskedelmi láncait vizsgáló elemzések mindegyike egy olyan aktív, intelligens és jól szervezett kereskedő tőke jelenlétét mutatja, amely mindenben megegyezik azzal, amit Braudel leírt. Mindazonáltal, amikor ez a kereskedő tőke a diaszpórákhoz kapcsolódik, sokkal ritkább a helyi politikai erővel való tényleges összejárás. Elméletben az államok és a kereskedők közötti kapcsolatok logikai lehetőségeit, ugyanúgy, mint e kapcsolatok legemblematikusabb mintáit, különösképpen azokat, amelyek Braudel számára kedvesek, vélelmezhetően az alábbi táblázat szerint foglalhatjuk össze:

		Államhatalom	
	Stratégiák	<i>A kereskedők instrumentálizálása</i>	<i>A kereskedőtől való távolságtartás</i>
Magán-kereskedők	<i>Az állam instrumentálizálása</i>	Elfogadott szimbiózis a XIII. századi itáliai városállamok mintája	Az állam keretei között a kereskedők megszerzik a hatalmat pl. Németalföld a XVII. században
	<i>Az államtól való távolságtartás</i>	Kényszerintézkedések a kereskedők ellen és/vagy erőszakos integráció az állami projektbe	Kölcsönösen elfogadott függetlenség az Indiai-óceán diaszpóráinak XVI. század előtti mintája

Ez a táblázat a viszonylagos „együttműködés” két módozatát mutatja be: egyrészt amikor mindenki tisztességes távolságot tart (ami természetesen nem zárja ki a kereskedelmi tevékenységek megadóztatását), másrészt pedig, amikor a szimbiózist a nyereség reményében kölcsönösen elfogadják. Nagy a kísértés, hogy ezeket előnyben részesítsük, és a közöttük levő markáns eltérésben egyrészt az Indiai-óceán térségét meghatározó termelési mód keretei között a diaszpórák meglehetősen széles autonómiáját, másrészt a középkor végi itáliai városállamok sajátságos működését lássuk. E szembeállítás azonban rendkívül Európa-centrikus. Valójában a két együtt nem működési „megoldás” szintén megtalálható, és Ázsiában, ha a kölcsönös távolságtartás kétségtelenül uralkodó is, azért mégis minden variáns létezik. Köztudott, hogy 1433 után a Ming-dinasztia el akarta nyomni a magánkereskedőket, hogy hosszú távon erőszakkal integrálja őket annak a társadalomnak a logikájába, amely immár hivatalosan újkonfuciósnak minősült. Azt is tudjuk, hogy a XV. század végén a Maldív-szigeteken néhány kereskedőnek sikerült megragadnia a politikai hatalmat. Ami pedig az elfogadott szimbiózist illeti, az gyakran jelen van Európán kívül is: Jemenben a karimi kereskedők és a Rasulid hatalom közötti szoros kapcsolatokat a XIII.-tól a XV. századig részletesen leírták,¹⁴ a csola kereskedők (India déli részén) és az anyaországuk államhatalma közötti szolidaritás abban nyilvánult meg, hogy ez utóbbi 1025-ben háborút indított az indonéz Szrividzsaja állam ellen azért, hogy rákényszerítse: tartsa tiszteletben „saját” (csola) kereskedőinek jogait a Malaka-szorosban; Kínában, a déli Szungok alatt, a külkereskedelem számára meglepően kedvező birodalmi politika keretében, egyes nagykereskedők hivatalos pozíciókat szereztek...

Összességében tehát az a fajta „kapitalizmus”, amelyet Braudel meghatározott, már évszázadokkal az európai behatolás előtt ténylegesen megtalálható volt Ázsiában. Elképzelhető-e tehát, hogy Ázsiában vagy másutt, sokkal korábbi időszakokban, a kapitalizmus ugyancsak felfedezhető? Frank számára „az ókori, sőt az archaikus világ gazdasági és politikai megszerveződéseit szintén a (proto)kapitalizmus sajátságos elemei jellemezték [...], tőke, pénz, profit, kereskedők, bérmunka, vállalkozás, befektetés, technológia stb.”¹⁵ Ennek következtében Frank nem tekinti helytállónak a kapitalizmusra való európai átmenet kérdését. Elsősorban azért, mert az egymást követő világrendszerekben a kapitalista eljárások mélyreható folytonossága figyelhető meg. Számára Európa XVI. századi fejlődése egyszerűen csak „a hegemonia átadása a már létező rendszeren belül”,¹⁶ és semmi több. De miért nem hivatkozhatunk „kapitalizmusra”, ahogy azt egyébként Wallerstein teszi ezen átmenet kapcsán? Alapvetően azért, mert az „önmagért való felhalmozás”, amely Wallersteinnél a történeti kapitalizmust meghatározza, „fontos, ha nem központi szerepet töltött be a világ-rendszerben, messze Európán kívül és jóval korábban, mint

1500”.¹⁷ Ráadásul, Wallersteinnal együtt elfogadva, hogy a történeti kapitalizmus azonosul ezzel az új világ-rendszerrel, az a tény, hogy e rendszernek minden sajátos vonása (centrum–periféria megosztottság, ciklikusság, hegemonia stb.) már előzetesen kimutatásra került, lerombolja azt a feltételezést, hogy a XVI. század bármiféle kapitalizmusát eredetinek tételezzük... Frank olyan globális történelmet javasol, amely teljes mértékben a világrendszerek ciklikusságán és a hegemoniák egymásutániságán alapul. Ebben a történelemben az európai kapitalizmus felemelkedéséhez kapcsolódó intézményi változás értelemszerűen nem élvez többé kiemelkedő figyelmet.

Frank érvelése itt eléggé sematikusnak tűnik. Bármit is állít, egyáltalán nem mutatja ki például azt, hogy az antikvitástól kezdődően az önmagáért való felhalmozás lenne a norma. Polányi és az általa meghatározott szellemi irányzat munkái nagymértékben megszilárdították azt a gondolatot, hogy a piacot és az öncélú felhalmozást korlátozta az antikvitas társadalmi rendje, de még az ő – ebben az időszakban a piacok realitását és fontosságát hangsúlyozó teoretikus – ellenfelek¹⁸ sem mennek el odáig, hogy fenntartások nélkül elfogadják Frank téziseit. Hasonlóképpen elfogadhatatlan a kapitalizmusnak az elemek egyszerű felleltározására való leegyszerűsítése is. Csak pénzről, kereskedőkről, befektetésről és technológiáról beszélni akkor van értelme, ha a kapitalizmust semminek tekintjük. Annak ellenére, hogy valamiféle látszólagos rokonság ezzel a megközelítéssel felfedezhető, Braudel sokkal árnyaltabban fogalmaz, mind az állam/kereskedők szinergiájának hangsúlyozásában, mind pedig az egyes sajátos kontextusokban a kapitalizmus kibontakozását elősegítő vagy akadályozó társadalmi-politikai körülményekre vonatkozó elemzéseiben.

Amennyiben tehát elfogadjuk a kiemelkedő kereskedelmi tőke létezését mint az emberi társadalmak egyik leginkább közös gazdasági realitását, függetlenül attól, hogy Ázsiában, Afrikában (pl. a kelet-afrikai szuahéliknél) vagy Európában, időszámításunk előtt vagy után szemléljük azt, akkor egyrészt a kereskedelmi tőke által kialakított struktúrák és a piaccgazdaságok, másrészt pedig a kapitalizmus mint marxi értelemben vett termelési mód (vagy weberi értelemben, mint a társadalom gazdaságszervezési logikája) közötti távolságot is fontos kiemelni. Ha pedig ezt a három „elemet” megpróbáljuk elhelyezni egy összehasonlító skálán, akkor tulajdonképpen összekeverjük az elemzés különböző szintjeit. Az első szint a szereplők történeti eljárásai, a profit értelmes és hatékony keresése, a felhalmozás társadalmi logikáin belüli egyéni taktikák. A második szint a tiszta funkcionalitás, a piacok vagy kvázi-piacok közötti koherencia és szinergia. A harmadik szint a piaccgazdaságra alapozott sokkal meghatározóbb struktúrákat jelenti. A piaccgazdaság azonban ezeket a struktúrákat bizonyos értelemben meg is haladja, elsősorban a létrehozott társadalmi státuszok hetero-

gén jellege miatt. Ebben az értelemben minden bizonnyal hiábavaló az 1492 előtti kapitalizmusról vitázni...

Az azonban kétségtelen, hogy markáns folytonosságok vezetnek a távolsági kereskedelmi tőkétől a kapitalizmushoz. Arrighi¹⁹ „diffúz kapitalizmus”-nak minősítette azoknak a diaszpórákban vagy azokon kívül élő kereskedőknek a gyakorlatát, akik az afro-eurázsiai történelmet évszázadokon keresztül alakították. Számára a területileg meghatározott kapitalizmus felemelkedésének kérdése, amely a Weber vagy Marx által emlegetett intézményekben testesül meg, valójában arra korlátozódik, hogy megvizsgáljuk: miképpen történt a „diffúz kapitalizmusról” a „koncentrált kapitalizmusra” való átváltás/átmenet? Ennek az átmenetnek a kulcsát Arrighi abban a kifinomult egyensúlyban találja meg, amelyet az itáliai városállamok gyakoroltak a „területiség” (az a magatartás, amely a hatalmat a területi kiterjeszkedéssel azonosította, és a gazdagságot csupán eszköznek tekintette) és a „kapitalizmus” (a gazdagságnak mint végső célnak a keresése, ahol a területszerzés tulajdonképpen már csak eszköz) között. Ennek fényében megállapítható, hogy Velence párhuzamosan fejlesztette ki ezt a két dinamikát, folyamatosan vigyázva arra, hogy soha ne kerüljenek ellentmondásba egymással. Mielants²⁰ magáévá teszi ezt a dialektikát, és kimutatja pl., hogy a Velence által gyakorolt monopóliumtechnikák egyszerre függték a területiségtől és a kapitalizmustól. Sőt, mi több, az egymással harcoló XVII. századi nemzetállamok éppenséggel azt a politikai rendszert veszik majd át, amely közös vonása ezen itáliai városállamoknak. Vagyis a magánérdekek fokozatosan instrumentalizálják a politikai hatalmat, hogy az az ő felhalmozási törekvéseiket szolgálja... Ma már tudjuk, hogy ebben az összefüggésben a németalföldi és angol külkereskedelmi sikerek nagymértékben ösztönözték ezeket a gazdaságokat, és egyben elvezettek a Weber által emlegetett intézményi reformokhoz, az angol parasztok proletarizálódásához, a tulajdonjog megerősödéséhez, a bérmunka kiterjesztéséhez, valamint a tudományos és technológiai innovációk jövedelmezővé tételéhez. Mint ilyen, az európai ipari kapitalizmus döntően egy globális történelmi folyamat gyümölcse. Története még mindig megírásra vár, és nagyon fontos lenne megírni...

Jegyzetek

- ¹ Norel Philippe: *L'Histoire économique globale*. Párizs, Seuil, 2009, 65–83.
- ² Robert Brenner: The Agrarian Roots of European Capitalism. In *The Brenner Debate*. Eds.: Astorn T. H. – Philpin C. H. E. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- ³ Lásd Wallerstein Immanuel: *The Modern World System I*. New York, Academic Press, 1974; valamint Uő: *Le Capitalisme historique*. Párizs, La Découverte, 1985; Uő: *Comprendre le monde. Introduction à l'analyse des systèmes-monde*. Párizs, La Découverte, 2006 (magyarul: *Bevezetés a vilá-*

- rendszer elméletbe*, Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, Eszmélet–L'Harmattan, 2010); Uő: La construction de l'économie-monde européenne, 1450–1750. In *Histoire globale, mondialisations et capitalisme*. Eds.: Philippe Beaujard–Laurent Berger – Philippe Norel. Párizs, La Découverte, 2009, 191–202.
- ⁴ Andre Gunder Frank: Transitional Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism. In Andre Gunder Frank – Barry K. Gills.: *The World System, Five Hundred Years or Five Thousand?* London, Routledge, 1993, 200–217.; Andre Gunder Frank: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, University of California Press, 1998.
- ⁵ Jonathan Friedman: Concretizing the Continuity Argument in Global Systems Analysis. In Robert A. Denemark et al.: *World System History. The Social Science of Long Term Change*. London and New York, Routledge, 2000, 133–151.
- ⁶ Philippe Beaujard: The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems before the Sixteenth Century. *Journal of World History*, (2005) 16/4. átdolgozott francia változat: *Histoire globale, mondialisations et capitalisme...* i. m. 82–148. Lásd még Philippe Beaujard: *Les Mondes de l'océan Indien*. Párizs, Armand Colin, 1–2. kötet, 2012.
- ⁷ Norel: i. m. 2009, 151–238.
- ⁸ Max Weber: *Histoire économique*. Párizs, Gallimard, 1991.
- ⁹ Friedman: i.m. 2000, 136.
- ¹⁰ Alain Bresson: *La Cité marchande*. Bordeaux, Ausonius, 2000, 294.
- ¹¹ Fernand Braudel: *La Dynamique du capitalisme*. Paris, Arthaud, 1985, 49. (magyarul: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa, 2008).
- ¹² Uo. 58.
- ¹³ Uo. 68.
- ¹⁴ Éric Vallet: *L'Arabie marchande: État et commerce sous les sultans rasülides du Yemen (1229–1454)*. Párizs, Publications de la Sorbonne, 2010.
- ¹⁵ Andre Gunder Frank: i.m. 1993, 205.
- ¹⁶ Uo. 200.
- ¹⁷ Uo. 202.
- ¹⁸ Morris Silver: *Economic Structures of Antiquity*. Westport, Greenwood Press, 1995; és Bresson: i. m. 2000.
- ¹⁹ Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of our Times*. London, Verso, 1994.
- ²⁰ Eric Miellants: *The Origins of Capitalism and the Rise of the West*. Philadelphia, Temple University Press, 2008.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: L'émergence du capitalisme au prisme de l'histoire globale. *Actuel Marx*, Numéro, no 53, avril 2013, 63–75.)

A Világrendszer elmélet: a világtörténelem, a globalizáció és a világválság elemzése

A tanulmány célja bemutatni, hogy a Világrendszer Elmélet (VRE; Théorie du Système Monde) miképpen lehet az az elemző értelmezési keret, amely a globalizációt (mondialisation) és a világválságot (crise mondiale) is magában foglaló globális történelemre (histoire géobale) alkalmazható.¹ Ez az analitikus keret ugyanakkor a „világfejlődés” (développement mondial) vagy a „globális fejlődés” (développement global) folyamatainak a megértésében is segíthet; elsősorban azok több évezreden áthúzódó fogalmasítása és a világnak a megfelelő időbeli skálák és egy térbeli elemzés mentén történő egységes egészként való felfogása révén. Ily módon a VRE a több évszázadot és évezredet felölelő hosszú távú (de longue durée) történelmi folyamatok együtteseként felfogott egyetemes történelem kritikus elemzésének a megfelelő kerete. Ez a keret teszi lehetővé, hogy eljussunk egy olyan „Világrendszer-történehez” (histoire du Système Monde), amelyben a jelenlegi globalizációs folyamatok egy kumulatív globális történelem termékeiként értelmezendők.

Az olvasókat arra kérem, hogy nézzék el mind a saját munkáimra, mind pedig az André Gunder Frankkal és más kutatókkal közösen írányított munkákra való túl gyakori hivatkozást. Feltételezem, hogy a francia olvasóközönség nincs hozzászokva az angol vagy más nyelveken megjelentetett munkákhoz, ezért bizonyos témák elmélyültebb kutatását részletes jegyzetekkel igyekszem elősegíteni. A jelen tanulmányban az a célom, hogy a VRE néhány alapvető aspektusát kiemeljem; mindenekelőtt a marxista hagyományhoz és a történelmi materializmus hagyományaihoz fűződő kapcsolatait. Azt kívánom megvizsgálni, hogy a VRE miképpen emancipálódott, és milyen értelmet tulajdoníthatunk ezeknek a kapcsolatoknak. Mindennek a tárgyalása kidomborítja majd azokat a különbségeket, amelyek a VRE-t az Immanuel Wallerstein és iskolája által meghatározott (kötőjeles) Világ-rendszer elmélettől (théorie du système-monde) megkülönbözteti. Ezzel az elmélettel szemben ugyanis a (kötőjel nélküli) Világrendszer Elmélet mindig is egy kritikai perspektívát megnyitó alternatívaként határozta meg önmagát.

A VRE első sugallata az Európa-centrikus elmélet kritikája újraindításának a gondolatával függ össze, különösen abban a vonatkozásban, ahogy ez az elmélet összekapcsolódik a globális történelem és a világfejlődés értelmezésével. A második meghatározó, és az elsőtől egyébként is szorosan kapcsolódó gondolat a VRE idő- és térbeli horizontjának a kiszélesítését célozza, egyben lefedve a globális történelem mintegy 5000 éves folyamatát. A VRE kiemelt fontosságát tulajdonít módszere ezen központi aspektusának, amely a Világrendszerben (és azon túlmenően) „ugyanabban az időben” működésben levő folyamatok, konfigurációk, és dinamikák szinkronikus elemzését jelenti. Ugyanakkor azonban egy ilyen szinkronikus elemzésnek mindig társulnia kell a diakronikus folyamatok elemzésével is, függetlenül attól, hogy azok a Világrendszer egyes övezetein és régióin belül, vagy az elemzési egységként tekintett rendszer egészében vannak éppen folyamatban. Ez a módszertani megközelítés az egyetemes történelemnek a „kapitalista” és a „kapitalizmus előtti” korszakai között húzódó analitikus megosztottságán túlmenően a konfigurációk folytonosságára fekteti a hangsúlyt („a folytonosság tézise”).

A VRE kihangsúlyozza a Világrendszernek az összetett gazdasági és társadalmi kapcsolatokon alapuló anyagi struktúráját: megosztott vagy kölcsönhatásban levő termelési formák, (tőke)felhalmozási folyamat, osztályokat kizsákmányoló (vagy „összefonódással” járó felhalmozási” [accumulation avec interpénétration]) rendszerek. A politikai és eszmei folyamatok nagyon szorosan kapcsolódnak ezekhez a „gazdasági” keretekhez, mert a gazdaság egyben politikai és eszmei is. Végeredményben tehát az elemzés határozottan holisztikus; magában foglalja a kultúra és a környezet dimenzióit is. Ezen túlmenően, a VRE a világ rendszerét, annak struktúráját és folyamatait nem egy olyan statikus struktúraként mutatja be, amely a globális történelem terében és idejében egyszerűen és mintegy folyamatosan újratermeli önmagát. Éppen ellenkezőleg. Jóllehet egyes modellek folytonossági elemeket képviselnek a Világrendszerben, az elemzés mégis a hosszú távú történeti folyamatokra koncentrál. Ezeket néha ciklikusnak érzékeljük, de tulajdonképpen mindig dialektikusak, és ezért alkalmasak a folyamatos átalakulásra, miközben fenntartják magát a struktúráját. Ennek hiányában nem lenne lehetséges a tényleges emberi fejlődés. Ebben a tekintetben a VRE folytatja a történelmi materializmus és a neomarxista elemzés hagyományait, különös figyelmet szentelve a világgazdaság és a politikatörténet „hosszú ciklusa”-nak. A Világrendszer kifejlődését hosszú, és váltakozó, terjeszkedési és válságciklusok tartják, amelyeket a történeti dialektika jellemez: „entrópia versus megszerveződés”. Ezek a modellek szorosan kapcsolódnak a „helyi”, a regionális és a globális szinteken működő tőkefelhalmozás folyamataihoz.

A VRE eszközei a változás és a hosszú távú társadalmi fejlődés dialektikus és történeti folyamatainak az elemzésére szolgálnak. Több

évezredet és az egész világot lefedve, ezek képezik ugyanis a globális történelem alapját. A VRE ily módon képes a globalizáció folyamatát történeti szempontból „kumulatív” értelmezni, és úgy tanulmányozni a jelenlegi világválságot mint a világrendszer válsághelyzeteiről szóló általános elméletet illusztráló megismétlődő példát. Soha nem lehet ezt eléggé nyomatékosan kihangsúlyozni. Ily módon kerül előtérbe a Világrendszerben fellelhető dinamizmus és átalakulási képesség, amelyek nevezetesen a jelenlegi globalizációban és a válságkonfigurációkban nyilvánulnak meg. Nem egyszerű ismétlődésekről vagy ciklusokról van szó. A VRE egyidejűleg fókuszál a folytonosságokra és az átalakulásokra, melyeket több évszázadot vagy akár évezredet is felölelő periódusokban tanulmányoz. Ugyanakkor hangsúlyt fektet az összetett és egymással kölcsönhatásban levő történeti folyamatokra, amelyek felölelik az egyetemes történelem egészét. A VRE alapját a történeti materializmus hagyományai képezik, ellenben újrafogalmazza az elsődleges fogalmakat, jelentős mértékben módosítja az alkalmazási területeket, és számos új fogalmat és tézist vezet be.

A VRE az 1980–1990-es évek fordulóján jelent meg, és az André Gunder Frank és jómagam közötti szoros együttműködés keretében fejlődött ki.² A marxizmus, a történeti materializmus és a függőség elmélete örökségének hagyományait illetően nézeteink egyeztek néhány alapvető irányvonal és álláspont tekintetében. Ugyanakkor osztoztunk abban az elképzelésben is, hogy a Wallerstein által képviselt Világrendszer elmélettel szemben egy alternatív elméletet dolgozzunk ki. A mi megközelítésünk a történeti kapitalizmus eredetéről és fejlődéséről, valamint a kapitalizmusnak a globális kapitalista rendszerben való kiterjedéséről szóló vitákra támaszkodott.³

Európa-központúság és a történeti kapitalizmus, valamint a modern kapitalista Világ (-) Rendszer (Systeme [-] Monde capitaliste) eredete

Európa szerepének a világ többi részéhez való viszonyulása a történeti kapitalizmus eredetéről és a Világ (-) Rendszer elméletéről szóló vita központi kérdéseinek egyikét képezi. Robert Brennernek⁴ a Paul Sweezy, Immanuel Wallerstein és André Gunder Frank eszméiről megfogalmazott kritikája, amely azokat „neosmithiánus marxistá”-nak minősítette, felvetette azt a kérdést, hogy miképpen kell elemezni a csere és a termelés közötti kapcsolatot, valamint az osztályok közötti viszonyt, amelyek mindebből következnek, mind nemzeti, mind nemzetközi (vagyis világ-, globális) szinten. Brennerrel és az ő marxizmusértelmezésével szemben a VRE azt sugallja, hogy amennyiben helyesen akarjuk történetesíteni (historicizálni) a történeti kapitalizmus felemelkedését, akkor lényegbevágóan fontos, hogy a Világrendszert egységes egészsként elemezzük, és világviszonylatban vizsgáljuk a

termelési és csereszerveket, illetve a tőkefelhalmozást. Ebben a vonatkozásban a VRE abból a módszertani hipotézisből indul ki, hogy „az egész mindig több mint a részeinek a számszerű összessége”.

A VRE összhangban van Marxszal, aki a „tőkét” mint társadalmi viszonyt elemzi, és hangsúlyozza ezen objektumnak az elméletalkotásban betöltött központi szerepét. Ellenben nem fogadja el sem a tőke történeti gyökereire, sem pedig ennek az elmúlt évezredek egyetemes történetében játszott szerepére vonatkozó hagyományos marxista elemzést. Marx a modern tőke „arany hajnalát” Európának az amerikai kontinens „felfedezését” követő, és a világ minden részére kiterjedő, agresszív és kapzsi beavatkozásaiban véli felismerni. Ezzel szemben a VRE azt állítja, hogy a tőke mint társadalmi viszony, már az ókortól kezdődően jelen volt és jelentős szerepet játszott. A VRE hangsúlyozza a tőke meghatározó, mondhatni központi, szerepét a Világrendszer több évezreden áthúzódó és az egész világot átfogó alakításában és kiterjesztésében. Tehát nem csupán Európában, és nem csak elmúlt öt évszázadban.

A VRE az egészre fekteti a hangsúlyt, hogy értelmezhesse a Világrendszer minden részének és zónájának a „fejlődését”. A hagyományos marxista vagy liberális gazdasági látásmódban általános meggyőződés, hogy a „kapitalizmusba való átmenet” először, és történetileg egyedülálló módon Európában (Brenner számára egyetlen országban, Angliában) jelent meg. Ily módon a kapitalizmus az ellentmondásokból, a válságokból és a feudális társadalmi viszonyok Európában bekövetkező hanyatlásából, illetve az európai kontinensen végbemenő kapitalista társadalmi viszonyok kialakulásából és a burzsoázia kibontakozásából született.⁵ Wallerstein megfogalmazása szerint a modern kapitalista Világ-rendszer egy európai világ-gazdaságból és világ-rendszerből származik. A konszolidálódást követően az európai Világ-rendszer fokozatosan kiterjeszkedett és ráerőltette magát az egész földkerekségre. Wallerstein ezt a folyamatot „bekebelezésnek” (incorporation) nevezi. Jellemvonása az európai dominancia és a kapitalista társadalmi viszonyok kiterjesztése egy olyan világra, amely Wallerstein szerint azt megelőzően „prekapitalista” vagy legjobb esetben „protokapitalista” volt.

Az afro-eurázsiai Világrendszer fogalmasítása a Gills és Frank (illetve mások, mint pl. Janet Abu-Lughod, David Wilkinson és Robert Denmark) által kidolgozott VRE-ben teljesen eltérő képet kínál. Ami az eredetét illeti, nem tekinthető európainak, és még csak nem is függött az európai terjeszkedéstől vagy újításoktól. Ez a megközelítés egy világ felett uralkodó, ragadozó kapitalista Európát jelenít meg. Ugyanis jóval Európa kibontakozása előtt a világkereskedelem és a tőkefelhalmozás globális folyamatai több évezreden keresztül hosszan tartó és jelentős szerepet játszottak az afro-eurázsiai Világrendszerben. Az esetenként az állam és a tőke közötti szövetség rendszerébe ágya-

zódó európai hegemoniastratégiák tehát ebben az összefüggésben jelennek meg. Így pl. a híres kereskedőtársaságok, mint a *Vereligde Ostindische Társaság* és az *English East India Company* arra összpontosítottak, hogy a világkereskedelemben előnyös pozíciókat szerezzenek, miközben tőkefelhalmozási céljaik elérésében erőteljesen támaszkodtak a gyarmati hódításra. Ebből a szempontból az „1492-t követő események”⁷⁶ az afro-eurázsiai Világrendszer és a Kolumbusz előtti közép-amerikai és Andok-vidéki világ-rendszerek egybeolvadását idézték elő. A hódítók a zsákmányukat – vagyis a hatalmas mennyiségű aranyat és ezüstöt – becsatornázták annak a Világrendszernek a már létező csere- és termelési körforgásaiba, amelyben Európa pozíciója marginális volt. Ezáltal a ragadozók gyakorlatilag ténylegessé tették az amerikai kontinens kifosztását, miközben arra vártak, hogy újrászervezzék a hálózatot és rákényszerítsék hegemoniájukat. Röviden elmondható, hogy a „történeti kapitalizmus” valójában az európai dominanciát megelőzően létező Világrendszer kontextusából bontakozott ki. Európa „felemelkedését” úgy kell érteni, mint a „központ elmozdulását” a „Világrendszer felhalmozási helyének” irányába. Ez tulajdonképpen az állam azon geopolitikai stratégiáját tükrözi, amelynek célja egy új „hegemonikus struktúra” megteremtése; az európai hatalmakkal és az európai tőkével a középpontban.

Az osztályharc mint az egyetemes történelem motorja és a termelési módok

A VRE elfogadja ugyan Marx azon téziséét, amely szerint „az osztályharc a történelem motorja”, ellenben azt jelentős mértékben módosítja. A VRE ugyanis nem veszi át mindazokat a kategóriákat, amelyek a „termelési módot” meghatározzák, sem pedig a szekvenciális átmenetek lineáris történeti sémáját, amelynek értelmében egy termelési mód átvált egy másikra. A VRE analitikus elsőbbséget tulajdonít a tőkefelhalmozás folyamatainak, valamint az ebből következő társadalmi viszonyoknak. Úgy véli, hogy lényegében véve a Világrendszer egész története folyamán a tőke (a kapitalista társadalmi és osztályviszonyok) rendszeresen együtt létezett más „felhalmozási módokkal” és egyéb társadalmi kizsákmányolási formákkal. A VRE tehát a Világrendszer történetét nem egyszerűsíti le a „kapitalizmusra”. Éppen ellenkezőleg, megkísérli elkerülni, hogy ennek a kifejezésnek a tőke és a tőkefelhalmozás egyetemes története elemzésében való használata zavart keltsen. Ugyanakkor legalább ilyen mértékben foglalkozik a társadalmi és osztályharcoknak az egyetemes történelem dinamikájában betöltött meghatározó szerepével is. Annak érzékeltetésére törekszik, hogy ezek miképpen kapcsolódnak a hosszú időtartamú történelmet jellemző változókhoz, és a társadalmi viszonyok átalakulásához.

Az osztályharcot az egyetemes történelem hajtóerejeként értelmezni egyben azt is jelenti, hogy elemezni kell a tőke, valamint a más felhalmozási és társadalomszervezési módok között fennálló kapcsolatokat. Ez pedig a nem kapitalista társadalmi viszonyok jelentős számú sokféleségét jelenti. Védelmazem a „történeti dialektika” eszméjét; történetesen: a „tőke *versus oïkos*” és az „entrópia *versus* megszervezettség” dialektikáját, illetve a (tőke-, a tulajdon-, a vagyon- és a hatalom-) „koncentráció és dekoncentráció”, valamint a „kapitalizáció és dekapitalizáció” dialektikus folyamatait. Ezeket a hosszú időtartamú történelem olyan ritmikus vagy ciklikus fázisaiként kell érteni/értelmezni, amelyek meghatározzák a tőke szerepét és súlyát a történeti társadalmi struktúrákban. A VRE hangsúlyozza, hogy a Világrendszer egészében ezeket a folyamatokat rendszeres társadalmi és osztályharcok tartkítják, amelyek elsődleges célja a kizsákmányolási és elnyomási viszonyok emancipációja. A VRE által az emberiség történetében elemzett mozgalmak mind az elméleti, mind az empirikus, tehát végeredményben a politikai érdeklődések középpontjában állnak.

A VRE elutasítja a jóslást, illetve annak lehetőségét, hogy az osztálytársadalom és az állam az emberiség történetét beteljesítő kommunista rendszerben történetileg véglegesen feloldódik. Ez Mircea Eliade⁷ szerint nem más, mint a zsidó-keresztény eszkatologikus eszmék egyszerű megisméltése. A VRE nem tartja elképzelhetőnek sem az osztálytársadalom, sem pedig a „kapitalizmus” vagy az állam eltörlését, mint ahogy nem gondolja azt sem, hogy véget érne a konkurens formák és az egymással szemben álló osztályok közötti feszültség. A „tőke *versus oïkos*” történeti dialektika nem feltétlenül jelenti sem ezen ellentmondások végleges megoldását, sem egy egyensúly megteremtését, sem a „tőke” formájának teljes meghaladását, sem pedig világgkommunizmust, világszocializmust vagy állam nélküli világrendet. Mindez természetesen nem akadályozza meg a VRE-t abban, hogy hirdesse a kizsákmányolás, az elnyomás és a háború borzalmai elleni harc sürgősségét és szükségességét.⁸ A VRE olyan forradalmi társadalmi átalakításokra szólít fel, amelyek korlátozzák a tőke hatalmát, és alternatív társadalmi megszervezési módokra készítetnek. Ezeket az alternatívákat a VRE az „oïkos” forma általános kategóriájában ragadja meg. Ez ugyanis a szolidaritás közös *ethos*zára (erkölcsi világképére) alapozott nem kapitalista társadalmi viszonyoknak számos változatát és különböző típusait foglalja magában.

A tőke és a nem kapitalista formák közötti harc az egyetemes történelem és az ún. „történelem nélküli népek” történetének egyik központi témája; és ezek a dinamikák gyakorlatilag napjainkig fennállnak. A törzsi és bennszülött népek mindenütt a világban, a múltban és a jelenben, gyakran és rendszeresen megpróbálták megvédeni a saját társadalmi rendszerüket. Ellenálltak a terjeszkedő tőke támadásainak, és az állammá szerveződés folyamatainak. Napjainkban ez a fontos

mozgalomegyüttes kulcsszerepet vindikál magának a gazdasági globalizációval szembeni általános „ellenállási politikában”. E mozgalmak azt a jogot követelik és testesítik meg, hogy ne a világtőke és a modern nemzetállam égisze alatt „fejlesszék” őket. A gyakorlatban ez meg egyezik azzal a joggal, hogy a terjeszkedő tőke (globalizáló) logikáját képviselő ragadozó erők ne fosszák meg őket mindenüktől. Mindez az ellenálló társadalmi erők felépítésének és a társadalmi védekezésnek egy igen fontos aspektusát jelenti. Tulajdonképpen a tőkének, és a tőke elidegenítő és alárendelő formáinak a történeti antitézise. Röviden a tőke és az *oikos* közötti folyamatos történeti dialektika illusztrációja az egyetemes történelemben.

A VRE a posztdevelopmentalista irányzatokkal és a posztkoloniális gondolkodással egyetemben elveti az eurocentrikus egyetemesség és a lineáris történeti fejlődés eszméjét, különösen akkor, ha az a gazdasági növekedés módját, illetve a globális kapitalista piac, a nyugati demokrácia és a Nyugat által generált „egyetemes tudás” (ami tulajdonképpen a világértelmezés egy sajátos és dominatív módja) kiterjesztését jelenti. Az egyetemes történelem ritmusokból, hullámzásokból, progressziókból és regressziókból tevődik össze. Ezek alkotják a „globális fejlődés” folyamatát; és nem mind származnak a nyugati tapasztalatból. Az egyetemes történelem összetett interaktív folyamatok összességéből áll, amelyek egyrészt pozitív (az emberiség és a természet jóléte számára kedvező), másrészt negatív (romboló és veszélyes) trendeket hordoznak. Az egyetemes történelem és a globális fejlődés alapján véve ellentmondásos folyamatok, melyekre a rendszeresen ismétlődő jelentős rendszerszintű válságok, a súlyos társadalmi, gazdasági és politikai működési zavarok, valamint a drámai társadalmi átszervezések erőteljesen rányomják a bélyegüket.

Egy új fogalmi együttes: a történeti materializmus hagyományának megújítása és újrafogalmazása

A VRE kilenc új kulcsfogalom és meghatározás, illetve ezek elméleti kifejtése új módozatának az együttese. E fogalmak többsége a marxista történeti materializmus hagyományából származik. Ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a függőségi elméletből, a neomarxizmusból, a neogramscsiánus elemzésből ismert, illetve a Wallerstein által megszövegezett fogalmakhoz. A VRE ehhez adja hozzá a globális történelmet, különösen a történelem előtti időszak és az antropológia tekintetében. Mivel a jelen keretek között minden egyes fogalomnak a külön-külön történő meghatározása lehetetlen, ezért megelőzöm felsorolásukkal, és igyekszem érzékeltetni, hogy miképpen teszik lehetővé, a hagyományos marxizmushoz képest, az alternatív megfogalmazást. Ezeknek a fogalmaknak a konkrét történeti elemzésben történő összekombinálása

az egésznek egy teljesen új értelmezését teszi lehetővé. Egy listát javasolok tehát, amelyben az általam vagy a Frank által megfogalmazott, és vélelmezhetően a VRE sajátjainak számító új fogalmak idézőjelben szerepelnek: Világrendszer, „a Világrendszer története”, „a világtörténelem rendszerei”, tőke, tőkefelhalmozás, „felhalmozási mód(ok)”, „a felhalmozás halmozódása”, „politikai-gazdasági ellentmondás”, „a Világrendszer logisztikai *nexusa*”, centrum, periféria, *Hinterland*, „centrum-periféria-*Hinterland* komplexumok”, hegemonia, „Világrendszer-hegemonia”, „szuperhegemonia”, „hegemonikus átmenet(ek)”, a hegemonikus hanyatlás fázisa, államrendszer(ek), multietatikus rendszer, „a Világrendszer ciklusai”, „afro-eurázsiai Világrendszer”, „a Világrendszer válsága”, a centrum elmozdulása (a Világrendszerben található felhalmozódás *locus*ában); hosszú ciklusok, Kondratyev-ciklusok (A/B fázisok; K hullámok); kiterjeszkedési és összezsugorodási hosszú ciklusok (a Világrendszerben), hegemonikus hosszú ciklusok, „hegemonikus jóléti fázisok”, szinkronizáció, konjunktúra, történeti dialektika, „a tőke és a hatalom történeti dialektikája”, *oikos* (mint a „tőke” ellenpólusának számító társadalmi és gazdasági megszerveződés történeti „*formája*”), „tőke *versus oikos*”, entrópia, „entrópia *versus* megszerveződés”, „kapitalizáció és dekapitalizáció”; koncentráció és dekoncentráció, általános válság, „a Világrendszer válságának általános elmélete”, „túlzott kizsákmányolás”, túlzott (tőke-, vagyon- és hatalmi) koncentráció, (a társadalom termelési bázisából) „a többlet túlzott kitermelése”, (a termelési felszerelésekbe és infrastruktúrába történő) elégtelen beruházás, „a többlet parazita kisajátítása”, „parazita felhalmozás”, „ragadozó felhalmozás”, átalakítás, folytonosság, „folytonossági tézis”, „egyetemes történeti folyamat”, globális szintű felhalmozás, az állam pénzügyi válsága, osztályharc, társadalmi erők, kizsákmányolás, felszabadítás, emancipáció, „a világtörténelem folyamata”, globális fejlődés, egyetemes történelem, „történeti globalitások”, a történelem globalizációja, „egyetemes civilizációs válság”, a túlzott felhalmozás (válsága), „globalizációs válság”, neoliberais gazdasági globalizáció, „globalizáció és ellenállási politika”, néphatalom.

Megítélésünk szerint ezeknek a fogalmi kidolgozásoknak a gyakorlatba ültetése az empirikus vizsgálatokban nagyon fontos eredményekhez vezet. Lehetővé teszi annak kimutatását, hogy a Világrendszerben a tőke több évezreden keresztül létezett; mégpedig párban a piaci cserére szánt fogyasztási cikkek jelentősnek mondható termelésével. Ezek a konfigurációk, illetve termelési, csere- és felhalmozási ritmusok meghatározó befolyást gyakoroltak a világ fejlődésére, gyakorlatilag az ókortól napjainkig.

A globális történelem döntő hányadában a Világrendszer „Ázsia-központú” volt.⁹ Geopolitikai és geostratégiai szempontból több ezer éven keresztül Ázsia központi része jelentette az afro-eurázsiai Világrendszer logisztikai *nexus*ának a tengelyét. Néhány évszázaddal

ezelőtt ezt váltotta fel az óceánon átívelő új, globális logisztikai *nexus*. Ez elsősorban egy olyan, már korábban is létező rendszerre támaszkodott, amelybe beletartozott az afro-eurázsiai kereskedelem; majd az amerikai kontinensnek az európaiak általi meghódítását követően átváltozott globális rendszeré. Az olyan társadalmi formációk, mint a „feudalizmus”, amelynek a hanyatlása sokkal kapitalistább társadalmi viszonyokhoz vezetett, nem csupán Európában (vagy Japánban) léteztek. Ezek alapján véve globális szinten tükrözik a tőke és az *oikos* közötti dialektikus történeti folyamatot.

A történelemből számos ingadozás ismert a konfliktusban álló formák között, ahogyan azt pl. az Európa „sötét korszakaként” ismert időszak is bizonyítja. Az európai középkor semmilyen formában nem jelenti az egyetlen történelem egyedien lineáris szakaszát. Inkább csak egy példa a sok ilyen jelentős gazdasági, társadalmi és politikai változási pillanat közül, amelyeket olyan vonások jellemeznek, mint a városi élet hanyatlása (dezurbanizáció), a politikai fragmentáció, a pénzforgalom visszaesése (demonetizáció) és a kereskedelem csökkenése (értsd: a kereskedelem és az áruforgalom hanyatlása). „Visszafelé-fejlődés” (retrogresszió) történik a nem monetáris, dezurbanizált, a többlet-előállításra és -kitermelésre fókuszáló uradalmi struktúrák irányába. Az Európában született, majd a külvilágra is kiterjedt „kapitalizmusra való átmenetnek” tehát nem csupán egyetlen története létezik. Sokkal helyénvalóbb egy olyan történelemről beszélni, amely a konfigurációk és a tőkefelhalmozás keretei együttesének a története a Világrendszer egészében. Ezek a folyamatok és ezek történeti ritmusai folyamatosak és a társadalmi dinamika fogalmai szerint történetileg dialektikusak.

A Világrendszer válságainak általános elmélete szerint értelmezett globalizáció és globális válságok

A „válságot” egyrészt a maga történeti kontextusában, másrészt napjaink valóságának keretében lehet szemlélni. Ez a fogalom lehetővé teszi a globális szintű nagy történeti átalakulások megvilágítását. Ebben az értelemben kidolgoztam a globális válságok VRE-re alapozott általános elméletét, és azt a jelenlegi világválságra alkalmaztam. Azt állítom, hogy a kulcsfontosságú tényezők a következők: túlzott kitermelés, túlzott koncentráció, alulfogyasztás és alacsony beruházás, amelyek a Világrendszerben folyamatban levő „parazita felhalmozási” és „hegemonikus átmeneti” kontextussal hozhatók összefüggésbe.

Az elemzés a történeti materializmusra támaszkodik, különösen, ami a jelenlegi globális tőke/kapitalizmus materiális és eszmei struktúrái közötti „egyensúlytalanság” gondolatának a kifejtését illeti. Ugyanakkor osztja azt a marxista tézist, miszerint létezik a történeti felhalmozási folyamatnak egy olyan momentuma, amikor a belső feltételek egy,

a folytatást akadályozó együttest hoznak létre, feltéve, hogy nem következnek be jelentős változások a társadalmi és technológiai tényezőkben. A „válság” történeti materialista értelmezésének alapja a globális történelmi és társadalmi rendszert együttesen alkotó mögöttes anyagi folyamatok, illetve a politikai és eszmei struktúrák közötti „megfelelés”, vagy a tényleges funkcionális egység hiányának a fogalma. A koherenciának és a megfelelésnek ez a fajta hiánya egy nagyon magas szintű feszültséget generál, amely tulajdonképpen az egész rendszert destabilizálja. Ez a működési zavar a globális rendszer-szintű válság nagyon lényeges jellemzője. Egy ilyen válság ugyanis kizárólag a történeti társadalmi rendszer anyagi és eszmei struktúrái közötti funkcionális egység helyreállításával oldható meg. A jelenlegi válságot úgy elemeztem, mint a többszörös, párhuzamosan egymásra ható válságok együttesét. Ezek között jól felismerhető a kapitalista felhalmozás válsága, a globális rendszerszerű válság (amely magában foglalja a centrum elmozdulását, illetve a globális hegemonikus átalakulást), valamint a globális civilizációs válság. Helyhiány miatt lehetetlen a részletes elemzés. Annyi azonban engedtessek meg nekem, hogy írásomat egy 1992-ben javasolt megfogalmazással fejezzem be. Ebben ugyanis megtalálhatók a periodikus válságok okaira vonatkozó általános hipotézisek:

„A válságok elsődleges aspektusa mindig a többlet ellenőrzéséért folytatott küzdelem domináns jellege. A válságok kezdetén szerephez jutó kulcsfontosságú tényezők, többek között, a következők: a többlet túlzott mértékű kitermelése (*surextraction*), a tőke ellenőrzésének túlméretezett koncentrációja (*surconcentration*), a növekedés ösztönzésében a kereslet vagy a bővítés kudarca (*sous-consommation*, vagyis alulfogyasztás), a termelési kapacitásba fektetett beruházás kudarca (*sous-investissement*, vagyis elégtelen befektetés), amely tükröződhet a társadalmi újraelosztásra és a termelő beruházásra is befolyást gyakorló elitista fogyasztás megnövekedésében. Ez *mindig* »parazita kisajátítás«, mivel szembehelyezkedik a tőkének a termelői beruházásokba történő befektetésével. Ezek az elemek gyakran ötvöződnek az állam pénzügyi válságával, illetve a politikai hatalom válságával. A végeredmény a gazdasági visszaesés és a fragmentáció vagy a politikai szétesés, amelyet gyakran kísér lázadás és háború.

A Világrendszer *általános* válsága akkor következik be, amikor a benne kombináltan fellelhető összesített ellentmondásokat a világ rendjében létező társadalmi, gazdasági és politikai elrendeződések már nem képesek elviselni – így tehát szükségessé válik a radikális átalakítás. A rendszer ciklusainak kölcsönhatása, és a válságnak a konjunkturális pillanatokban való egyidejű előfordulása jelentős egyensúlytalansági állapotot vált ki a Világrendszerben. Ez az egész rendszert destabilizálja. Az egyensúlytalanság jelen van mind a világgereskedelemben, mind pedig a politikai és katonai hatalom

szférájában. Az ebből származó eredmény a Világrendszerben bekövetkező elmozdulás, egyrészt a felhalmozás *locus*ában, másrészt a hegemonikus hatalomban. Ezt a folyamatot gazdasági, társadalmi és politikai zavarok, illetve nagyon gyakran háborúk kísérik. A drámai globális hegemonikus átalakulás a globális világválságnak egyrészt a következménye, másrészt pedig a megoldása. Abban az értelemben megoldás, hogy a régi világrend végre megsemmisül, és megteremtődnek egy új világrend felemelkedésének a feltételei. A felhalmozás válsága után elérkezünk azoknak a feltételeknek a kikristályosodásához, amelyek lehetővé teszik a felhalmozás bővítését, és egy új hegemonikus rend megjelenését.

Még lényegesebb: ezek a fogalmak egyformán használhatónak tűnnek mind a jelenlegi globális gazdasági válság és a folyamatban levő hegemonikus átrendeződés, mind pedig a Világrendszer 5000 éves történetének a megértéséhez.¹⁰

Jegyzetek

- ¹ Ahhoz, hogy megragadhasa a világrendszer elméletének a távlatait, az olvasónak javasolunk mindenekelőtt egy francia összefoglalót: Barry K. Gills – Robert Danemark: L'hypothèse de la continuité historique du système monde. In *Histoire Globale, mondialisations et capitalisme*. Eds.: Philippe Beaujard – Laurent Berger – Philippe Norel. Párizs, La Découverte, 2009, 203–226.; Barry K. Gills – Robert Danemark: One World System or Many: the Continuity Thesis in World System History. In *The Encyclopedia of Life Support Systems* (EOLSS). Eds.: George Modelski – Robert Denemark. Oxford, EOLSS Publishers, 2010. A világ(-)rendszer elméletek által kínált különböző távlatoknak egy kidolgozottabb megközelítése céljából lásd Barry K. Gills: World system analysis, historical sociology and international relations: the difference a hyphen makes. In *The Sociology of International Relations*. Eds.: John Hobson – John Hobden. Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 141–161.; Barry K. Gills: Globalization as Global History: Introducing a Dialectical Analysis. In *Rethinking Global Political Economy, Emerging Issues, Unfolding Odysseys*. Eds.: Mary Ann Tetreault – Robert Denemark – Kenneth P. Thomas – Kurt Burch. London – New York, Routledge, 2003, 89–108. Lásd még Andre Gunder Frank: The Modern World System Revisited: Re-reading Braudel and Wallerstein. In Stephen S. Sanderson: *Civilizations and World Systems. Studying World-Historical Change*. Altamira, Walnut Creek, 1995, 206–228.; Andre Gunder Frank: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, University of California Press, 1998. Ezeknek a kérdéseknek a teljesebb vitáját, és a Frank *Re-orient* c. művében kifejtett néhány érv egy korábbi változatát kínálja Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: The Modern World System under Asian Hegemony. The silver standard world economy 1450–1750. In *André Gunder Frank and Global Development. Visions, remembrances, and explorations*. Patrick Manning – Barry K. Gills. London, Routledge, 2011, 50–80. Ez a tanulmány egyben feliratozott térképeket és diagramokat is

tartalmaz, amelyek globális szinten pontosítják az árutermelés, a csere és a felhalmozás struktúráját.

- ² Ennek az együttműködésnek az eredményeként, 1989-től kezdődően, egy sor közösen írt tanulmány született. Az elméleti és fogalmi szempontból legjelentősebb munkák: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: *The Cumulation of Accumulation. Theses and Research Agenda for 5000 Years of World System History* Gunder. *Dialectical Anthropology*, vol. 15, n° 1, 1990. július, 19–42.; Barry K. Gills – Andre Gunder Frank: *World System Cycles, Crises, and Hegemonic Shifts, 1700 BC to 1700 AD*. *Review*, 15(4), 1992, 621–687. Ezt a két tanulmányt újraközölte: *The World System: Five hundred years or five thousand?* Eds.: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank. London, Routledge, 1993. Lásd még a legújabb tanulmányt is: *The Modern World System under Asian Hegemony...* i. m. A világrendszer elméletben és az ókori politikai gazdaságtanban a tőke megértését célzó és a mienket megelőző megközelítéseket illetően mindenképpen meg kell említeni Jonathan Friedman és Kasja Eckholm meghatározó jelentőségű írását: *Capital, Imperialism and Exploitation in Ancient World Systems*. Ez először 1979-ben jelent meg, majd újraközölte *The World System: Five hundred years or five thousand?* Eds.: Barry K. Gills – Andre Gunder Frank. London, Routledge, 1993, 59–80. Eckholm és Friedman már azon megközelítés mellett tört lándzsát, amelyik a globális rendszerszerű folyamatok hasonlóságát, a lokális és a globális folyamatok egymásra gyakorolt összetett kölcsönhatását, valamint az évezredek óta létező regionális rendszerek jelentős kölcsönhatásait domborította ki. Annak ellenére, hogy érdekelte őket a folytonosság, mégsem fogalmazták meg az egyetlen világrendszer koncepcióját. Ellenben vizsgálták a különböző rendszerek közötti kapcsolatokat/viszonyokat.
- ³ Helyhiány miatt nem lehetséges a történeti kapitalizmus eredetére vonatkozó viták teljes szakirodalmának a felsorolása. A következő munkákat viszont ajánljuk olvasásra: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Ed.: Rodney H. Hilton. London, New Left Books, 1976; Trevor H. Ashston – Charles H. E. Philpin. *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985; James Blaut: *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, N.J., Africa World Press, 1992; James Denemark – Thomas Kenneth: *The Brenner–Wallerstein debate*. *International Studies Quarterly*, n° 32, 1982, 47–65; Kasja Eckholm – Jonathan Friedman: *Capital imperialism and exploitation in ancient world-systems* (1982), újraközölte *The World System: Five hundred years or five thousand?* i. m. 1993, 59–80. Egyébként ennek a kötetnek minden tanulmányát érdemes elolvasni, legfőképpen pedig Janet Abu-Lughod, Samir Amin, Eckholm és Friedman, David Wilkinson és Immanuel Wallerstein írásait. Lásd még Janet Abu-Lughod: *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. New York, Oxford University Press, 1991. A világ-rendszer perspektívája az 1970-es években jelent meg, Wallerstein és Frank úttörő munkáival. Lásd Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System*. Vol. 1, New York, Academic Books, 1974; Andre Gunder Frank: *World Accumulation 1492–1789*. New York, Monthly Review Press and Macmillan, 1978.
- ⁴ Robert Brenner: *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*. *New Left Review*, (1977) 1/104, 25–92.
- ⁵ Wallerstein Európa-központú megközelítésének kritikájához lásd Jan Nederveen Pieterse legújabb recenzióját: *Periodizing Globalization: Histories*

of Globalization. *New Global Studies*, Vol. 6, (2012) n° 2. 1–25. Lásd még Andre Gunder Frank: De quelles transitions et de quels modes de production s'agit-il dans le Système-Monde Réel? Commentaire sur l'article de Wallerstein. *Sociologie et Sociétés*, vol. XXII, n° 2, Montréal, 1990. október, 207–222.

⁶ Lásd Blaunt James: 1492, i. m.

⁷ Jelenleg egy könyv befejezésén dolgozom, amelynek címe: *A Perfect World: The Myth of Cosmopolis in Global History* (London, Routledge, megjelenés előtt). Az elméleti/értelmezési keret az összehasonlító mitológiából és a (főképpen Eliade befolyását magán viselő) vallási eszmék történetéből, valamint a mélypszichológia elemeiből származik. A szöveg a tökéletes világ mítoszáét, annak struktúráját, funkcióit és az emberiség történetére gyakorolt hatását vizsgálja. Ezt egy másik munka követi majd, amelynek címe: *Beyond Reason: The Pathology of the West*. Ez a nyugati civilizációk által a „Másik” ellen alkalmazott erőszak mélyreható okait, struktúráit és történeti gyakorlatait kutatja majd.

⁸ Lásd Christopher Chase-Dunn – Barry K. Gills: Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World-System: Social Movements and Critical Global Studies. In *Critical Globalization Studies*. Eds.: Richard P. Appelbaum – William I. Robinson. New York and London, Routledge, 2005, 45–54.; Barry K. Gills – Kevin Gray: People Power in an Era of Global Crisis: Resistance, Rebellion, and Liberation. *Third World Quarterly*, vol. XXXIII, n° 2, 2012 és a Routledge kiadónál, London, 2012.

⁹ Gills és Frank az 1990-es évek elején tárgyalta ezt a tézist. Lásd *The Modern World System under Asian Hegemony: the silver standard world economy 1450–1750...* i. m. Lásd még Frank monumentális munkáját: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, i. m.

¹⁰ Barry K. Gills: Hegemonic Transitions in the World System. In *The World System: Five hundred years or five thousand*, i. m., 137–138; és Barry K. Gills: Globalization, Crisis and Transformation: World Systemic Crisis and the Historical Dialectics of Capital. In *Globalization in Crisis*. Ed.: Barry K. Gills. London, Routledge, 2011, 273–286. Lásd még Barry K. Gills: Going South: capitalist crisis, systemic crisis, civilizational crisis. *Third World Quarterly*, Vol. 31, 2010, n° 2, 169–184.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: Barry K. Gills: La théorie du système monde [TSM]: Analyse de l'histoire mondiale, de la mondialisation et de la crise mondiale. *Actuel Marx*, Numéro, no 53, avril 2013, 28–39.)

A proletariátustól a prekariátusig és tovább...

Mivel napjaink interneten böngésző olvasója hajlamos ijedten visszahőkölni, ha egy blog terjedelmét meghaladó írással, valamint olyan többszörösen összetett mondatokkal találkozik, amilyenre – minden jel szerint – ez is sikeredni fog, előrebocsátanék néhány téziszjellegű megjegyzést, megkönnyítendő az alábbi írásnak és szerzőjének pozicionálását.

1. Az 1970-es évek közepétől vagy három évtizeden át – az ún. jobb- és baloldal közös nevezőjeként – a neoliberalizmus határozta meg a kapitalista világ társadalmi, gazdasági és kulturális életét. Bár a neoliberalizmus a személytelen piac és verseny, nem pedig a Gonosz uralma, annyi *mára* világossá vált, hogy következményei az emberi társadalmak szolidaritásvizonyaira nézve tragikusak. A neoliberalizmus – egybemosva a piac szabadságát az egyén szabadságával – a tőkés viszonyok erkölcsi, politikai és kulturális korlátainak leépítését, s ezzel a most már valóban „második természetű” váló kapitalizmus tiszta formájának kiépítését szolgálta, amivel meglehetősen különös helyzet állt elő. Egyrészt az erkölcsi és kulturális szempontoktól megszabadult tőkének, valamint az emberi szükségleteknek az ellentmondása talán soha sem volt még annyira világos és egyértelmű, mint az új, globális kapitalizmusban. Másrészt a szolidaritásvizonyok leépülése, az ember kiszolgáltatottsága és a személyiség elbizonytalanodása, a politikai szféra semlegesítése, a köz- és a magánszféra egymásba csúszása a nyugati társadalmak olyan szintű atomizálódását eredményezte, ami a partikularitásba szorított egyén nézőpontjából szinte lehetetlenné tette a fenti ellentmondás megragadását. A közös, strukturális problémákból csak *egyéni* jajkiáltások, elnyomorodások, rosszkedvek, irigységek és gyűlöletek születtek, olyan egyedi problémák tehát, amelyeket a neoliberális állam a maga adminisztratív eszközeivel jó ideig kezelni volt képes.

2. A 2008-tól kibontakozó válság új helyzetet teremtett: azóta ugyanazek az indulatok veszélyes gyúanyagot képeznek, csakhogy – egyelőre úgy tűnik legalábbis – az autokratikus rendszerek és a nacionalizmusok felé tartó, alkalomadtán idegengyűlölő, neonáci és antiszemita jegyeket is felmutató új jobboldalon. Természetesen a baloldalon is

találhatunk ígéretes kezdeményezéseket, gondoljunk az *Occupy Wall Street* mozgalmára, a baloldali zöld mozgalmakra, a *Global Justice Movementre*, a Dél-Európát megrengető baloldali tüntetésekre vagy a feltétel nélküli alapjövedelem gondolata köré szerveződött európai és világmozgalmakra. Egészében mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a tőkével kibogozhatatlanul összefonódott autonóm politikai szféra tetszhalála, az ún. posztpolitika vagy posztdemokrácia korszaka után a politikai szféra újjáéledése és birtokbavétele a szélsőjobb oldalán megy végbe, míg a baloldali mozgalmak az ún. civil társadalom labilis képződményei maradnak. Jobboldalon jönnek létre a tartós, a politikai szféra tényezőivé válni képes tömegmozgalmak és pártok, továbbá – a nacionalizmusok identitásteremtő vízióját támogató – onnan, tehát jobbról érkeznek az antiglobalista kapitalizmus- és liberalizmuskritikák politikai programjai is.

3. Mindeközben a neoliberais konszenzus szociáldemokrata pártjai tovább botorkálnak a Gidens, Blair és Schröder kijelölte „harmadik úton”. Az új jobboldal antiglobalizmusával és nacionalizmusával szembesülve az establishment baloldali pártjai – megzavarodott bal-liberális értelmiségükkel egyetemben – ma úgy félnek a kapitalizmus és a neoliberalizmus kritikájától, mint a tűztől. Így aztán a kapitalizmuskritika napjainkban mintha a szélsőjobb privilégiuma lenne, vagy – más megfogalmazásban – mintha valamiféle délibábos, ultrabalos attitűdből eredne. Ezzel meg is érkeztünk a szélsőjobb és a szélsőbal „tulajdonképpen” azonosságáról szóló mítoszhoz. Elutasíthatjuk, pontosabban el kell ugyan utasítanunk ezt a mítoszt, de a neoliberais konszenzus baloldali (szociáldemokrata) pártjainak tétovasága nem teljesen alaptalan. Féltő, hogy a globális kapitalizmus elkötelezett, ám formális kritikája képtelen különbséget tenni a társadalmi kontrolltól megszabadult tőke pusztító hatásai, és a tőke univerzális forradalmának emancipatorikus vívmányai között. Ez pedig könnyen oda vezethet, hogy egy végiggondolatlan globalizmuskritika hevében feláldozzuk a modernitás univerzális értékeit, és valamiféle szűkkeblű identitáspolitika harcosaivá válunk. Hisz kár lenne tagadni: a bal- és jobboldali kapitalizmuskritikának van egy közös tartománya. Éppen ezért, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, vajon a jobboldal nemzeti populizmusára adekvát választ lehet-e egy baloldali populizmus. A *populus* persze csak a *démosz* latin nyelvű megfelelője, s a populizmus egyáltalán nem áll távol a baloldal munkásmozgalmi, osztályharcos tradíciójától. Csakhogy míg a nemzet máig virulens fogalom maradt, kérdés, mit jelentene most az osztály, az osztályharc, s van-e ma értelme a hagyományos értelemben munkásokról, *horribile dictu* proletariátusról beszélni? S ha nincs, mégis milyen *populust* képviselhetne egy baloldali populizmus? Vagy esetleg létrehozható, *konstruálható* egy baloldali *populus*? Ha igen, mit jelentene ez, és milyen következményekkel járna a demokráciára nézve?

A lecke tehát fel van adva. A máig nem enyhülő válság és a jobboldal fenyegető erősödése persze ideges türelmetlenséget szül, miként ez ma Magyarországon különösképpen érzékelhető. „Cselekedni kell!” – mondhatja velünk a lázas semmittevés. És hát persze, igen. De ennek a cselekvésnek egyik formája lehet a lecke végiggondolása. A továbbiakban erre teszek egy kísérletet. De mielőtt belefognék, hadd idézzem röviden az opportunizmussal aligha vádolható Žižeket. Egyik nyilatkozatában arról beszél, hogy balos barátait manapság szívesen froclizza Marx nevezetes 11. Feuerbach-tézisének parafrázisával. A tézis a következőképpen szól: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltottassuk*.” A javasolt parafrázis pedig a következő: „A XX. században talán túlságosan gyorsan akartuk megválttatni a világot; a feladat az, hogy újraértelmezzük, hogy elkezdjünk gondolkodni.”¹ Hát kezdjünk bele.² Így is erős késésben vagyunk.

*

A neoliborális korszaknak, azaz a társadalmi-politikai kontrolltól megszabadult tőke működésének leglátványosabb, a publicisztika által is alaposan feldolgozott következménye a jövedelemkülönbségek drasztikus növekedése, és ennek eredményeképpen a társadalmak szétszakadása a top 1 és a maradék 99 százalékra. A „Mi vagyunk a 99%” jelszava az *Occupy Wall Street* mozgalmával vált 2011-ben világszerte ismertté, de úgy tűnik, ebben a szimbolikus formában megjelenik már Joseph Stiglitz Nobel-díjas közgazdásznál is, pár hónappal a Zuccotti park elfoglalása előtt.³ Az általa közzétett, elsősorban az USA-ra vonatkozó adatokat – bizonyos eltérésekkel persze – a legkülönbözőbb szervezetek adatai igazolják a globalizált világ egészére nézve. Stiglitz szerint a felső 1% rendelkezik ma az USA nemzeti jövedelmének egynegyedével, ha pedig a jövedelem helyett a gazdagságból indulunk ki, ez az 1% rendelkezik a nemzeti vagyon 40 százalékával. A felső 0,1%-ra tekintve az egyenlőtlenség még szembeötlőbb. Míg a múlt század hetvenes éveinek végén egy topmenedzser jövedelme kb. harmincszorosa volt az átlagjövedelemnek, ma több mint kétszázhetvenszerese. Ugyanebben az időszakban az USA termelése gyakorlatilag a duplájára nőtt, míg az átlagkeresetek alig növekedtek, azaz a növekedés eredményei szinte teljes egészében a szerencsés kevesek bankszámláin landoltak. Érdemes megjegyezni, hogy 2013 decemberében a Center for American Progress előtt tartott beszédében nem más erősítette meg ezeket a tendenciákat, mint az USA elnöke, Barack Obama, aki az egyenlőtlenségek növekedését „korunk döntő kihívásaként” jelölte meg. Obama az egyenlőtlenségek növekedéséből eredő alapvető veszélyt is ugyanabban jelölte meg, mint Stiglitz, ti. a *társadalmi szolidaritás bomlásában*.

Stiglitz persze radikálisabban fogalmazott, mint az elnök: a gazdagság hatalmat, a politikai hatalom pedig további gazdagságot eredményez, aminek a következménye egy gyengülő, sőt tudatosan legyengített állam. Mert minél gazdagabb valaki, természetesen annál kevésbé érdekelt a magas jövedelmeket és a vagyonokat sújtó adókban, de annál kevésbé érdekelt az egészségügyi, oktatási, környezetvédelmi stb. közkiadásokban is, lévén ezeket a javakat meg tudja vásárolni a maga számára. A politika és a pénz szövetségének végeredménye egy leépülő közszféra és egy olyan szűk körben koncentráló gazdagság, mely a növekvő társadalmi feszültségek mellett csak körülkerített, fegyveresek védelme lakónegyedekben őrizhető meg. Így aztán nem véletlen, hogy az USA több száz városában követőkre találó *Occupy Wall Street* mozgalom, az Észak-Afrikán egyidejűleg végigsöprő tüntetések, a dél-európai, franciaországi és angliai tömegtiltakozások az Európai Unió megszorító gazdaságpolitikája ellen sokakban azt a hitet élesztették, hogy válaszként az 1 kontra 99% kihívására egy új tömegmozgalom van kibontakozóban. Méghozzá egy olyan tömegmozgalom, mely keresztülmetszve a posztmodern korszak identitáspolitikáit, válásháborúit és kultúrharcait, most újra az *univerzális szociális dimenzió*, az elfeledettnek hitt osztályharc mentén szerveződik.

Ma már meglehetősen nyilvánvaló, hogy ez a következtetés elharmarkodott volt. A társadalmi szövetet, a társadalom szolidaritásvizonyait ért támadás sokkalta mélyebbre hatolt annál, hogysem egy ilyen fordulat egyik pillanatról a másikra elképzelhető lenne. Talán az is megkockáztatható, hogy nem a jövedelemkülönbségek soha nem látott növekedése hozta magával a társadalom szolidaritásvizonyainak bomlását, hanem éppen fordítva: többek között a szolidaritásvizonyok lebontása tette lehetővé, hogy ilyen jövedelemkülönbségek, mintegy észrevétlenül, egyáltalán létrejöhessenek. De ha voltak is haszonélvezői a társadalom lebontásának, a folyamat egészét – bár a Mont Perelin Társaság, Hayek, Milton Friedman és a „chicago-boys” hozzájárulását kár lenne lebecsülni – nem akkor értjük meg, ha valamilye tudatos terv, mondjuk valamiféle „neoliberális világösszeesküvés” eredményének tekintjük, hanem ha a tőke személytelen logikája felől próbáljuk meg értelmezni.

*

Először is azt a közhelyet kell az emlékezetünkbe idézni, hogy a tőke nem egy „dolog”, nem kész és szilárd adottság, hanem állandó körforgás – egy egyre nagyobb erejű, egyre gyorsuló és potenciálisan mindent magába olvasztó áramlás. A tőkés termelés folyamatába pénzt vagy pénzre átváltható más értékeket ruháznak be, hogy a ciklus lezárulásával több pénzt vehessenek ki belőle, aminek egy részét azután ismét beruházzák, és így tovább. Az eredmény egy állandó és szüntelen növekedés, folyamatos keletkezés. A tőke szempontjából

a tegnapi növekedés termékei iránti szükségletet ugyan kizárólag a holnapi növekedés, azaz a jövőbeli *profit* lehetősége teremti meg, a tőkeakkumuláció folyamata mégis megkerülhetetlenné teszi az emberi szükségletek folyamatos bővítését, az igények átstrukturálását és megújítását. A tőkés termelés addig képes fennmaradni, míg fenntartható ez a jövőbeli beruházásokat igénylő növekedés, a tőke akkumulációjának akadálymentes folyamata. Ez azonban nem képzelhető el – a *Kommunista kiáltvány* ismert sorait ismét ide citálva – „a termelés folyamatos átalakítása, az összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás”, azaz a tőke permanens forradalma, egy permanenssé váló instabilitás nélkül. Mert a növekedésnek nem csak természeti vagy demográfiai korlátai vannak. Akadályt, gátat képez a körforgás szükségképpen folyamatos áramában minden, ami rögzített, ami szilárd: a megszilárdult társadalmi struktúrák, intézmények és hierarchiák, az „örökérvényűsége” igényt tartó kulturális, erkölcsi és vallási értékek, a tőke és a piac logikájától eltérő elvek alapján működő állam és végső soron minden rögzült emberi szükséglet.

Ilyen, a tőke – mint a liberális teoretikusok mondják majd – *természetes* körforgását és *zavartalan* növekedését akadályozó struktúráként tudatosul a hetvenes években a jóléti vagy szociális államnak, más (kevésbé barátságos leírásban) államkapitalizmusnak nevezett berendezkedés. Ez lényegében a Tőke és a Munka, a munkaerői szervezetek és az erős szakszervezetek által képviselt munkavállalók közötti kompromisszumként vagy kiegyezésként írható le, melynek betartását a politika eszközeivel a két fél között közvetítő állam biztosította. Progresszív adórendszerével, szigorú munkajogi szabályozásával, a bérendexálás kikényszerítésével (azaz a béreknek a termelékenységhez és az árakhoz való kényszerű viszonyításával), a bank- és pénzrendszer szigorú szabályozásával, az állami tulajdon masszív jelenlétének érvényesítésével, valamint szociálpolitikai és a munkanélküliség minimális szinten tartására irányuló intézkedéseivel a szociális állam kétségkívül aktívan beavatkozott a piaci viszonyokba, és ehhez a szuverén nemzetállam demokratikus keretei között elvileg meg is volt a szükséges ereje. A gazdaság, éppúgy, mint a munkaerőpiac, alapvetően nemzeti keretek között szerveződött, azaz védve volt a nemzetközi hatásokkal szemben. A Bretton Woods-i rendszeren belül az államok szilárd, a dollárhoz rögzített árfolyamon átváltható valutával rendelkeztek, ami a vámokkal együtt lehetővé tette az önálló költségvetési politikát, ezt a politikát pedig a tömegdemokráciák keretei között messzemenően befolyásolni tudták a nagy létszámú, szervezett tömegeket integráló szakszervezetek és a velük szövetséges baloldali pártok. A korszak jelszava az *igazságosság* volt, a Gerechtigkeits és a Justice, és az igazságosság biztosította társadalmi béke – ha korlátozta is a profit maximalizálására irányuló törekvéseket – hosszú ideig kedvező felté-

teleket biztosított a tőke számára is. E korszak közgondolkodásában még magától értődő volt, hogy a teljes foglalkoztatás keynesi törekvése nem altruista álom, hanem racionális megfontolás: ahogy a termelőeszközektől megfosztott bérmunkás rászorult a tőkére, a tőke is rászorult a munkára. A fordista üzem – mely nemcsak üzemszervezet volt, de a munkavállaló egész életfolyamatának üzemszerű megszervezése is –, éppúgy, mint a benne előállított T-modell, világosan jelezte, hogy a tőke is hosszú időre berendezkedett ebben a társadalmi békét biztosító, de a tőke elé korlátokat állító, szociáldemokrata kompromisszumban.

Bármennyire is a tőke és a munka kompromisszumát intézményesítette, bármennyire is korlátokat állított a tőke logikájának korlátlan érvényesülése elé, az *igazságosság* és *egyenlőség* jegyében szerveződő szociális államot azért kár lenne idealizálni. Berendezkedés volt, egy Valóság *rögzítése*, a határok lezárása. Az egyenlőségnek megvolt tehát az ára. A jóléti állam a Malvina Reynolds megénekelte „little boxes”, a kis dobozokban élő dobozemberké világát is volt, gondoljunk akár a – nem csak Kelet-Európában épülő – lakótelepek lakóira, akár a különböző jogi és munkavállalói kategóriákban homogénizált, azaz egyenlősített tömegemberre a maga tömegvágyaival. Gondoljunk továbbá az individuális szabadság, a fantázia és a kreativitás lehetőségeitől megfosztott Bárkire, a „rejtett rábeszélők” által működtetett tömegkultúra fogyasztóira. A szociális állam kétségkívül felülről szervezett, a bürokráciák által uralt, „átjogiasított” társadalmat hozott létre. Működését – Habermas kifejezésével élve – az „életvilág kolonializálása” jellemezte. Nem árt emlékezetünkbe idézni: bár Huxley és Orwell műveiben leginkább az államszocializmusok lakói ismertek magukra, ezek eredendően az államkapitalizmus kritikájaként íródtak. Az államkapitalizmus szimbolikus megjelenítései között, a fordista üzem, a T-modell vagy a fogyasztás mellett feltűnik a benthami Panopticon, sőt a frankfurtiaknál a KZ-lager is, mint a „felvilágosodás dialektikájának” legszélsőségesebb, de a modernitás tervezetében végül is benne rejlő megvalósulása. Nem véletlen, hogy a korszak baloldali, kritikai gondolkodásának abban a részében, mely a sztálinizmustól távol tudta tartani magát, nem annyira a kizsákmányolás vagy a szegénység állt a középpontban, mint inkább az elidegenedés, az áru „fétiskaraktere”, valamint a modern iparral együtt járó tömegtermelés, tömegtársadalom és tömegkultúra. A kritika az államkapitalizmus minden szféráját átszövő bürokratikus és hierarchizált irányítási formákat célozta, melyek megnyomorítják az egyéni képzelőerőt és az újító készséget. Röviden talán összefoglalhatnánk mindezt úgy is, hogy az államkapitalizmus máig érvényes baloldali kritikája nem az *osztály*kompromisszum megőrzésére törekedett, tehát nem a társadalmi viszonyok *rögzítésében* volt érdekelt, hanem az *egyéni szabadság*, az autentikus élet számára utat nyitó *mobilitásban*, a soha nem volt új folyamatos *keletkezésében*. Ezzel azonban – és ezt mindenképpen

hangsúlyozni szeretném: akaratlanul – a neoliberais fordulat és a vele (nem véletlenül) párhuzamosan futó posztmodern dekonstrukció előkészítőjévé vált.⁴

A posztmodern a „metafizikakritika”, a hatalmat és hierarchiát feltételező Egész dekonstrukciójának szelleme éltette – az aaptalanság apoteozisa. Minden a zárt, a kerek, a rögzített Egész kívánatos végéről szolt: a Történelem, a Nagy Elbeszélések (sőt az elbeszélések) végéről, a Művészet végéről, a Szerző, sőt a Szubjektum haláláról, a szöveggé vált Művek felnyílásáról. Minden egész eltörött, de ha nem, törjük össze. Mert megszabadulva ezektől a metafizikai konstrukcióktól, a halott Isten helyére állított Egész intézményesített hatalmi struktúráitól, megérkezünk végre a posztmodern posthistorie-be, ahol levette a rögzített jelentések pályáit, minden szabadon áramlik, keletkezik és alakul, megteremtve ezzel az autentikus létezés, a szabad önteremtés lehetőségét. Szabadulni, szabadulni, szabadulni... Szabadulni mindentől, ami kategorizál, homogenizál, ami megfoszt az individualitástól – ez volt az államkapitalizmusok centralizált struktúráival, a tömegtársadalom rögzített Valóságával szembe forduló posztmodern dekonstrukció nagy álma. Az ész cselének rajzolata azonban itt is hamarosan észrevehetővé vált. Összefonódva a Hayek, Friedman és a Chicagói Iskola képviselte neoliberalizmussal, a rövidesen ellaposodó, nemegyszer cinizmusba hajló posztmodern aktív alakítójává vált annak az átfogó szellemi klímának, melyben végbemehetett a neoliberalis fordulat. Ez a szabadságot tűzte ugyan zászlájjára, de az eredeti, emancipatorikus álmhoz kevés köze volt. Az osztálykompromisszumtól és a szociális államtól megszabadult tőke, a piac és a vállalkozás szabadságáról, a *verseny szabadságáról* szolt ugyanis.

A neoliberalis fordulat⁵ kiváltó okai közé szokás sorolni a hetvenes évek elején jelentkező olaj-, azaz energiaválságot, valamint a Bretton Woods-i rendszer felbomlását. A vietnami háború következtében előálló költségvetési hiányt az Egyesült Államok a bankóprés beindításával kívánta ellensúlyozni, amivel gyakorlatilag megszüntette a dollár rögzített átválthatóságát az aranyra. A dollárhoz, illetve a dolláron keresztül az aranyfedezethez kötött rendszer összeomlásával a pénz, ami alapvetően persze mindig is egy fikción alapult, most egy fikció fikciójának mutatkozott. Amikor a pénz tiszta absztrakttommá válik, az állam által elismert és garantált pénz mellett a pénzüági szektor is képes független fizetőeszközök széles spektrumát megteremtteni. Ennek következtében egyre megfoghatatlanabbá váló pénzüi világgal szembesülünk: a pénz működése ezután jórészt azoknak a döntéseitől függ, akik ezt a fikciót – tudniillik a pénzt – teremtik és fenntartják. Az új pénzüági szektor felnövekedése megteremtette a tőke szabad áramlásának, és ezzel egy új növekedési szakasznak a *technikai* lehetőségét.

A növekedésnek azonban gátat szabott a munkaerő szervezethege, politikai ereje és az osztálykompromisszumot fenntartó szociális állam

szabályozó tevékenysége. Egy adott pillanatban pedig már nemcsak gátló tényezőkről, inkább reális fenyegetésről volt szó: egy pillanatra úgy tűnt, hogy a szociáldemokrata kompromisszumot a baloldal mondja fel. 68-ra úgy emlékezünk, mint az utcai harcokba torkolló francia, német, olasz és amerikai diáklázadások és egyetemfoglalások, a vietnami háború és a faji, nemi megkülönböztetések elleni tiltakozások korára. Az apák elleni lázadás időszakára volt ez, mely a szabad önmegvalósítás, az autentikus individualitás és a költői fantázia nevében a tömegtársadalom és minden hierarchikus hatalom, minden autoritás ellen irányult. De 1968-69 tetőpontja volt a hatvanas évek közepétől egész Európán végigsöpörő, különösen az észak-olaszországi ipari körzetekben és Franciaországban, később Angliában komoly méreteket öltő munkásmegmozdulásoknak is, milliós tömegeket megmozgató sztrájkoknak, az erőszaktól sem mentes gyárfoglalásoknak és tüntetéseknek. Ezek egyrészt a kormányozhatatlanság rémét vetítették előre, másrészt a termelési, munkaszervezési költségek folyamatos növekedése folytán a profitráta oly mértékű csökkenését idézték elő, ami már a kapitalista termelés alapjait érintette. A hetvenes években kiépülő új, neoliberais gazdasági-társadalmi rendszer erre a kihívásra – Boltanski és Chiapello figyelemre méltó elemzése szerint⁶ – olyan választ adott, ami a diáklázadások szellemiségét a szabadság jelszavával nagyrészt képes volt integrálni, az osztályalapú ellenállást pedig jó időre lehetetlenné tette. Ezzel megnyílt az út a tőkeakkumuláció új, a pénztőke által irányított fázisa előtt.

A neoliberalizmus visszatérni látszik a piac „láthatatlan kezébe” és a *laissez-faire*-be vetett hithez: eszerint a piaci viszonyok, a békés piaci verseny a gazdaság és a társadalom *természetes* állapotát alkotja, amit csak veszélyeztet bármely állami beavatkozás. A piacot egyszerűen magára kell hagyni, és az képes korigálni saját hibáit, egyensúlyt teremt és biztosítja a növekedést. A hetvenes évektől folyamatosan bevezetett *szabad kereskedelmi egyezmények* azonban éppenséggel radikális beavatkozást jelentettek. Az ismert és önmagában oly barátságosnak tetsző szlogen, „a tőke, az áruk, a szolgáltatások és az emberek szabad áramlása” (ahol is az „emberek” természetesen munkaerőt jelentenek), a tőke mindent magába olvasztó áramlása elől takarította el a lehetséges gátakat. A határok átjárhatóvá tétele a *territoriálisan kötött* nemzetállamok élesedő versenyét hozta az immár *felszabadult*, mobil pénztőke befektetéseiért. Ennek következtében a nagyvállalatokká alakuló nemzetállamok a dereguláció költségcsökkentő versenyfutásába bonyolódtak, méghozzá egy olyan, egyre sűrűbbé váló globális jogi környezetben, ahol a nagy nemzetközi szervezetek (IMF, WTO, OECD, Világbank) a deregulációt most már egyenesen előírták, de legalábbis feltételként támasztották. Fokozva a globális versenynek való kitettséget, mindez a vállalkozásokra kirótt adók csökkentését, a munkajogi szabályozás fellazulását (azaz egyre rosszabb

munkafeltételeket), a bérek és a közkiadások radikális megkurtítását, a környezetvédelmi szempontok elhanyagolását, növekvő munkanélküliséget és a munkavállalói rétegek politikai érdekérvényesítő képességének csökkenését (jószerével megszűnését) eredményezte, míg a monetáris szektorban az igazságosság szempontjai szerint alig ha igazolható, drasztikusan magas nyereséget tett lehetővé. Mára a nemzetközi tőzsdék gyakorlatilag átvették a társadalmaktól a nemzeti gazdaságpolitikák értékelését. Ez azt jelenti, hogy a demokratikus módon legitimált – vagy legalábbis legitimálható – *politikai hatalom* helyére a *pénz* lépett. Az eredmény vészterhes, mert míg a demokrácia a *társadalmi integráció*, a pénz csak a *piaci integráció* nyelvét beszéli, és süket minden olyan információra, ami nem az árak nyelvén fogalmazódik meg. A végtelenségig kiélezett piaci verseny szabadjára engedésével a társadalom demokratikus önszabályozásának a lehetősége, azoknak a szempontoknak az érvényesítése, melyek nem a tőke szükségleteiből következnek, szinte áthághatatlanok tetsző korlátok közé szorult.

A továbbiakban két kérdésre szeretnék koncentrálni. Először is hogyan szünteti meg az individuális *szabadságra* hivatkozva a neoliberális rendszer az *igazságosság* jegyében álló szolidaritásviszonyokat, hogyan szünteti meg az osztálykompromisszumot, sőt azt a „magáértvaló” osztályt is, amit a hatvanas években még *proletariátusnak* lehetett nevezni. Továbbá hogyan alakul át az osztálykompromisszumot biztosító politikai állam a börzéken jegyzett nagyvállalattá, a tömegdemokrácia úgynevezett liberális demokráciává. Joggal feltételezhető, hogy ez a folyamat – tudniillik a szolidaritásviszonyok lebontása – nem véletlenszerű kísérőjelensége a neoliberális berendezkedésnek. Ismerjük Thatcher híres-hírhedt megfogalmazását, miszerint „olyan, hogy társadalom, nincsen”. Nem egy elméleti álláspont megfogalmazása ez, hanem egy programé. A tőkeakkumuláció földrajzi korlátainak felszámolása a gyarmatosítások és az imperializmus korával véget ért. A szolidaritásviszonyok, a közös értékek vezérelte szociális integráció korlátaihoz érve most a *belső gyarmatosítás* került napirendre.

*

A modernitás korszakában az irodalmi Művet, és általában a művészeti alkotást hajlamosak voltunk befejezett egésznek, ha tetszik, önmagára zárt gömbnek tekinteni. Az autonómia eszménye szerint ugyanis a mű (és vele a szerző) zsenialitása abban áll, hogy mindazt, ami rajta kívül van, így a tradíció egészét is képes önmagába gyűjteni, s ezzel olyan törésmentes jelentésegésszé (totalitássá) zárulni, melynek egysége a forma révén minden elemét áthatja. A posztmodern dekonstrukció centripetális erejének hatására most ez a mű darabjaira (lexiákra) hasad, s az egységes Mű helyére a plurális, nyitott Szöveg lép, hogy megállíthatatlan keringésbe kezdjen a Nagy Textus folytonosan új jelentéseket generáló, azaz bármely rögzített jelentést „elhalasztó” hálózatában.

Korunk nagy átalakulásainak egyik jellegzetes izomorfiája az üzem- és munkaszervezet hasonló dekonstrukciója és hálózatosodása. A fordista vállalat és a benne uralkodó taylorista munkaszervezet szintén zárt Műként volt eltervezve, olyan egészként, mely a tervezéstől az előállításon át a marketingig és az értékesítésig lehetőleg mindent magába vont. Az egyre komplexebbé váló egész egyes elemeit egy szigorú hierarchia elvárásai szerint alárendelték a „tudományos menedzsment” terveinek és utasításainak, ezeket pedig az egyre nagyobb létszámú „fehérgalléros réteg”, a „termelés kapitányai” – ahogy nálunk nevezték őket: a művezetők – közvetítették fentről lefelé. Ebben a fegyelmezett és fegyelmező egészben az elemek összeillesztései lineáris, szukceszív sorokat, ha tetszik, elbeszéléseket alkottak. Bauman nyomán a fordizmus joggal nevezhető tehát „a modern társadalom öntudatának, e társadalom [...] »szilárd« korszakában. Közös történelmüknek ezen a szintjén a tőke, a menedzsment és a munkaerő arra volt ítélve, hogy jó ideig, sőt talán örökre, egymás mellett maradjanak – hozzákötve a hatalmas gyárépületek, a súlyos gépsorok és a masszív munkástömegek együtteséhez.”⁷⁷

A hatvanas évek végéig, az úgynevezett államkapitalizmusban (vagy államszocializmusban) a munkavállaló valóban jó eséllyel számíthatott arra, hogy alkalmazotti létét azon a helyen fejezi be, ahol elkezdte. A tanuláshoz, a különböző teljesítményekhez, vizsgákhoz vagy diplomákhoz hozzárendelt, intézményesen rögzített, kollektív szerződésben biztosított és (Nyugaton legalábbis) a szakszervezetek által felügyelt státuszok lehetővé tették az életpálya megtervezését. Adottak voltak a célok és a hozzájuk vezető utak. A biztonságnak persze megvolt az ára: a személytelenség, vagy a kor divatos kifejezésével élve, az elidegenedés. A szakszervezetek és a munkaadók által jól kezelhető, standardizált mércék alapján konstruált, homogenizált munkavállalói csoportok lehetővé tették ugyan a kiszámítható és közös mércék alkalmazását, azaz az *igazságosság* igényének érvényesítését, de kevés teret engedtek a személyességnek, az innovációnak és az egyéniségnek. Hiába: ami kiszámítható, azt valahogy ki kell számítani, a számítás pedig egyneműsítést követel.

A modernitás e háttere előtt világosan előtűnnek annak az új, posztmodern rendnek a sajátosságai, melyet Boltanski nyomán projektrendnek nevezhetünk. A projekt, szemben a szilárd intézményi keretekkel és a beléjük ágyazott státuszokkal, először is *időleges*. Világosan kijelölhető kezdete és vége van. Átmeneti alakzat, és nemcsak az időben. Nem kötődik intézményi, jogilag rögzített keretekhez. Egy projekt több intézményben, egy intézményben pedig több projekt futhat párhuzamosan. A projekthez való kapcsolódás azonban sokkalta inkább köthető a hálózatban, az egyre fontosabbá váló „networkingben” létrejövő *személyes* kapcsolatokhoz, az éppen itt és most felhasználható skilllekhez, mint az intézményi rendben elfoglalt formális

státuszhoz, mely fokozatosan el is veszíti jelentőségét. Az intézményi egység keretein túlnyúló, jogilag nem, vagy kevéssé szabályozott térben megvalósuló projekt kiszabadítja az adott egységet intézményi, lokális korlátai, szerződéses kötöttségei közül. Határait átjárhatóvá teszi, és „egység” voltát gyakorlatilag megszüntetve, bekapcsolja az áramlások, a folyamatos keletkezés szabad – vagy mondjuk inkább így: jogilag szabályozatlan, *szabadjára engedett* – hálózatába, ahol a munkaidő és a szabadidő, a nyilvános szféra és a magánszféra lassan egymásba folynak. Hogy mit jelent a tartós foglalkoztatottság, hogy mit jelent a munkaidő és annak szerződéses tartalma, egyre homályosabb. A posztmodern, posztfordista, hálózati munkaszervezet követi a projektek logikáját. A hierarchizált nagyvállalatok, az ipari komplexumok helyébe az alvállalkozók, a rugalmas szakosodás, az outsourcing, a franchise világa lépett, a munkaerő-kölcsönzés, a távmunka és a részmunkaidő.

A termelés dekonstrukciójának, a tőkeakkumuláció Nagy Áramlásába való belépésnek tökéletességig vitt formája a globális, multinacionális vállalatokat jellemző értéklánc, a *value chain*, azaz a valaha egységes termelési folyamat szétदारabolása az egész rendelkezésre álló földgolyón: pénzügyi lebonyolítás pl. Londonban vagy New Yorkban, tervezés és design mondjuk Párizsban vagy Kaliforniában, fizikai termék-előállítás Kínában vagy Mexicóban, internetes szervizszolgáltatást Indiában. Ez a hálózatos megoldás tovább rontja a territoriálisan kötött állam és a munkavállalók érdekérvényesítési képességeit, az egyre szövevényesebb szerkezet megkönnyíti az adóelkerülést, a veszteséges területek pedig pillanatok alatt át- vagy leépíthetőek, méghozzá anélkül, hogy veszélyeztetve lenne a pénz alakjában kivonható és továbbra is szabadon áramló tőke.⁸ És ahogy „individualizálódik” a részeire darabolt termelési folyamat, úgy *individualizálódik* a korábban homogenizáló kategóriákba, egységes státuszokba sorolt munkavállalói réteg is. Korábban, ha egyvalakit sérelem ért, ez a sérelem elvileg mindenkit érintett az adott kategóriában. Ma ez nincs így többé. A részeire darabolt termelési folyamatban *személyessé* válik a munkavállaló helyzete és teljesítménye is. A vállalkozások személyre szabott feladatokat és azokhoz kapcsolódó javadalmazási formákat vezetnek be. Ez a munkavállalók kollektív fellépését ellehetetlenítve, a munkavállalók és a munkaadók közötti tárgyalások decentralizációjához vezet, és a munka világának természetes formájává avatja a munkavállalók *egymás közti versenyztetését*. Hogy mit jelent az adott esetben az egyébként jól hangzó „személyesség”, nem nehéz belátni: a munkavállaló személyéig lecsupaszítva, szolidaritásviszonyaitól megfosztva áll szemben a munkaadóval – a törpe az óriással. Ily módon – Bourdieu-t idézve – „egy darwini világ jön létre, mindenki harca mindenki ellen a hierarchia minden fokán”.⁹ Mindezt – a globalizáció nyerteseinek oldalán – át lehet élni persze felszabadulásként is, az egyéniség, az innovációs készségek, az autonómia térnyeréseként,

ám nem kétséges, hogy a túlnyomó többség számára a kiszolgáltottság, az állandósult szorongás forrása. A szakszervezetek által is jól kezelhető, homogén munkavállalói érdekcsoportok szolidaritásformái helyébe a versenyfeltételeket befolyásolni képtelen, atomizált egyének versenyztetése lép.

Ebben az összefüggésben Reagannek vagy Thatchernek az 1980-as évek elején a szakszervezetekkel folytatott – rendőrrohamokkal tarkított – küzdelmei csak a jéghegy csúcsát jelentették. A szolidaritásviszonyok lerombolása szempontjából legalább annyira lényegesek, vagy talán még lényegesebbek voltak azok a kevésbé látványos beavatkozások, melyek a magántulajdonosi és vállalkozói szemléletet, valamint a piaci versenyt a társadalmi létezés magától értődő, természeti formájává avatták. A „harmadik útra” lépett blairi–schröderi Új Baloldal által is támogatott neoliberális berendezkedés nem egyszerűen arra törekedett, hogy védje és felerősítse a piaci versenyt és a magántulajdonon alapuló vállalkozást. Az önálló, felelős döntésekre képes, saját sorsát saját kezébe venni tudó egyén *szabad választásának* jogára hivatkozva a neoliberális kormányzatok arra törekedtek, hogy a magántulajdont és a piaci viszonyokat a társadalom minden zugában és szögletében elterjesszék. A társadalombiztosítást kiszorító magánbiztosítások rendszere, az oktatás és az egészségügy privatizációja, a szociális bérlakások építésével szemben a magántulajdonú lakóingatlanok erőteljes támogatása arra ösztönözte a társadalom tagjait, hogy életüket egyéni vállalkozásként éljék meg és könyvelői szemlélet alapján értékeljék. Ha „Jó ember kerestetik”, többé nem találta Szecsuánban. Mert egészen más helyzet az, ha nekem, mint egy demokratikus politikai közösség *polgárának*, *jogom* van a közösség bevételeiből fedezett és a közösség által ellenőrzött oktatásra, egészségügyre, ha *jogom* van az időskori vagy beteggondozásra, ha a politikai közösség tagjaként alanyi jogon elvárhatom a lakhatás elemi szintjének biztosítását. És más helyzet az, ha felelős magánvállalkozással alakult életem befektetett tőkéjének profitjából megvásárolom az oktatást, az egészségügyi szolgáltatást stb. Ez utóbbi esetben *passzív fogyasztóként* állok szemben egy szolgáltatóval, és nem *aktív polgárként* saját államommal.¹⁰

Két teljesen eltérő gondolkodásmódról, a Valóság két eltérő konstrukciójáról van itt szó. Az egyik Valóságot Sen Te lakja, aki akár jó is lehet. A másikat Sui Ta, akit nem érintenek a jó és a rossz szempontjai. Sen Te valóságában az együttműködést közösen osztott és közösen felülvizsgálható normák biztosítják. Sui Ta valóságában ugyanezek a normák legfeljebb figyelembe veendő, manipulálható tények. Ahogy Habermas mondaná: a cselekvések összehangolását ez esetben nem a *közös megértésre és jóváhagyásra* utalt normák, hanem az *egyedi döntések* átláthatatlan következményeinek *piaci, versenyalapú* integrációja biztosítja. A tőke logikája ezen a ponton mélyebben sebezte fel az emberi szolidaritásviszonyokat, mint a szakszervezetek erőszakos

visszaszorítása. P. Dardot-t és Ch. Lavalt idézve: különböző ösztönzők hatására az „emberek eljutottak oda, hogy létezésük valamennyi dimenziójában profittermelő tőkeherdözőnek tartsák önmagukat és akként viselkedjenek: fizetős felsőoktatás, egyéni tőkeszámla a nyugdíjrendszerben, magántulajdonú lakás, hosszú távú tőzsdei értékpapír-befektetések, ezek az »egyéni élet kapitalizációjának« azok az aspektusai, amelyek [...] egyre inkább felőrölték a szolidaritás logikáját”.¹¹ Am a szolidaritás logikájának felőrlése a közös Valóság felőrlését, végső soron a *Valóság eltűnését* jelenti, ha valóság alatt a tapasztalatoknak azt az interszubbjektív világát értjük, amit egy „közös ablakból” látunk: a közös jelentések megosztható és közösen *értelmezhető* terét.

Lyotard nevezetes leírása szerint a posztmodern állapotot az jellemzi, hogy időleges szerződések, átmeneti szabályok váltják fel a szakmai, érzelmi, szexuális, kulturális, családi szféra, vagy éppen a nemzetközi kapcsolatok szilárd intézményeit. A projektrend az élet minden szférájába, így a magánszférába is behatolt. Ami persze – és ezt ismét hangsúlyozni kell –, mint a tőke forradalmi általában, a globalizáció korszakában is hordoz egy emancipatív, felszabadító mozzanatot: az önálló, felelős döntésekre képes egyén liberális eszményének felelevenítése nemcsak újrafogalmazza az individuum *de jure autonómiájának* eszményét, de ezt egyenesen követelményként állítja elénk. Olyan követelményként azonban, melyet – Bauman megfogalmazása szerint – a hálózatok értelmezhetetlenné váló valóságában lehetetlen *de facto autonómiára* váltani. Hiszen az autonómia – sok más mellett – minimum saját *törvényünk követését* jelenti, azt, hogy végigmegyünk a magunk választotta úton. A projektrend ezt *de facto* lehetetlenné teszi. A projekt ismer ugyan szabályokat, de csak időleges szabályokat. Az időlegesség itt épphogy a lényegi vonatkozás. Mert ami az áramlások terében számít, az a szabályok átlépésének, lecserélésének, megújításának vagy kijátszásának képessége. A Nagy Áramlás magába olvaszt mindent, ami merev, ami szilárd, ami nem a folyékony idő dimenziójában mozog. Az győző, aki úszni tud a Nagy Áramlással, aki váltani, átalakulni tud, aki folyékony lesz maga is. Korunk hőse a Nagy Houdini, a *szabadulóművész*. Ezzel szemben ami szilárd, ami autonóm, az akadályt képez. A *célok* vagy a *helyek*, amik felé törekszünk, menet közben helyeződnek át, tűnnek el vagy váltanak alakot, válnak kívánatos célok helyett tehetetlélé. A folyékonysággal így elfolyik a *bizalom*. Mert mit is jelent a bizalom, mondjuk egy intézmény iránt? Ha bízok valamiben, azt gondolom (vagy inkább hiszem, de jó okkal), hogy mint eddig, a jövőben is jól vagy megfelelően fog működni. Tartósan ugyanaz marad, identikus, ahogyan én magam is. Ugyanezért bízom egy emberben, mondjuk a feleségemben. Számíthatok rá, számolhatok vele. Tudom, hogy mit fog tenni, mert ő: ő maga, ugyanaz. És végül persze ezért bízunk magában a Valóságban is: azt hittük – a közös intézmények, értékek, tudásformák, ha tetszik

egy közös *társadalmi konstrukció* alapján nem is ok nélkül –, hogy a Valóság tényleg valamiféle valóság. Ma ez sincs így többé.

Paulo Virno írja: „A kortársi cinizmusnak az az alapja, hogy az ember ma nem »tények«, hanem szabályok megtapasztalásán keresztül tanul [...] A szabályok megtanulása azonban azt feltételezi, hogy felismerjük azok megalapozatlanságát és egyezményes jellegét. Többé nem egyetlen, előre meghatározott »játék« meggyőződéses résztvevői vagyunk. Számos, különböző »játékkal« állunk szemben, melyek mindegyike nélkülöz minden nyilvánvalóságot és komolyságot. Csakis a közvetlen önállítás helyszínei, és ez az önállítás csak annál brutálisabb és arrogánsabb, annál cinikusabb, minél inkább – immár illúziók nélkül, ám tökéletes, azonnali azonosulással – olyan szabályokat alkalmazunk, amelyeknek egyezményességét és változékonyságát pontosan érzékeljük.”¹² A brutális és arrogáns önállítás mögött az „alaptalanság”, a beválthatatlan *de jure* autonómia által megnyitott új tátong: annak az embernek a kétségbeesett bizonytalansága, akit úgy bocsátottak szabadon, hogy magára hagyták. Az osztálykötöttségeitől *megszabadított*, vagy más fogalmazásban: a semmivé tett, identitásától, világosan körvonalazható és kiszámítható helyétől, szolidaritásviszonyaitól *megfosztott*, állandó alkalmazkodásra kényszerülő ember szüntelen aggodalommal kifelé figyel. Alkalmazkodna, hogy alkalmazható legyen, ám szorongva érzékeli, hogy nincs mihez. Éppen ezért – és ez nem jó jel – bármely képes: ki van szolgáltatva *kaotikus* belső késztetéseinek és *bármely* kívülről érkező erős hatásnak.

Ennek a bizonytalanságba taszított, szorongó embertömegnek a megnevezésére használják mostanság a *precarity*, *précarité* (bizonytalanság) és a *proletariátus* összevonásából keletkezett *precariat*, *prekariátus* terminust.¹³ A prekariátus leíró, szociológiai értelemben egyébként szintén meglehetősen bizonytalan jelentésű. Alapvetően a flexibilis munkaviszonyok által kizsákmányolt réteget, a „flexploitation áldozatait” jelöli: az elbocsátás állandó kockázata mellett részmunkaidőben vagy meghatározott idejű szerződéssel foglalkoztatott, bizonytalan jövedelemmel és gyakorlatilag semmilyen érdekvényesítési képességgel nem rendelkező munkavállalókat, főként fiatalokat, nőket és bevándorlókat. Ma már egyre inkább idesorolható azonban egy bővülő diplomás réteg is, egy szélesebb értelemben pedig a globalizáció és a posztmodern dekonstrukció gazdasági, szociális és kulturális vesztesei általában. Bár a „prekariátust” mint önmegjelölést a genovai „*Mayday*”-ből kinövő, a *Global Justice Movement*hez kötődő, radikális baloldali csoportok használják, a prekariátus egészét mégiscsak az jellemzi, hogy nem rendelkezvén *osztálytudattal*, *magáértvaló osztályá* sem válhatott: megzavarodott, elkeseredett és dühös emberek atomizált tömege csupán. Így állhatott elő az a különös helyzet, hogy míg a neoliberalizmus a piaci verseny általánossá tételével, a személyes élet kapitalizálásával a Tőke-Munka viszony ez idáig ismeretlen,

tiszta formáját hozta létre, ez a tiszta forma gyakorlatilag átláthatatlan maradt a prekariátus atomizált tagjainak individuális perspektívájából. A neoliberális berendezkedés egyáltalában nem elhanyagolható, és feltehetőleg nem is véletlenszerű, nem akaratlan teljesítménye ez. A David Rockefeller alapította, az USA-t, Nyugat-Európát és Japánt átfogó Trilaterális Bizottság 1975-ös jelentése a 68-as politikai válság áthúzódo hatásait vizsgálva a „demokrácia válságáról” beszél, és Thatcherrel egybehangzóan a kormányozhatatlanság rémét vetíti előre. A perifériára szorultak, a legszegényebbek aktív politikai szerepvállalása, az egalitárius követelések, egyszóval a kormányzottaknak a politikai döntésekbe való „túlzott” beavatkozásai következtében a kormányok képtelenné válnak a kormányzásra. Ahogy az – amerikai részről egyébként Samuel Huntington jegyezte – jelentésben olvashatjuk: „van a demokrácia végtelen kiterjesztésének egy kívánatos határa”.¹⁴ A neoliberális állam meg is vonta ezeket a határokat, és a határok a 2008 táján manifesztté váló válságig be is töltötték a feladatukat.

*

Azt szokás állítani, hogy a neoliberális állam – szemben az államkapitalizmussal vagy a szociális állammal – *semleges* állam, azaz nem avatkozik bele a társadalom ügyeibe. Lehet ezt persze állítani, de csak akkor, ha elhisszük, hogy az egyéni vállalkozók piaci versenye a társadalom természetes állapota, hogy a racionalitás modellje a profitmaximalizálásra redukálható, s akkor élünk emberhez méltó, „normális” életet, ha biográfiánkat sikerül egyéni vállalkozássá, tőkeberuházássá alakítani. Ahogy láttuk, a neoliberális berendezkedést épphogy egy rendkívül erős szabályozó tevékenység jellemzi, mellyel a társadalom minden zugában igyekszik megteremtteni a piaci verseny feltételeit, illetve eltüntetni annak korlátait. Másrészt azonban a neoliberális állam valóban *minimális* állam, ha állam alatt – régi beidegződéseinket követve – nem nagyvállalatot értünk, hanem a *politika* intézményesült szféráját: azt a szférát, ahol a *nyilvánosság* színpadára lépve a polisz polgárai közös ügyeiket intézik abbéli meggyőződésük szerint, hogy egyéni jólétük és boldogságuk csak a közösség jóléte és boldogsága útján, egy szolidaritásközösségben érhető el. A neoliberális állam abban az értelemben minimális tehát, hogy szakítva ezzel a nem is annyira antik, mint inkább jellegzetesen *modern* eszmével, a *demokratikus köztársaság* eszméjével, a nyilvános politikai szféra magánszféra általi gyarmatosítását támogatja. Amikor az *igazságos társadalom* eszménye helyére az egyén *emberi jogai* lépnek, az állam biztosítja ugyan az *önmagáért* felelős individuum *de jure* autonómiájának jogi feltételeit, de autonómiája *de facto* autonómiára váltásában gyakorlatilag magára hagyja: rábízva „természetes közegére”, a piaci versenyre, miközben annak „természetellenes”, tudniillik politikai korlátait megszünteti.

Hadd idézzem ezen a ponton kicsit hosszabban Baumant, aki arról beszél, hogy széles és növekvő szakadék húzódik a *de jure* autonómia állapota és a között az állapot között, amikor saját sorsa fölött tényleges ellenőrzésre téve szert, ezt az autonómiát valaki *de facto* autonómiává változtathatja. „A szakadékot – mondja Bauman – nem lehet kizárólag individuális erőfeszítésekkel áthidalni, olyan eszközökkel és forrásokkal, melyek egy önmenedzselő életstratégia keretein belül érhetőek el. A szakadék áthidalása a Politika dolga, így, nagy P-vel. Feltételezhető, hogy a kérdéses szakadék épp azért jelentkezett és növekedett, mert kiürült a nyilvános szféra, különösképpen az »agora«, az a közvetítő, egyszerre nyilvános és magán terület, ahol az egyéni életstratégiák találkoznak a nagybetűs Politikával, ahol a magánproblémák lefordíthatók a közügyek nyelvére, és a személyes gondokra nyilvános megoldásokat és értelmezéseket találhatunk. A helyzet átrendeződött, a kritikai elmélet feladata az ellenkezőjébe fordult: a feladat korábban a magánautonómia védelme volt a közsféra előretörésével szemben [...] Ma a feladat az eltűnőben lévő közsféra védelme.”¹⁵ A közsféra kiürülése, a köztársaság polgárának háttérbe szorulása a magánszeméllyel szemben persze aligha meglepő, ha arra gondolunk, hogy a neoliberális berendezkedés nagy váltópártjai az ellentétek lehetőségét is kizáró „közepet” megcélozva, csak kicsit átfestett zászlók alatt, csak kicsit módosított tálalásban mindig ugyanazt mondják: tudniillik hogy nincs más alternatíva, mint amit a piac törvényei diktálnak. Kérdés, miben tér el ez esetben a jó politika a gondos könyveléstől.

A konszenzusereső, racionális érvelésen nyugvó, *parlamentáris demokrácia* már a XX. század kezdetén is csak tiszteletre méltó hagyomány, a politikatörténet ténye volt. De amikor a munka-tőke viszony világos struktúrái és a belőle származó, tagolt osztály- és érdekviszonyok a neoliberális individualizáció hatására a XX. század utolsó harmadában széthullnak, talajukat vesztik az érdekek mentén szerveződő, konszenzus (és igazság) helyett kompromisszumokat kereső, *plurális pártdemokráciák* is. Napjaink – nem tudni miért – *liberális demokráciának* nevezett berendezkedését a leghelyesebb lenne talán Colin Crouch nyomán *poszt-demokráciának*, esetleg a *poszt-politika* korszakának nevezni.¹⁶ A neoliberális (poszt)politika a négyévenként ismétlődő választásokat állítva a politikai tevékenység középpontjába, eleve a magánszemélyekből rekrutálódó, atomizált tömeget célozza meg: azt a magányos politikafofogyasztót, aki a szavazófülke magányában értékeli az elmúlt időszak politikai szolgáltatásait. Ez a modell, mindaddig, amíg olajozottan működött, a választások közötti időszakban nyilvánvalóan nem tartott igényt polgárai politikai aktivitására. Maguk a választások pedig – egymással vetélkedő professzionális szakértői teamek, a meggyőzés reklámszakembereinek vezényletével – szigorúan kontrollált *spektáklumokként* szerveződtek, néhány gondosan kiemelt és elhatárolt téma, jószerével szlogen mentén. Közhelyszámba megy, de

igaz: egy párt politikai kampánya és egy mosópor reklámkampánya között nem volt lényeges különbség. A választási spektakulumok mögött a tulajdonképpeni tevékenységet a választáson győztes pártokból alakult kormány, és az alapvetően gazdasági érdekeket közvetítő eliték közötti egyeztetési és alkudozási folyamatok jelentették. A politika jórészt technikailag értelmezett gazdasági és közigazgatási problémák menedzselésére korlátozódott, és az establishment pártjai messze elkerülték azokat a modernitás politikai világát jellemző, univerzális kérdéseket (igazságos társadalom, egyenlőség és szabadság viszonya stb.), melyek nyilvános megvitatása a hatalmi és elosztási viszonyok átrendezését hozhatta volna magával.¹⁷ Ily módon a demokrácia formális értelemben ugyan érintetlen, a mindenkori kormány pedig leváltható maradt, de a politikacsinálás az egymással összefonódó, váltórendszerben működő politikai és gazdasági eliték privilégiumává vált. A gazdasági szféra képviselői tanácsadókként beépültek a pártapparátusokba, a pártok potentátjai pedig felügyelőbizottsági tagokként az üzleti vállalkozásokba, és létrejött az a körforgás, amelyben a politikai hatalom pénzt, a pénz pedig további politikai hatalmat generált, és így tovább, hogy végül eljussunk az 1 versus 99%-hoz.

Az eliték zárt ajtók mögötti egyeztetési folyamatának demokratikus választásokkal történő legitimációja, ez a négyévente ismétlődő spektakulum továbbá egy olyan nemzeti szuverenitásra épült, mely maga is egyre inkább spektakulummá csupaszodott. Mivel politikai legitimáció és politikai megbízás jelenleg csak a nemzetállami keretek között kiépült demokráciák felől érkezhethet, a neoliberalizmus politikai berendezkedése igyekezett fenntartani a nemzeti szuverenitás és a demokrácia intézményes formáit, miközben a területiárisan kötött nemzetállamok menthetetlenül beágyazódtak a politikai kontrolltól megszabadult, globális tőke Nagy Áramlatába.

Ezt a Nagy Áramlatot, pontosabban a Nagy Áramlatban összekapcsolódó területiális államok új, *hálózatos* együttműködési formáját nevezi Michael Hardt és Antonio Negri *Birodalomnak*.¹⁸ A Birodalom alapvetően különbözik – hangsúlyozza Hardt és Negri – a nemzetközi dominancia kolonialista vagy imperialista formájától. Először is nem *internacionális*, nem *nemzetközi*, hanem *globális* vagy *transznacionális* berendezkedés. A Birodalom decentralált és deterritorializált, „kormány nélküli kormányzás” (*governance without government*): szerződéseknek, megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek és kölcsönöknek olyan nem intézményesült, egészében mégis kényszerítő erejű együttese, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé. Terjeszkedése nem azt jelenti azonban, hogy anektálja vagy megsemmisíti azokat a hatalmakat, amelyek útjába kerülnek, „hanem épp ellenkezőleg, megnyílik előttük, és bevonja őket a hálózatba. Megnyílik az egyeztetési lehetősége, és így módon az erők és ellenerők konstitutív hálózatában

a Birodalom szuverén alakzata az állandó reformok folyamatában alakul”.¹⁹ A tőkeáramlás globális rendszere egy olyan Hálózathoz vezet, melynek egymástól kölcsönösen függő csomópontjai nem tehetnek szert szuverenitásra. „Kormány és politika teljes mértékben integrálódik a transznacionális kényszereknek ebbe a rendszerébe [...] A politika nem tűnik el; ami eltűnik, az az autonóm politika lehetősége.”²⁰ Ennek egyik aspektusa a hatalom átalakulása. A Birodalomban a hatalom, miként a Birodalom maga, decentralt és lokalizálhatatlan. Nem írható le többé az uralkodó és az uralomnak alávetett osztályok, a fegyelmezők és a fegyelmezettek bináris oppozíciójával. Tehát a Panopticon modelljével sem, hiszen az is feltételezte a megfigyelők örtornyát és vele szemben a megfigyelték celláit. Ezzel szemben a „Birodalom egyenletes felszínén nincs hely a hatalom számára: a hatalom egyszerre van mindenhol és sehol”.²¹ A globális versenyben minden elemet fogva tart a kölcsönös függések Hálózata.

Ebből azonban Hardt és Negri a 21. század küszöbén még egy paradoxnak tetsző, de végső soron optimistának szánt következtetést vont le. Bár a lokalizálhatatlan, és épp ezért globális hatalom elfoglalt minden olyan teret, ahol a tradicionális értelemben vett ellenhatalom megvethetné a lábát, ám azzal, hogy mindent magába olvasztott, a Birodalom – mint a telhetetlen gömböc –, saját ellenfelét is elnyelte, azaz önmagába bocsátotta. Ahogy a hatalom mindenhol jelen van, úgy az ellenállás lehetősége is. A híres megfogalmazás szerint: „Ha nincs többé olyan hely, amely külsőként lenne felismerhető, mindenhol ellen kell állnunk”.²² A Negri-féle ellenállás modellje a *flashmob*, azaz az önkéntes, projektjellegű szerveződések, az egyes akciókra irányuló, majd felbomló, hierarchia és átfogó koncepció nélküli csoportosulások, amelyek – kimondva vagy kimondatlanul – a Birodalom mintáját követik. Atomizált egyének változó-alakuló hálózataira építenek, melyek éppúgy megfoghatatlanok és mindenhol jelenlévők, miként a hatalom.

Nem az a kérdés, hogy az ellenállásnak ez a formája működőképes-e. Azt lenne ideje észrevenni, hogy megváltozott maga az alaphelyzet. Megélve az Európai Unió válságát, Európa, és különösen annak keleti széle felől nagyon is jól érzékelhető az öröklétre berendezkedett Birodalom válsága: az antiglobalizációs jelszavakkal érkező új hatalmi törekvések ismét territoriális és centralizált formákat propagálnak, s ennek nincs okunk örülni.

*

Láttuk: a politikai korlátaitól megszabadított tőke Nagy Áramlásába, a Birodalomba beágyazott neoliberalis állam működése során mintegy becsatornázza a társadalmat az élet minden zugát átjáró piaci versenybe. Ezzel egyrészt tiszta, kulturális, etikai és politikai „sallangjaitól” megfosztott formájára hozza a tőke-munka viszonyt, másrészt oly mértékben – tudniillik az egyéni biográfiáikig lemenően – atomizálja a

társadalmakat, hogy az egyéni létproblémák mögött megbúvó tőke-munka viszony átláthatatlan marad. De az atomizált „vállalkozókra” bontott tömeget a neoliberais állam csak addig tudja távol tartani a „nagybetűs Politikától”, amíg sikerrel tudja menedzselni a globális tőkeakkumuláció területi hatásait. Új helyzet állt elő, amikor a területi nemzeti államok a 2008-as *finansziális* krízist „birodalmi nyomásra” – és az Európai Unióban ez különösen jól érzékelhető – *fiskális* krízissé alakítják, azaz a neoliberais berendezkedést megmentendő, végső adósként magukra vállalják (társadalmiasítják) a pénzügyi szféra adósságait. Ez drasztikus megszorításokhoz vezet, a megszorítások pedig növekvő munkanélküliséghez, a közsféra csődjéhez és tömeges elszegényedéshez. Erőszaktól sem mentes tömegtüntetések rázzák meg Dél- és Kelet-Európát, kiélesednek az idegengyűlöletet indukáló migrációs problémák, és vele együtt Japántól Amerikán át Európáig felerősödnek az antiglobalizációs, nacionalista tendenciák. Az osztálykötöttségeitől megszabadított, vagy más fogalmazásban: a semmivé tett, identitásától, világosan körvonalazható és kiszámítható helyétől, szolidaritásviszonyaitól megfosztott prekariátus – kiszolgáltatva *kaotikus* belső készleteseinek és *bármely* kívülről érkező erős hatásnak – lassan magára ébred, és baloldali alternatíva hiányában az autoriter, nacionalista Új Jobboldal, vagy a szélsőjobb irányába fordul.

Ha a prekariátus ügyét képtelenek vagyunk megérteni és feldolgozni – írja Standing monografikus elemzése bevezetőjében –, fennáll egy „politikai infernó” lehetősége. Hogy ezt az infernót Standing hangsúlyosan *politikai* infernónak nevezi, nem véletlen. Az infernó elkerülésének alapfeltétele ugyanis, hogy a szélsőjobbot ne morális kategóriák alapján közelítsük meg. Azzal, hogy tagjait és híveit csöcseléknek, söpredéknek nevezzük, legfeljebb magunkat nyugtatjuk meg, ha ugyan megnyugvást jelenthet, ha a társadalom egy egyre szélesebb rétegét – ezzel egyébként a szélsőjobb logikáját követve – mint nem embereket, mint kvázi állatokat kizárjuk azok köréből, akiket politikai és morális értelemben egyáltalában számba kell és érdemes venni. A szélsőjobb *politikai* alakulat. Azaz minden borzalma – és lehetséges borzalmas következménye – ellenére sem tekinthetünk rá úgy, mint az „emberi gonoszság” művére. Bár Chantal Mouffe demokráciaértelmezését vitathatónak érzem, abban azt hiszem, igaza van, hogy „a szélsőjobboldali populizmus a posztpolitikai konszenzus” következménye: „A neoliberais hegemonia következtében – írja Mouffe – a társadalmi és gazdasági viszonyokat érintő alapvető döntéseket eltüntették a politika területéről. A hagyományos, demokratikus politikai pártok képtelenné váltak arra, hogy politikai értelemben kezeljék a társadalmi problémákat. Sokszor úgy tűnik – teszi még hozzá –, egyedül a jobboldali populisták vannak tisztában azzal, hogy a politika mindig egy »Övelük« szembeállított »Mi« létrehozásában áll, ez pedig egy kollektív identitás megteremtését feltételezi.”²³

Mint jeleztem, Mouffe és a vele együttgondolkodó Laclau demokrácia- és populizmusfelfogása vitatható, de a *populus* keletkezésének az az elméleti rekonstrukciója, amit Laclau nyújt,²⁴ úgy tűnik, jól alkalmazható a jobboldali nacionalizmusok alapján szervezett populizmusok megértéséhez. Az alkotmányosan rögzített, univerzális emberi jogokon nyugvó liberális demokráciák a Birodalom működésmódját követik: ahogy a nyitott és – mint a gömböc – mindent magába fogadó globális Birodalom sem ismer semmit, ami alapvetően Más, valami rajta kívül eső lenne, a neoliberais állam sem ismer belső határokat, egymással szemben definiálható társadalmi osztályokat, rétegeket vagy csoportokat. Mindig elkülönülten jelentkező, individualizált, épp ezért semleges technikai kérdésként kezelhető igényeket, a politika atomizált *fogyasztóinak* igényeit igyekszik kielégíteni. A „differenciálisan kielégíthető” igényekről folyó alkuk decentralt, minden egységes politikai vízióról lemondó sokasága alkotja a „kisbetűs politikát”, mely mindent és mindenkit a strukturálatlan, semleges „középbén” gyűjtene össze. Amikor azonban egyre több igény kielégítetlen marad, felmerül annak a lehetősége, hogy egy új politikai erő a diffúz, egymásnak sokszor ellentmondó igényeket egy „egyenértékű láncban” egyesítse. De „az egyenértékűségi relációk nem mennének túl a szolidaritás bizonytalan érzésén, ha nem kristályosodnának ki olyan diszkurzív identitássá, amely immár nem demokratikus igényeket *mint* egyenértékűeket képvisel, hanem az egyenértékűségi kapcsolatot mint olyat.”²⁵ Ehhez azonban „közös nevezőre” kell lelni, „amelyben a sorozat totalitása megtestesül [...] Nincs hegemonia anélkül, hogy egy népi identitást ne konstruálnának a demokratikus igények sokaságából”.²⁶

Mert az establishment ún. baloldali pártjai egyértelműen azonosultak a neoliberális berendezkedéssel, s mert ez a berendezkedés globális és transznacionális, a többes szám első személy „közös nevezőjeként” az erős, szuverén államban egyesülő *nemzet* kínálkozott, melynek kulturális és politikai hagyományai – Európában különösen – amúgy is erősek és elevenek. A nemzet elképzelt közösségében – vagy ahogy Laclau mondaná: „üres jelölőjében” – lehetett összegyűjteni a *legkülönbözőbb*, köztük tradicionálisan *baloldali, az igazságos társadalomra irányuló* igényeket, benne lelhetett újra identitására a prekariátus elbizonytalanodott és dühös tömegének az a része, mely kulturálisan nyitott volt ebbe az irányba. A nemzet válhatott egy olyan „Mi”, egy olyan *többes szám első személy* megteremtésének alapjává, mely a határokat nem ismerő, a határokat leromboló Birodalomban most ismét *határt von*: úgy különbözteti meg magát, hogy kizárja magából a liberális demokrácia „oligarchiának” deklarált elitjét, ami könnyen behelyettesíthető a globális világrend bürokrátaival, a „nemzetközi karvalytkével”, vagy épp a „zsidó pénzvilággal” is. Az élet egészét átjáró piaci verseny „élet-halál harcába” kényszerített tömegnek a nemzet új szolidaritásviszonyt ígér. Benne egyesülünk „Mi”, munkaadók és munkavállalók, szegények és

gazdagok – az egyenlőségi lánc diffúz elemei, akik immár *szemben állva* a nemzetietlen oldallal, *politikai egységet* alkotunk. Olyan politikai egységet azonban, mely továbbra is elfedi – a nemzet „üres jelölőjében” feloldja – a munka-tőke viszonyból fakadó ellentéteket.

Nem önmagában a populizmus az, ami itt életveszélyes. A politika, mint a polisz ügyeinek intézése végül is valóban feltételez egy olyan népet vagy populust, melynek közösen megoldandó, közös ügyei vannak. Ami – nem véletlenül használom a kifejezést – életveszélyes, az a határ megvonásának, azaz a szolidaritás megteremtésének „helye”, maga az *új nemzetvízió*. Mert látnunk kell: az *antiglobalizmus* kontextusában akkor is új jelentést kap az erős, szuverén államban tömörülő nemzet, ha hívei szolidan távol tartják (tartanak) magukat a szélső-jobbtól. Amíg a nemzeti különösség az *egyetemes* emberi Történelem Nagy Elbeszélésébe, egy közös narratívába illeszkedett, a nemzetek viszonya lehetett agonális, de bizonyosan nem volt antagonisztikus. Ahogy Wallerstein írta, „a modern világ nacionalizmusa [...] az egyetemeshez való asszimilálódás [...] és ugyanakkor [...] a különöshöz való ragaszkodás, a különbségek újrafeltalálása utáni vágy bizonytalan kifejeződései. Valóban, ez egyfajta különösség általi egyetemesség, és az egyetemes általi különbözés.”²⁷ A felvilágosodás szellemében a modernitás gondolkodói a „nemzet rendeltetését” az „Ember rendeltetésével” való összhangban tudták csak elképzelni. Egészen új helyzet áll elő akkor, amikor az Új Jobboldal a maga nemzetvízióját az egész világot átfogó globalizációval szemben, annak tagadásaként fogalmazza meg. Az eredmény *nem egy modern, hanem egy posztmodern nemzetfogalom*, az etnicitásra visszaszoruló pusztá különbözés, mellyel semmiféle Világtörténelem, semmiféle Nagy Elbeszélés nem fér össze.²⁸ Nem pusztán a globális tőke és a globális piaci verseny, de maga az univerzalizálás – mint egyidejűleg kommunista és kapitalista ármány – válik a leküzdendő ellenfélle. Ez pedig a reprimítivizálódás, egy új barbarizmus rémét vetíti előre. Végső konzekvenciáiban a szuverén nacionalizmusok politikája – nem akarnék én itt bombasztikus lenni, de meggyőződésem, vagy tán félelmeim alapján mégis ezt kell mondjam – véres háborúkkal, az etnikai tisztogatások kilátástalanságával fenyeget, különösképpen Közép- és Kelet-Európában. Továbbá a megkülönböztetésen és határvonáson alapuló nemzetvízió nem csak a *de jure* autonómia *de facto* autonómiára váltását nem segíti elő, de tekintélyelvű, homogenizáló államberendezkedésével a személy *de jure* autonómiáját is visszaveszi.

Természetesen a jobboldal által végrehajtott határvonással nemcsak a határ egyik oldala, a nemzet szolidaritásközössége nyer meghatározást, de *vele szemben* a másik oldal is. És minél inkább tiltakozik az így megkülönböztetett „nemzetietlen oldal” e meghatározás ellen, annál inkább belekényszerül a fenti megkülönböztetés logikájába. Jól látható ez például az Európai Unióban, melynek politikai életét jelenleg

az a széles támogatással rendelkező konszenzus uralja, miszerint mind otthon, mind Brüsszelben a nemzeti érdekek érvényesítése az elsődleges, vagy talán az egyetlen legitím feladat. Nemcsak a konzervatív vagy néppárti, de az *Internacionálét* azért néha még elzűmmögő baloldali politikusok is fennkölt orcát öltenek, ha felhangzik a nemzeti himnusz, és kezüket rögtön a szívükre helyezik. Ami nem is csoda: felhatalmazásukat és politikai legitimációjukat a nemzeti választásokon nyerik el. Ezért aztán jelenleg nincs is olyan, az establishmenthez tartozó, jobb- vagy baloldali párt, amelyik ki merne állni egy transznacionális, föderatív Európa eszméje mellett.²⁹

A baloldal újjászületésének – hadd legyenek ismét bombasztikus – egyetlen esélye van: ha teljes egészében visszautasítja ezt a megkülönböztetést, méghozzá oly módon, hogy *a helyébe egy másikat állít*. Ha a neoliberális konszenzus sivataga után úgy teremt ismét szolidaritásviszonyt, hogy a megkülönböztetést az egész glóbuszt behálózó transznacionális *tőke-munka viszony* mentén hozza létre – egy olyan *univerzális szociális* kérdés mentén, mely bár nem tünteti el, de keresztülmetszi a *partikuláris nemzeti és kulturális* különbségeket. Röviden ezt mondhatnánk úgy is: ha képes ismét felvállalni azt, ami a baloldaliságnak mindig is a sine qua nonja volt, ti. az elszabadult tőkeviszonyok kritikáját és az internacionalizmust (amit ma inkább transznacionalizmusként lehetne értelmezni). Mindez persze aligha jelentheti a Proletariátus hagyományos fogalmához és az Osztyáyharc hagyományos formáihoz való egyszerű visszatérést. De a megújuló baloldal nem határozhatja meg önmagát minden további nélkül „antikapitalistaként” és „antiglobalistaként” sem, mert ezzel – miként az Új Jobboldal – a modernitásnak és az univerzalitásnak azokról az értékeiről mondana le, melyek nem jöhettek volna létre, és nem is maradhatnak fenn a tőke univerzális forradalmának emancipatorikus teljesítményei nélkül.

*

Kétségtelen, itt kezdődnek az igazi problémák. Egy olyan terjedelmes, alkalomadtán már így is túlbonyolított dolgozat végén, mint ez itt, akár mondhatná azt is az ember, hogy „ezeknek a problémáknak a megvilágítására majd egy következő írásunkban térünk vissza”. Ami sokszor persze csak annyit jelent, hogy a szerző tétován széttárta a karját. Szó se róla, magam is érzek valami hasonló tétovaságot. De hogy ne ez a kép maradjon a tisztelt – sőt, ha idáig eljutott az olvasásban, igazán mélyen tisztelt – olvasó fejében, tennék néhány tézisszerű, azaz további megfontolást igénylő megjegyzést.

1. Ha a baloldal feladatát abban a modernista Nagy Elbeszélésben fogalmazzuk újra, miszerint hősünknek a globális tőke szabad áramlását a szolidaritáson alapuló társadalmi integráció és a demokratikus politikai akaratképzés keretei közé kell kényszerítenie, s ehhez még

azt is hozzátesszük, hogy feladatát csak internacionális/transznacionális eszközökkel érheti el, minden bizonnyal nyakunk közé kapjuk az utópizmus, méghozzá a veszedelmes, mert centrális hatalmi struktúrákat újratereztető utópizmus vádját. Ami a dolog első részét, az utópiát illeti: a kanti „örök békében” szereplő Világ talán mondható utópikus konstrukciónak, vagy – miként Kant mondta – a Gondviselés kegyelmének. A globalizált Világ Negri-féle Birodalma ezzel szemben realitás: a tőke univerzális forradalmának *megvalósulása*. Ha a tőke transznacionális, ellenőrzése is csak transznacionális lehet, s azok a „realisták” dédelgetnek rémisztő következményekkel járó utópiákat, akik a visszavonhatatlanul globálissá vált tőke működését a szűkre vont nemzeti határok között akarják megregulázni. Továbbá, ha az olyan intézmények, mint az IMF, a WTO, az OECD vagy a Világbank a természeti hatalommá sűrűsödött piac és a pénz logikája szerint működni tudnak, nem látom *e/vi* akadályát annak, hogy hasonló intézmények működni tudjanak a társadalmi integráció, ne adj isten, a kommunikatív ész logikája szerint is.

2. Ami a centrális hatalmi struktúrák fenyegetését illeti. Alapvető kérdés, vajon a globális tőke Nagy Áramlatába vetett, a migráció következtében eleve transznacionális prekariátusnak – átmetszve a posztmodern korszak identitás- és kultúrharcait – sikerül-e magáértvaló *osztállyá* válnia. De a prekariátus osztályát – Standing elemzéseire világosan rámutatnak – nem lehet, de nem is szabad a Proletariátus mintájára mint masszív és homogenizált munkástömeget elképzelni, ahogy küzdelmét sem az Osztályharc mintájára. A Munka, de a munkanélküliség sem azt jelenti ma, amit a XIX. században vagy az államkapitalizmus idején jelentett, következésképpen egy keynesi mintát követő reform önmagában nem oldaná meg a problémákat. Tévtű lenne a tömegtársadalomhoz, az államkapitalizmus és az államszocializmus konvergenciájához való visszatérést megcélozni.

3. Még mindig a centrális hatalmi struktúrák fenyegetését illetően. Bár a metafizika posztmodern kritikájára épülő értékválasztást, az emancipáció Nagy Elbeszélésének felmondását, mint értelmiségi programot, tévedésnek vélem, a posztmodern korszak ontológiai szintekig lehatoló következményeivel számot kell vetni. A „keletkezés ontológiája”, a hálózatos társadalom nyitottsága és individualizáló ereje kétségkívül utat nyitott a kreatív erők, az innováció és a fantázia felszabadulása – a *de jure* autonómiák megszületése előtt. Azt a „nagybetűs Politikát”, mely képes megteremteni a *de facto* autonómia feltételeit, ugyan nem tudom elképzelni a hagyományos politikai pártok szervezeti struktúrái és átfogó programjai nélkül, de azok nélkül az autonóm, civil, alternatív stb. szervezetek nélkül sem, melyek a posztmodern fantáziából táplálkoznak.

4. Hogy a *de jure* autonómia *de facto* autonómiára legyen váltható, egy baloldali politikának ma az *egyenlőséget* és a társadalmi *igazsá-*

gosságot kell a középpontba állítania, és egyúttal felül kell vizsgálnia szabadság és egyenlőség viszonyát. A neoliberalizmus kétségkívül a szabadság jegyében állt, szabadság alatt a minden szubsztanciális tartalomtól való megszabadulás képességét, a mobilitás értve. Ez a szabadság pedig csak annyit jelent, hogy az győz egy egyenlőtlen, egyre többeket a szó szoros értelmében nyomorba taszító küzdelemben, aki nagyobb mobilitással rendelkezik, tehát szabadabb. A területián kötött állam kiszolgáltatott a bármikor kivonulni képes banktőkének és a multinacionális vállalatoknak. A pillanatok alatt eltűnni és újjászületni képes pénztőke a reálgazdaságot, a területiális, politikai, humán- és persze adókötelezettségek alól kibújni képes, „könnyűszerkezetes” vállalkozás a hierarchikus, helyhez kötött, nehézkes és ezért könnyen ellenőrizhető munkaszervezeteket teperi maga alá. A minden esszenciális tehertől való megszabadulást feltételező mobilitás vajon nem azért válhatott-e tehát mára önértékké, mert egyúttal a mások feletti hatalom, horribile dictu, a *kizsákmányolás* forrásává vált? Nem úgy van-e, hogy a tanulatlanságuk, szegregációjuk, kedvezőtlen területiális adottságaik miatt *immobil rétegek* azok, melyek nehézkedésük okán egyszerűen feleslegessé válnak, olyannyira, hogy látszólag még a kizsákmányolás szférájából, azaz a tőke-munka viszonyból is ki vannak rekesztve?

5. Végül: ez az írás, követve egy gondolkodási hagyomány szokásos útvonalát, a Nagy Áramlás kialakulását és válságát az úgynevezett Nyugat, a centrum perspektívájából vizsgálta. Bizonytalán más képet kapnánk, ha perspektívánkat sikerülne felcserélni egy olyannal, amely az univerzalitás – hogy ne mondjam: az Ember – sorsát nem köti a Nyugat sorsához. Annyi megkockáztatható, hogy a „Birodalom válsága” úgy is értelmezhető, mint a *centrum-periféria* viszony elemeinek ellentmondásokkal és súlyos helyi konfliktusokkal terhes átrendeződése és – talán – lassú kiegyenlítődése.

Jegyzetek

- 1 Slavoj Žižek: Don't Act. Just Think. (<http://bigthink.com/videos/dont-act-just-think> 2014-06-26)
- 2 Ez a kezdés egyúttal persze folytatás, bekapcsolódás egy tradícióba. Ami a kezdés személyes vonatkozásait illeti, hadd utaljak két korábbi, idevágó írásomra: Van itt egyáltalán baloldal? *Liget*, 25. évf. (2012) 11. sz. 5–19; Individualizmus individuumok nélkül avagy hogy került a Nagy Generáció a hálóba. *Liget*, 26. évf. (2013) 10. sz. 5–27.
- 3 Joseph Stiglitz: Of the 1%, by the 1%, for the 1%. *Vanity Fair*, May, 2011. (<http://www.vanityfair.com/society/features/2011/05/top-one-percent-201105>).
- 4 Ez a sajátos problematika áll az Individualizmus individuumok nélkül, avagy hogy került a Nagy Generáció a Hálóba című írásom középpontjában.
- 5 A neoliberalizmust illetően elsősorban David Harvey *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, 2005, illetve Pierre Dardot – Christian

- Laval A *globálrezon. A neoliberalizmus múltja és jelene*. Budapest, EgyKettő Kiadó, 2013 című könyvére támaszkodom.
- ⁶ Luc Boltanski–Eve Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*. Verso, 2005.
- ⁷ Zygmunt Bauman: *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000, 57.
- ⁸ Gurría, az OECD főtitkára 2012-es jelentése szerint a globális value chain megjelenése a kilencvenes évektől alapvetően megváltoztatta a beruházások és a kereskedelem nemzetközi viszonyait és messzemenő következményekkel járt az államokra nézve. Angel Gurría: *The Emergence of Global Value Chains: What Do They Mean for Business*. (<http://www.oecd.org/about/secretary-general/theemergenceofglobalvaluechainswhatdotheymeanforbusiness.htm> 2014-06-26)
- ⁹ Pierre Bourdieu: *Utopia of Endless Exploitation. The essence of neoliberalism*. (<http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu> 2014-06-26)
- ¹⁰ Ezen az alapon áll a Harmadik út elképzeléseit meghatározó Anthony Giddens is: „A szociáldemokraták kötelessége, hogy megváltoztassák kockázat és biztonság viszonyát a jóléti államban, olyan társadalmat alakítsanak ki, amelyben a kormány, az üzleti élet és a munkaerőpiacok területein »felőls kockázatvállalók« tevékenykednek.” Anthony Giddens: *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest, Agóra Marketing Kiadó, 1999, 78. Ez a szemlélet hatja át Tony Blairnek és Gerhard Schrödernek az 1999-es európai választások előtt megjelent közös kiáltványát: *Europe: The Third Way/Die Neue Mitte*. (<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/suedafrika/02828.pdf> 2014-06-26)
- ¹¹ Dardot–Laval: i. m. 2013, 282–283.
- ¹² Paulo Virno: *The Ambivalence of Disenchantment*. In Michael Hardt – Paulo Virno: *Radical Thought in Italy*. Minnesota UP, 2006, 17–18.
- ¹³ A prekariátust illetően vö. Guy Standing: *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury, 2011.
- ¹⁴ Michael Crosier – Samuel Huntington – Joji Watanuki: *The Crisis of Democracy: Report on Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York UP, 1975, 115.
- ¹⁵ Bauman: i. m. 39.
- ¹⁶ Colin Crouch: *Post-Democracy*. Polity Press, 2004.
- ¹⁷ Rancière-t idézve: „A formális demokráciák azonosulása a liberális gazdasággal egyre nyilvánvalóbbá vált az ún. demokratikus berendezkedésekben, és ez a demokratikus viták belső kimerülését jelezte. A szocialista alternatíva eltűnése [a kilencvenes évek elején] a demokratikus viták megújulása helyett azt hozta magával, hogy a demokrácia a globális gazdasági kényszerek lokális menedzselésére redukálódott. Ezeket a kényszereket olyan közös feltételrendszerként értelmezték, mely ugyanazt a megoldást kényszeríti rá mind a jobb, mind a baloldalra. Az e megoldásokkal kapcsolatos konszenzus vált a legfőbb demokratikus értéké.” Jacques Rancière: *Introducing Disagreement*. *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 9 (3), 2004.
- ¹⁸ Michael Hardt – Antonio Negri: *Empire*. Harvard UP., 2000.
- ¹⁹ Uo. 166.
- ²⁰ Uo. 307.
- ²¹ Uo. 190.
- ²² Uo. 211.

- ²³ Chantal Mouffe: Democracy in Europe: The Challenge of Right-wing Populism. In *Populism and the Mirror of Democracy*. Ed.: Francisco Panizza. Verso, 2005. (http://www.cccb.org/rcs_gene/mouffe.pdf 2014-06-26)_Mouffe politika- és demokráciaértelmezését illetően lásd: Uő: *On the Political*. Routledge, 2005.
- ²⁴ Ernesto Laclau: *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2011.
- ²⁵ Uo. 112.
- ²⁶ Uo. 144.
- ²⁷ Imanuel Wallerstein: *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations*. Cambridge UP., 1984, 166–16.
- ²⁸ Az új nemzetfogalomról és etnicizálódásáról vő. Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak*. Budapest, Atlantisz, 1999.
- ²⁹ Robert Menassét, a nagy vihart kavart *Der Europäische Landbote* szerzőjét idézve: „Az igazi baj az, hogy a nacionalista pártok és az ún. közép kormányzó pártjai osztoznak egy meggyőződésben: nevezetesen abban, hogy a nemzeti kártya adu lehet a kezükben, ha a belpolitikai legitimitásukról van szó [...] A kormányfők és miniszterek, akik rendszeresen Brüsszelbe utazgatnak és döntéseket hoznak az Európai Tanácsban, a repülőn hazafelé tudvalevőleg lesminkelik magukról az európeért, felveszik a nemzeti bohócmaszkot, és arról nyilatkoznak, milyen remekül megvédték a nemzet érdekeit, mit értek el a »brüsszeli bürokratákkal« folytatott küzdelemben [...] És ez így megy minden tagországban”. Hadd utaljak itt A „nemzetek Európája” vagy nemzetek feletti Európa? című írásomra. 2000. 25. évf. (2013) 1.

Tadeusz Kowalik és a tőkefelhalmozás

2012. július 30-án varsói otthonában elhunyt Tadeusz Kowalik, a lengyel politikai gazdaságtan doyenje. Kowalikot a leginkább úgy ismerjük, mint a nagy lengyel közgazdász, Michał Kalecki (1899–1970) utolsó munkatársát, vagy mint a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom tanácsadóját, amikor az az 1980-as években kulcsszerepet játszott a kommunista kormányzat bukásában, illetve utóbb mint a rákövetkező kapitalizmus kérelhetetlen kritikusát. Egyaránt bírálta a keynesiánus forradalom általánosan elfogadott téziseit, és a lengyel kommunisták képtelenségét arra, hogy saját forradalmi múltjukkal zöld ágra vergődve megtalálják helyüket egy modern világban. A keynesiánus forradalommal kapcsolatos nézeteinek középpontjában az állt, ahogy Rosa Luxemburnak *A tőkefelhalmozás*ban leírt elemzését értelmezte.

Kowalik 1926. november 19-én született a Lublin melletti Kajetanówka faluban, Kelet-Lengyelországban, amely hagyományosan az ország legszegényebb, legelmaradottabb része. 1951-ben kiemelkedő eredménnyel fejezte be a jogi alapképzést a Varsói Egyetemen, és Oskar Lange témavezetésével kezdett közgazdasági doktori tanulmányokat, amelyeket 1958-ban fejezett be. Addigra már a *Życie Gospodarcze* (Gazdasági élet) című hetilap szerkesztője volt, amelynek hasábjain a túlcentralizált állami gazdasági rendszer reformját szorgalmazta. Ezt az állását csupán két évig tarthatta meg, mivel elbocsátották, mikor a kormányzó párt elkezdte felszámolni a reformról szóló diskurzust. Mindazonáltal témavezetője támogatásával a pártkáderek képzésére szolgáló társadalomtudományi egyetemen a politikai gazdaságtan előadójaként is fenntartotta álláspontját, és megkezdte a kutatómunkát a habilitációjához, amely a második szintű tudományos lépcsőfok volt a lengyel tudósok számára.

Mikor az 1960-as évek elején első ízben Nagy-Britanniába látogatott, Kowalik az akkoriban divatosnak számító konvergenciaelmélet híve volt – vagyis hogy mind a kommunista, mind pedig a kapitalista világ fokozatosan a demokrácia által modulált jóléti technokráciává alakul. A demokratikus Nyugat a keynesiánus gazdaságpolitika következtében kifejlődő jóléti államként szocialistábbá válik, hiszen annak alapelemei közé tartozik a gazdaság kulcsszektorai fölötti állami ellenőrzés, amely igen magas szintű foglalkoztatást és nagyobb egyenlőséget biztosít. A kommunizmusban a teljes foglalkoztatottság és a társadalmi egyen-

lőség már megvalósult, és a szovjet szputnyik 1957-es pályára állítása világosan megmutatta a technológiai kapacitást. Kowalik azt állította, hogy az 1956-os magyarországi felkelés leverése ellenére azok a politikai reformok, amelyek ugyanabban az évben, Hruscsovnak a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusán tartott beszédét követően indultak be a kommunista blokkban, a lassú, de elkerülhetetlen demokratizálódás bizonyítékai voltak. Londonban Kowalik találkozott Isaac Deutscherrel, a híres marxista történésszel, aki még a háború előtt Lengyelország Kommunista Pártjának (LKP) tagja volt. A pártot 1938-ban feloszlatták, és vezérkarát Sztálin kivégeztette.

Mikor Lange 1965 októberében meghalt, Kowalik már Kaleckivel együtt dolgozva bírálta a kormány gazdaságpolitikájának fiaszkóit, de munkatársa volt a filozófus Leszek Kofakowskiak és a közgazdász Włodzimierz Brusnak is, akik a pártban betöltött pozícióikat kihasználva igyekeztek védelmezni a párttag és párton kívül másként gondolkodókat. A kormányzat gazdasági stratégiájának megghiúsulásával a fogyasztói javak áruhiánya 1967 végén egy újabb „húsváságban” tetőzött. A párt irányítói a zsidókat és a „revizionistákat” tették meg bűnbaknak, és Kowalikot kizárták. Deutcherrel történt találkozáját olyan ideológiai torzulásnak állították be, amelynek elejét kell venni, bár az LKP-t 1956-ban formálisan rehabilitálták. Mindazonáltal Kowalik megtarthatta helyét a Lengyel Tudományos Akadémiában. A következő két évtized során legtöbb munkája olyan hozzá közel álló kollégái neve alatt jelent meg, akiket nem sújtott publikálási tilalom; a leghíresebb közülük a legidősebb és legtekintélyesebb lengyel közgazdász, Edward Lipiński volt, akitől Kalecki 1920-ban első állását kapta. Kalecki 1970-ben bekövetkezett halála után Kowalik még azt is magára vállalta, hogy lektorálja a Jerzy Osiatyński által szerkesztett *Kalecki összegyűjtött művei* című kötetet.

1968 után Kowalik aktív szerepet játszott a nem hivatalos, más-ként gondolkodó körök egyetemi vitáiban. Az 1970-es évek végének bércsökkenései újabb sztrájkhullámot eredményeztek, amely a Szolidaritás szakszervezet megalakításához vezetett. 1980-ban Kowalik Gdańskba utazott, hogy segítse a munkásokat a lengyel kormánnyal folytatott tárgyalások során. Ennek eredménye azoknak az alapelveknek a megfogalmazása lett, amelyek ma az Európai Szakszervezeti Szövetség brüsszeli székházának egy falát díszítik: teljes foglalkoztatottság, a szerveződés szabadsága, a sztrájkra való jog, az egyenlő bérek, a társadalmi gondoskodás és az irányításba való beleszólás joga valamennyi munkás számára.

Miután a hatalom 1981 végén erővel elnyomta a Szolidaritást, Kowalik igen termékeny szerkesztői és szerzői munkát végzett a földalatti sajtóban, ahol a szakszervezet és a demokratikus szindikalizmus alapelveit védelmezte. Itt Kowalik azokból a politikai programokból és kritikákból merített, amelyekben az 1920-as és 1930-as évek nem

kommunista lengyel marxistái, köztük mentora, Lange a szovjet ipar felépítését elemezték. Ezek voltak annak a reformszocializmusnak az alapelvei is, amelyet Kowalik az 1950-es évek óta vallott.

A keynesiánus politikai gazdaságtan revíziója

Kowalik politikai gazdaságtani nézeteit politikai aktivizmusa inspirálta. A fiatalkorában megtapasztalt nyomor és a Lengyelországot megszálló nácikkal szembeni ellenállás radikalizálta, és ezek vitték 1948-ban a pártba. Közgazdasági nézeteire kezdetben Lange volt nagy hatással, aki arra bátorította, hogy olvassa Marxot, de vegye komolyan az összes közgazdasági iskolát. Kowalik örökölt valamennyit Lange jellegzetes Marx-olvasatából, amely szerint az összes irányzat, ideértve a neoklasszikus közgazdaságtant is, valamilyen mértékben a szocialista ügy szolgálatába állítható. Lange szemében a „burzsoá” gazdaságtan csupán abban különbözött a szocialistától, hogy nem vette figyelembe a gazdaság valamennyi „objektív” törvényszerűségét, és így nem döbönt rá ezen törvényszerűségek szocialista potenciáljára.¹ Kowalik és Lange a gazdasági analízis egy olyan nyílt és nem dogmatikus felfogásában osztoztak, amely lehetővé tette számukra, hogy mindenféle irányzatú közgazdással együtt tudjanak működni, és elismerjék őket.

De amíg Lange hatással volt Kowalik politikai-gazdasági elképzeléseinek stílusára, addig azoknak eredetisége inkább a Kaleckivel való együttműködésből és Rosa Luxemburg tanulmányozásából származott. Éppen a Luxemburg-kutatások voltak azok, amelyek hatására Kowalik radikálisan új módon értelmezte Kalecki elméleteit, és ez magát Kaleckit is arra készítette, hogy újragondolja elképzeléseit.

Keynes 1946-os halálát követően Joan Robinson arra oktatta a Cambridge-i Egyetem közgazdász hallgatóit, hogy Kalecki nem csupán előrevetítette Keynes koncepcióját 1933-as tanulmányaiban, amelyek a konjunktúrát, illetve a bérek és a foglalkoztatás kérdéseit elemezték, de egyenesen azt állította, hogy Kalecki még magánál Keynesnél is „következetesebb” keynesiánus volt.² Ez arra készítette a marxisták zömét (néhány olyan figyelemre méltó kivétellel, mint a Cambridge-i Maurice Dobb vagy Paul Sweezy az USA-ban) és általában az 1970-es évektől kialakuló posztkeynesiánus közgazdasági iskola követőit, hogy Kaleckit afféle baloldali keynesiánusnak tekintsék – olyasvalakinek, aki alapvetően keynesiánus elveket vall abban a tekintetben, hogy a fiskális politikának egy magas szintű aggregált keresletet kell fenntartania, hiszen ez biztosíthatja a teljes foglalkoztatottságot, ami a szocializmus mellett szolgáltatót érveket.³ Kowalik kulcsszerepet játszott abban, hogy megkérdőjelezzék Kalecki baloldali keynesiánusként rögzült besorolását.

Az 1960-as évek elején Kowalik felkérést kapott, hogy működjön közre a köszöntő kötet életrajzi részének megírásában, amit Kalecki 65. születésnapjára szántak 1964-ben.⁴ Erre készülve Kowalik egy interjúsorozatot készített Kaleckivel a munkásságáról és a gondolatairól. Ezekben kitértek Kalecki legfontosabb publikációira, a Keynesssel folytatott vitákra *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* 1936-os megjelenését követően, valamint az olyan cambridge-i tanítványaival folytatott beszélgetésekre, mint Robinson. Ám ennél is fontosabb volt, hogy Kowalik visszavitte Kaleckit a lengyel radikális szocialisták 1920-as és 1930-as években folytatott vitáihoz, amelyek a kapitalizmus instabilitása, a tömeges munkanélküliség és a gazdasági válság problémái körül folytak. Ezeknek a vitáknak – jöllehet, *in absentia* – az osztrák Rudolf Hilferding, a lengyel Rosa Luxemburg és az orosz Mihail Tugan-Baranovszkij voltak a központi figurái. Kalecki jórészt csak megfigyelőként vett részt, levonta azokat a következtetéseket, amelyek teoretikai fejlődéséhez szükségesek voltak, és nem igazán kapcsolódott be a marxisták szisztematikus rendszerkritikájába és -értelmezésébe.

A Kowaliknak adott interjúkat követően Kalecki ismét elővette ezeket a szerzőket, és arról írt tanulmányt, hogy hogyan látja Luxemburg és Tugan-Baranovszkij nézeteit, akik mindketten kulcsfontosságúnak tekintették az aggregált kereslet kérdését a kapitalizmusban.⁵ Mindazonáltal az aggregált kereslet nem csupán abban keynesiánus értelmében volt fontos, hogy közvetlen módon meghatározta a foglalkoztatottság szintjét. A kereslet alapvető funkciója egy kapitalista gazdaságban, hogy lehetővé teszi a kapitalisták számára a profit realizálását. Az aggregált kereslet kérdése ebben az összefüggésben bukkan fel Tugan-Baranovszkinál és Rosa Luxemburnál. Kalecki úgy látta, hogy mindkettőjüknek igaza volt, mikor a profit realizálásának nehézségeit a kapitalizmus centrális problémájaként értelmezték. De abban tévedtek, hogy ez a nehézség a gyakorlatban legyőzhető akár a külső piacok (Luxemburg), akár a nagyobb tőkeintenzitású termelés felé való elmozdulás segítségével (Tugan-Baranovszkij).

Kowalik és Kalecki 1968 után visszatértek ezekhez a tézisekhez, mikor az antiszemita és antirevizionista tisztogatások miatt mindketten „kegyvesztettek” lettek. Ennek eredménye egy közös tanulmány lett, az *Observations on the Crucial Reform*, amely azon igyekezett, hogy értelmet adjon a keynesiánus forradalomnak a gazdaságpolitikában, azon korai marxista viták keretein belül, hogy vajon a szabadpiaci kapitalizmus képes-e fenntartani a teljes foglalkoztatottságot anélkül, hogy fasizmusra vagy háborúra kényszerülne.⁶ A tanulmány Olaszországban jelent meg, ahogy a lengyelországi hatalom engedni kényszerült a munkássztrájkoknak, amelyek végül kierőszakolták a kormány megváltoztatását is – de nem rehabilitálták az 1968-as tisztogatások elszenvedőit. A tanulmány megjelenésekor Kalecki már halott volt, és

Kowalik nem publikálhatott saját neve alatt. Mindazonáltal Lange gyűjteményes kötetének szerkesztőjeként megtarthatta állását a Lengyel Tudományos Akadémiában. Az Akadémia meglehetősen autonómiát élvezett a kommunista hatalom által ellenőrzött intézmények között, és a Lange-projektet mind nemzeti, mind nemzetközi szempontból kiemelkedő fontosságúnak tekintették.

Rosa Luxemburg politikai gazdaságtana

A kevés eset egyike, mikor Kowalik mégis saját neve alatt publikálhatott, *Róza Luksemburg Teoria Akumulacji i Imperializmu* (Rosa Luxemburg. A felhalmozás és az imperializmus elmélete) című könyvének kiadása volt 1971-ben.⁷ Ez volt Kowalik mesterműve. Megpróbálta benne a XX. század első felének politikai gazdaságát rekonstruálni, akárcsak Karl Marx, aki ezt a – soha be nem fejezett – feladatot tűzte ki maga elé a XIX. század politikai gazdaságtanával kapcsolatban.

Hogy megértsük Kowalik eredményeinek valódi jelentőségét, figyelembe kell vennünk azokat a körülményeket, amelyek között a könyv megszületett, illetve – akárcsak Marx esetében – a korszak politikai gazdaságtanát is. A könyv mögött természetesen olyan szellemi háttér áll, amely Marxig nyúlik vissza. Ám azok a politikai viszonyok, amelyek Kowalik politikai gazdaságtanának különös jelentőséget adnak, 1938-ból erednek, mikor a Kommunista Internacionálé feloszlatta Lengyelország Kommunista Pártját azzal a váddal, hogy a párt túlzottan Luxemburg és Lev Trockij hatása alá került. Ezt követően az LKP azon vezetőit, akik Moszkvában éltek, vagy a Komintern utasításainak megfelelően oda utaztak, vád alá helyezték is kivégezték. Az események brutalitását érzékletesen leírja Natalia Gaşiorowska Maria Koszutskáról, az egyik 1939-ben kivégzett LKP-vezetőről szóló életrajzában.⁸

1956-ban, Hruscsovnak a XX. kongresszuson tartott híres beszédét követően, amelyben megbélyegezte Sztálin bűntetteit, a LKP-t és annak vezetőit posztumusz rehabilitálták. Ahogy az autoriter uralom kritikája egyre általánosabbá vált, az egyre nyíltabb közbeszédben immár nem csupán a szocializmussal, de a kapitalizmussal kapcsolatban is megjelenhettek az alternatív koncepciók. Ugyanebben az évben jelent meg első ízben lengyelül Keynes *Általános elmélete*, amelyet részben Kalecki fordított. Ezt hamarosan egyéb kulcsfontosságú munkák lengyel nyelvű kiadása is követte, köztük a neoklasszikus közgazdaságot művelő Paul Samuelson értekezései; az olyan baloldali közgazdászok írásai, mint Dobb és Robinson; majd 1957-ben az a könyv, amely műnőiót szolgáltatott Kowalik számára a tőkefelhalmozással kapcsolatos marxista viták értelmezésében: Sweezynek a *The Theory of Capitalist Development* (A kapitalista fejlődés elmélete) című munkája.

1963-ban megjelent Rosa Luxemburg *A tőkefelhalmozás* című művének első háború utáni lengyel kiadása.⁹ Kowalik ugyanebben az évben fejezte be habilitációs téziseit, amelyek témája: *Róza Luksemburg. Teoria Akumulacji i Imperializm* (Rosa Luxemburg. A felhalmozás és az imperializmus elmélete). Ez egyfajta kalauz volt Luxemburg nagy művéhez, amelyet szembeállított azoknak a vitáknak az érveivel, amelyet a leginkább Tugan-Baranovszkijra támaszkodó narodnyikok és a legális marxisták folytattak a kapitalizmus jövőbeni lehetőségeiről. Könyvének írása közben Kowalik meghökkentő eredetiséggel elemezte a XX. század első felétől a század közepéig regnáló politikai gazdaságtani irányzatok kulcsfiguráit. Nem csupán e politikai gazdaságtan struktúráját tette világosabbá, de mindezt a Luxemburg-féle tőkefelhalmozás-elemzés központi kérdései köré szervezte.

Kowalik elemzésének kiindulópontja az orosz narodnyikok véleménye volt, akik azt fejtegették, hogy a kapitalizmus miért nem tudott rendesen kifejlődni Oroszországban – véleményük szerint ennek oka az volt, hogy az ország a XIX. század végén csak korlátozott piacokat kínált. Ez vezetett Tugan-Baranovszkij híres válaszához, amelyben azzal cáfolja az alulfogyasztással operáló érvelést, hogy a kapitalizmus a termelés érdekében akár a fogyasztói igényektől függetlenül is folytathatja a gépek gyártását. Tugan-Baranovszkij elemzésének kulcsponja az a megfigyelés volt, hogy a kapitalizmus képes stabilizálni magát, túl lépni a fogyasztás korlátain azáltal, hogy több termelőeszközt termel.¹⁰

E vitáktól inspirálva Kowalik Rosa Luxemburgról szóló nagy munkája a XX. századi politikai gazdaságtan gyökereit Marxnak *A tőke* második kötetében a kapitalista újratermelésről lefektetett sémáira vezette vissza. Marxnak a Say-dogmával szembeni kritikája egyértelműen azon alapul, hogy egy stabil és válságmentes környezetben a kapitalista bővített újratermelés egyszerűen nem lenne lehetséges. A külső piacok problémája így megnyitja a kaput a keynesi–kalecki politikai gazdaságtan előtt, amely a keresletélénkítés és az állam, mint külső piac kérdései köré szerveződik.

Sweezy Luxemburg-olvasata

Hogy megvédje Luxemburg nagyívű metodológiai koncepcióját az ellene csatasorba állított kritikáktól, Kowalik azzal érvelt, hogy Luxemburgot általában félreértelmezték. Mások, így Nyikolaj Buharin, Fritz Sternberg, Henryk Grossman és Paul Fröchlich mellett Sweezyt is felsorolja a luxemburgi elméletet különféleképpen magyarázók között. Amint Kowalik rámutatott, „ha összehasonlítjuk *A tőkefelhalmozás* interpretációit, amit ezeknek a szerzőknek a publikációiban olvashatunk, akkor azt fogjuk látni, hogy nincs még egy munka az egész közgazdasági irodalomban, amelyet ennyiféleképpen interpretáltak

volna, nem részleteit vagy hangsúlyait, hanem a szerző alapvető téziséét tekintve”.¹¹

Könyvében, illetve a Kaleckiről írott korábbi életrajzi esszéjében ahhoz a Luxemburg-értelmezéshez ragaszkodik, amelyet Kalecki fejtett ki *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (Tanulmányok a gazdaság hullámzásának elméletéről) című könyvében, amely a II. világháború előestéjén jelent meg. Ebben Kalecki úgy vélekedett, hogy Luxemburg „elmélete nem fogadható el teljességében, de annak szükségessége, hogy a »megtakarítások hiányát« hazai beruházásokkal vagy exporttal kell áthidalni, nála világosabb, mint Mr. Keynes *Általános elméletének* megjelenése előtt bárki másnál.”¹²

Kowalik egy egész sor szerzővel ütköztette Kalecki interpretációját, akik mind azzal érveltek, hogy Luxemburg elmélete az „alulfogyasztási” elméletek nagy családjába tartozik – egy olyan nézetrendszerhez, amely szerint a kapitalista fejlődést részben a fogyasztás elégtelen volta korlátozza, amelyet az okoz, hogy a kapitalista rendszer nem képes elegendő mértékben fokozni a munkások fogyasztását ahhoz, hogy elérhesse a teljes foglalkoztatottságot és a termelő tőke teljes kihasználtságát.¹³ A luxemburgi elmélet extrém módon alulfogyasztási interpretációját Lange adta 1938-ban, aki szerint „igen kevés alulfogyasztás-elméletet valló állította, hogy *bármiféle* megtakarítás visszafogja a beruházásokat. Azok közül, akik mégis ezt vallották, Rosa Luxemburg volt a legfontosabb.”¹⁴ Sweezy is ezen az úton haladt, már értelmezését jobban argumentálta *The Theory of Capitalist Development* (A kapitalista fejlődés elmélete) című könyvében, ahol Luxemburgot „az alulfogyasztást vallók királynőjének” nevezte – és ezt bóknak szánta.¹⁵ Sweezy azért tartotta helyénvalónak ezt a címet, mert Luxemburg elutasította Tugan-Baranovszkij azon állítását, hogy a kapitalizmus bármiféle keresletkorlátozás nélkül expandálhat mindaddig, amíg a kapitalisták a nemzeti bevétel egyre növekvő hányadát befektetik. Amint azt Luxemburg megállapította: „Ez utóbbi, tehát az a nézet, amely szerint a termelési eszközök termelése független a fogyasztástól, természetesen Tugan-Baranovszkij közgazdaságtani délibábja.”¹⁶

Kowalik szerint ahhoz, hogy Lange extrém alulfogyasztás-teoretikusnak értelmezze Luxemburgot, annak analizését egyfajta „egyszerű újratermelésre” kellett redukálnia – egy olyan kapitalista gazdaságot feltételezve, ahol a törzstőke nem változik, és minden beruházás csupán pótlásként jelenik meg, vagyis nincs növekedés. Csupán ilyen körülmények között lehetne igaz, hogy „bármiféle” megtakarítás fogyasztási válsághoz vezet. Luxemburnak ez a téves értelmezése áll azok mögött a téves vádak mögött, amellyel mind Sweezy, mind pedig Buharin (akit Sweezy is idéz) illették, vagyis hogy elemzése csak akkor állná meg a helyét, ha a fogyasztás állandó lenne – vagyis más szavakkal, az egyszerű újratermelés körülményei között. Sweezy

rámutatott, hogy a felhalmozás/növekedés körülményei között a munkások bármiféle plusz költsége értéktöbbletet képes realizálni, és erről úgy gondolta, hogy kritika Luxemburg nézeteivel szemben.¹⁷

Ezzel szemben Kowalik szerint Luxemburg éppen a kapitalista fejlődés elméletét igyekezett kibontatni, vagyis a „bővített újratermelését”, ezért tévesek azok a kritikák, amelyek munkáját az egyszerű újratermelés kontextusában próbálják értelmezni. Mindazonáltal később Kowalik dicsérte Sweezy értelmezését, mikor Sweezy arról írt: Luxemburg megmutatta, hogy a kapitalista fejlődés soha nem juthat el a végső gazdasági összeomláshoz, mert az osztályharcok és a nemzetközi háborúk még ezt megelőzően forradalmat fognak gerjeszteni. Sweezy itt Luxemburg *Antikritikáját* idézi, amelyben elképzeléseit tisztázza válaszként *A tőkefelhalmozást* támadóknak.¹⁸

Közös munka Michał Kaleckivel

Végül azután, bár rajta kívül szinte senki sem tudott erről, Kowalik nézetei beigazolódtak. Az angolul beszélő világ nem is tudhatott róla, hiszen egy-egy olasz és spanyol kiadást nem számítva, Luxemburgról szóló nagy munkáját nem fordították le idegen nyelvekre. Ő maga pedig, igen szerényen a nagy gondolkodók között, nem említi, hogy tudományosan megvédte Luxemburg elemzését, mikor bevezetőket írt *A tőkefelhalmozás* új angol (a Routledge Classics sorozatban) és lengyel kiadásaihoz.

Maga Sweezy is változtatott nézetein. A válság értelmezése során alakította ki azt a tézisést, amit végül „túlhalmozási teóriának” nevezett – előbb az eredeti érvelését kritizáló Evsey Domarnak szánt válaszként, majd Kalecki közvetett és közvetlen befolyására.¹⁹ A *The Theory of Capitalist Development* volt Sweezy első kísérlete, hogy szisztematikusan leírja a XX. század közepét jellemző kapitalizmus politikai gazdaságtanát. Kalecki igen ismert volt az Egyesült Államokban, mikor az 1940-es évek elején Sweezy a könyvén dolgozott. Ám a *The Theory of Capitalist Development*ben nem esik róla említés, bár a konklúzióban Keynes is megjelenik. Sweezy és Kalecki útjai 1946 végén keresztek egymást, mikor Kalecki New Yorkba költözött, hogy az ENSZ-nek dolgozzon; 1955-ig, mikor Kalecki hazaköltözött Lengyelországba, rendszeresen leültek vitatkozni egymással. Paul Baran is közvetlen kapcsolatban volt Kaleckivel, és a *The Political Economy of Growth* (A növekedés politikai gazdaságtana, 1957) című könyvének elemzéseiben nagymértékben támaszkodott Kalecki felhalmozási elméletére.²⁰

Sweezy nem sokkal annak 1952-es megjelenése után recenziót írt Josef Steindl úttörő jellegű kaleckiánus elemzéséről, a *Maturity and Stagnation in American Capitalism*ről (Érettség és stagnálás az amerikai kapitalizmusban). Steindl az amerikai kapitalizmus egy

olyan leírásával állt elő, amelyben a vállalatok a felelősek azért, hogy a nagymértékű tőkefelhalmozás nem csökkenti az árakat, mikor a gazdaságban a kereslet alacsony szinten áll. Az árak ilyen jellegű redukciója segíthet a reálbéreket befagyasztani. Ehelyett a vállalatok a bérekhez képest magasan tartják az áraikat, és a teljes termelési kapacitásuk alatt dolgoznak. A fel nem használt kapacitások elbátor-talanítják a további beruházásokat, ezért a profit esik, és ez ismét csak a beruházási kedv ellen hat. Steindl így világosan a nem elégséges beruházást jelöli ki az értéktöbblet realizálásának problémái mögött rejlő oknak, sokkal inkább, mint az elégtelen gazdasági fogyasztást. A *Karl Marx és a tőkefelhalmozás* című fejezetben Marxot idézi, aki azt állítja, hogy az alacsony bérekből eredő alacsony fogyasztás a kapitalista gazdaságban sokkal inkább következménye, mint oka az elégtelen beruházásoknak, ellentétben azzal, ahogy azt a szűkebb értelemben vett alulfogyasztási teória állítja. Mikor Marx *A tőke* első kötetében arról ír, hogy mi határozza meg a reálbéreket, egyértelműen úgy foglal állást: „Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva.”²¹

Sweezy újragondolt elképzelései megjelennek talán legismertebb könyvében, a *Monopoly Capital*ben [Monopolitőke] is, amelyet Paul Barannal közösen írtak. Bár ennek célkitűzése is hasonló Sweezy előző könyvéhez, hogy marxista leírást adjon a kortárs kapitalizmus-ról, de nem esik benne említés sem az alulfogyasztásról, sem pedig Rosa Luxemburgról. Valójában a *Monopoly Capital*ben egyszer van csupán szó a *Tőkefelhalmozás*ról, ez azonban Joan Robinson 1956-os kötete, amely szintén ezt a címet kapta. Sweezy már nem állítja, hogy a munkások fogyasztása befolyásolja az értéktöbblet realizálódását – ehelyett elfogadja Kaleckinek a profitról vallott nézeteit, amely szerint egy zárt, kiegyensúlyozott fiskális helyzetben lévő gazdaságban a realizált profit egyenlő a kapitalisták fogyasztásával és a termelő beruházásokra költött összegekkel. A többlet realizálódásának mikéntje továbbra is megoldatlan marad a kapitalizmus keretei között. De Sweezy és Baran közös munkájában ez a probléma immár nem mint alulfogyasztás, hanem mint elégtelen beruházás vagy tőkefelhalmozás jelenik meg.²² Kowalik Luxemburgról szóló kötete még azelőtt íródott, hogy a *Monopoly Capitalism* 1966 körül lengyelül is megjelent. De mikor publikálta Luxemburg védelmében írott kötetét, Kowaliknak már tudnia kellett arról, hogy Sweezy megváltoztatta álláspontját.

A Kalecki és Kowalik közötti eszmecsere komoly hatással voltak Kalecki Luxemburgról és Tugan-Baranovszkijról írott 1967-es tanulmányára. Amint arról már szó esett, a két közgazdász közösen dolgozott Kalecki utolsó tanulmányán a kapitalizmus „döntő fontosságú reformjáról”, amely a keynesiánus forradalmat a kapitalista újratermelésről folytatott viták kontextusába helyezte.²³ Ebben ezt a

„forradalmat” úgy értelmezték, mint az állami költekezés hatékonyabb alkalmazását, hogy elősegítsék általa a kapitalistáknak az értéktöbblet realizálását.

Kalecki úttörő munkássága a XX. századi makroökonómia terén így vissza-visszatérő téma volt Kowalik nézeteiben, és ez akaratlanul is köteléket teremtett köztük és Sweezy késői nézetei között. Akárcsak Sweezy, Kowalik is úgy értékelte Kalecki konjunktúraelméletét, mint azt a médiumot, amelyen keresztül a keynesiánus ideák a kapitalista újratermelés körül folytatott XIX. század végi vitákhoz kapcsolódnak. Ez a téma felbukkant Kowaliknak a Kaleckiről írott életrajzi esszéjében csakúgy, mint Luxemburgról szóló késői írásaiban.²⁴

Befejezetlen munka

Lange összegyűjtött műveinek utolsó kötete 1986-ban jelent meg. 1990-ben két pótkötet is napvilágot látott; ezek olyan előadásokat tartalmaztak, amelyeket korábban politikai okokból kiszerveztettek a kötetekből.²⁵ A Lange-sorozat, Kaleckivel végzett közös munkája és a Luxemburgról szóló tanulmányai jelentik Kowalik életművének legfontosabb pilléreit. 1989-ben a lengyel kommunista hatalom belenyugodott a demokratikus választásokba, és az ország financiai függőségét Moszkva helyett Washingtonhoz kötetta. Az alku lengyel oldalát az első nem kommunista kormány pénzügyminisztere, Leszek Balcerowicz prezentálta, aki a veszteséges állami vállalatok megszüntetésével és a helyi és külföldi vállalkozóknak kínált kedvező üzleti lehetőségekkel tarkított „sokkterápiát” vezetett be. Ennek eredménye a munkanélküliség és az infláció katasztrofális nekilödulása volt. A kommunizmus bukása kiábrándítóan hatott Kowalikra, nem csupán a szabadpiaci kapitalizmus felé történt elmozdulás miatt, hanem azért is, mert hőseit, Luxemburgot, Kaleckit és Langét negligálták. Ahogy a Szolidaritás politikai szárnya a lengyel gazdaság feletti külföldi ellenőrzéssel szembeni nacionalista reakcióvá torzult, Kowalik azt hangoztatta, hogy a kapitalizmusnak nem kellene a tömeges munkanélküliség által irányított piacok brutális formáját öltenie, és alkotmányos elkötelezettségeket kellene megfogalmazni a teljes foglalkoztatottság felé. Miután egy egész rakás rövid életű baloldali pártban próbálkozott, végül a baloldali közgazdászok afféle lelkiismeretévé vált, aki a szocialista alternatívák érdekében írt és vitatkozott. Utolsó kötete, a *From Solidarity to Sellout: The Restoration of Capitalism in Poland* (A Szolidaritástól a végkiárusításig: a kapitalizmus restaurációja Lengyelországban) csupán néhány nappal halála előtt jelent meg a Monthly Review Press kiadásában. Legfontosabb művét, a *Róża Luksemburg Teoria Akumulacji i Imperializmu*t lengyelül nemsokára ismét kiadják, de angol fordítása még továbbra is várat magára.

- 1 Oskar Lange: *Political Economy*. Vol. 1. *General Problems*. New York, Macmillan Company, 1963, 327–42. Magyarul Oskar Lange: *Politikai gazdaságtan. I. Általános kérdések*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965. Másutt Lange úgy vélekedett, hogy a nemzeti jövedelemnek a keynesiánus gazdaságpolitika által megkövetelt elszámolása, illetve „a gazdaságilag alulfejlett országok igyekezete, hogy felszámolják gazdasági lemaradásukat [...] túllép a mai burzsoá gazdaságtan határain, amely főként csak a piaci folyamatokat vizsgálja, és úgy ábrázolja a gazdaságot (gyakran azért, hogy ezáltal védelmezze) mint az egyensúly fenntartásának automatikus mechanizmusát [...] A politikai gazdaságtan tudományának nagymérvű professzionalizálása, amely a gazdaság tanulmányozását szakmává tette [...] bizonyos mértékig függetlenítette is a gazdaságtani kutatást a burzsoázia közvetlen érdekeitől”. Lásd Oskar Lange: *Political Economy*. In *Economic Theory and Market Socialism: Selected Essays of Oskar Lange*. Ed.: Tadeusz Kowalik. Aldershot, Edward Elgar, 1994, 180–181.
- 2 Joan Robinson: Introduction. In Michał Kalecki: *Studies in the Theory of Business Cycles*. Oxford, Basil Blackwell, 1969.
- 3 John King: *A History of Post-Keynesian Economics Since 1936*. Cheltenham, Edward Elgar, 2002, 49–53.
- 4 Paul A. Baran et al.: *Problems of Economic Dynamics and Planning. Essays in Honour of Michał Kalecki*. Oxford, Pergamon Press, 1966.
- 5 Michał Kalecki: The Problem of Effective Demand with Tugan-Baranovskij and Rosa Luxemburg. In *Kalecki, Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 146–155.
- 6 Michał Kalecki – Tadeusz Kowalik: Observations on the ‘Crucial Reform’. In *Collected Works of Michał Kalecki*. Vol. II. *Capitalism: Economic Dynamics*. Ed.: Jerzy Osiatyński. Oxford, Clarendon Press, 1991.
- 7 Tadeusz Kowalik: *Róza Luksemburg. Teoria Akumulacji i Imperializmu*. Wrocław, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971.
- 8 Natalia Gaşiorowska: Życie i działalność M. Koszutskiej. In *Pisma i przemówienia* tom. 1. 1912–1918. Red.: Maria Koszutska. Warszawa, Książka i Wiedza, 1961.
- 9 Róza Luksemburg: *Akumulacja kapitału. Przyczynek do ekonomicznego wyjaśnienia imperializmu*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963. Magyarul: Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- 10 Természetesen Tugan-Baranovszkij elemzése ennél sokrétűbb volt. Szinte lopva, észrevétlenül ő vált a XX. századi politikai gazdaságtan egyik központi, jóllehet igen ellentmondásos figurájává. Ennek persze nem az volt az oka, hogy „megoldást” adott a tőkefelhalmozás elvont problémájára, hanem a brit bankválsággal kapcsolatos tanulmányai. Bár munkáját soha nem fordították le angolra, Tugan-Baranovszkij tanulmánya a konjunktúraciklusok értelmezésének kulcsszövegévé vált, és igen nagy hatással volt a monetáris konjunktúra olyan brit magyarázóira, mint például Keynes vagy Dennis Robertson.
- 11 Kowalik: i. m. 1971, 25.
- 12 Michał Kalecki: *Essays in the Theory of Economic Fluctuations*. London, George Allen and Unwin, 1939, 46.; *Collected Works of Michał Kalecki*. Vol.

- I. *Capitalism, Business Cycles and Full Employment*. Ed.: Jerzy Osiatyński. Oxford, Clarendon Press, 1990, 255.
- ¹³ Az „alulfogyasztás” terminusát különféle korszakokban más és más jelentésben használták. Schumpeter elképzelését követve, aki az effektív keresletről szóló, illetve „kiadáscsökkentő” elméleteket alulfogyasztási teóriáknak titulálta, sok marxista hajlamos volt bármiféle fogyasztáscsökkentést vagy -korlátozást alulfogyasztási teóriának tekinteni. Ez az általánosító megközelítés mindazonáltal hajlamos összekeverni az osztály értelmezését, illetve a kapitalizmusban tapasztalható tőkefelhalmozást. Vajon a munkások fogyasztanak-e túl keveset vagy a kapitalisták? Netán a kettő egyre megy? És ha az értékesítési nehézségek kapitalista beruházással (vagy tőkefelhalmozással) orvosolhatóak, akkor nem félrevezető-e, ha a beruházások elégtelenségének problémáját „alufinanszírozásnak” nevezzük? Lásd Joseph Schumpeter: *History of Economic Analysis*. New York, Oxford University Press, 1954, 740.; John Bellamy Foster: *The Theory of Monopoly Capitalism*. New York, Monthly Review Press, 1986, 75–76., 241.
- ¹⁴ Oskar Lange: The Rate of Interest and the Optimum Propensity to Consume. *Economica* 5, no. 17 (1938. február), 12–32.
- ¹⁵ Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development*. Oxford, Oxford University Press, 1942, 171.
- ¹⁶ Sweezy: i. m. 1942. 171.; Luxemburg: i. m. 1979, 251. (Dalos György fordítása). Sweezy 1951-es recenziója Luxemburg könyvének angol fordításáról arra utal, hogy szerzőjük egészen az 1950-es évek végéig nem változtatott nézetein. Recenziójában Sweezy arról ír, hogy Luxemburg könyve „figyelemre méltó eredményekre jut [...] azon nagyszámú elemzési hiba dacára, amelyek teljesen ellehetetlenítik központi közgazdasági tézisét”. Luxemburg „a felhalmozás problémáját az »egyszerű újratermelés« premisszáival vizsgálja (amelybe a felhalmozás nem tartozik bele), majd a nem kapitalista környezet-hoz fordul, hogy az afféle deus ex machinaként húzza ki őt az így képződő sárból”. Lásd Paul M. Sweezy: *The Present as History*. New York, Monthly Review Press, 1953, 291–294.
- ¹⁷ Sweezy: i. m. 1942, 204.
- ¹⁸ Uo., 215.
- ¹⁹ Foster: i. m. 1986, 83–93.; Sweezy: i. m. 1953, 352–362.; Evsey Domar: *Essays in the Theory of Economic Growth*. New York, Oxford University Press, 1957, 109–128.
- ²⁰ Ezt az információt a John Bellamy Fosterrel folytatott levelezéséből nyertem.
- ²¹ Karl Marx: *A tőke*. I. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels Művei, Budapest, 1986, 580.; Josef Steindl: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1952, 243–246.
- ²² Paul A. Baran és Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*. New York, Monthly Review Press, 1966, 4. fejezet. Az elemzés során egyetlenegyszer történik utalás arra, hogy a szerzők megváltoztatták nézeteiket, mégpedig egy lábjegyzetben, amely szerint ez az új kötet „annak jeleként is értelmezhető, hogy elégedetlenek voltunk saját korábbi munkáinkkal”. Mehnad Desai nyomán John King és Michael Howard is úgy látták, hogy Sweezy soha nem vonta vissza az alulfogyasztással kapcsolatos téziseit. Mindazonáltal Desai, King és Howard az alulfogyasztás jelentését kiterjesztik bármiféle aggregált kereslet hiányára a kapitalista gazdaságban. Lásd Michael Howard és John King:

A History of Marxian Economics. Vol. II. 1929–1990. London, Macmillan, 1992, 6. fejezet; és Meghnad Desai: Underconsumption. In *A Dictionary of Marxist Thought*. Ed.: Tom Bottomore. Oxford, Basil Blackwell, 1991. A keveredés oka, hogy Sweezy későbbi elmélete, amelyet Kaleckire alapoz, csupán Schumpeter második, „nem költsékesítő típusú” értelmében tartozik az alulfogyasztási teóriák közé, de ez Keynesre is igaz, és a mai terminológia szerint ezt egyáltalán nem is tekintjük alulfogyasztási értelmezésnek. (Valójában Sweezy eredeti elmélete is közelebb volt a „nem költsékesítő típusú” elemzéshez, mint az alulfogyasztási teóriák más változataihoz.) Lásd még fentebb a 13. jegyzetet.

²³ Michał Kalecki: The Problem of Effective Demand in Tugan-Baranovsky and Rosa Luxemburg <http://www.cfeps.org/ss2008/ss08r/sardoni/kalecki.pdf> (2014-06-27); Kalecki–Kowalik: i. m. 1991.

²⁴ Tadeusz Kowalik: Biography of Michał Kalecki. In Paul A. Baran et al.: *Problems of Economic Dynamics and Planning*; és Kowalik Luxemburg’s and Kalecki’s Theories and Visions of Capitalist Dynamics. In: *Rosa Luxemburg and the Critique of Political Economy*. Ed.: Riccardo Bellofiore. London, Routledge, 2009, 81–91. Az, hogy Kowalik Luxemburg-képére milyen befolyást gyakorolt Kalecki, látható a Kalecki- emlékkötetbe írt tanulmányában, amelynek címe: R. Luxemburg tőkefelhalmozás- és imperializmuselmélete (kísérleti verzió). „Kowalik úgy utal erre a szövegre könyvében, mint amely habilitációja alapvető téziseit tartalmazza (lásd a 14. jegyzetet a Bevezetés végén). Ám korábbi tanulmányában Kowalik egyszerűen csak annyit állít, hogy Kalecki feloldotta Luxemburg elemzésének problémáit, és a tanulmány maga sokkal inkább Lange Luxemburggal szembeni kritikáival foglalkozik. Mikor Kowalik könyve 1971-ben megjelent, már sokkal fontosabbnak tartotta Kaleckit mint kapcsolatot a Luxemburg, Tugan-Baranovszkij, Hilferding és mások képviselte marxista politikai gazdaságtan és a XX. század közepének keynesiánus politikai gazdaságtana között; Langét pedig csupán úgy értékelte, mint aki a realizáció problémáit tisztán monetáris problémának tekinti (lásd a 99. jegyzetet és a 4. fejezet végét).

²⁵ Oskar Lange: *Dzieła. Tom 8: Działalność naukowa i społeczna 1904–1965*. Red.: Helena Hagemeyer – Tadeusz Kowalik. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986; Tadeusz Kowalik: *Przedmowa*. [Előszó] In *Wybór Pism [Válogatott levelek]*. Red.: Helena Hagemeyer – Oskar Lange. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: Jan Toporowski: Tadeusz Kowalik and the Accumulation of Capital. *Monthly Review*, 64. évfolyam. 8. szám [2013. január].

<http://monthlyreview.org/2013/01/01/tadeusz-kowalik-and-the-accumulation-of-capital.>)

A feltétel nélküli alapjövedelem relevanciája és kérdőjelei¹

1. Bevezető

Valamilyen dolog (tárgy, fogalom, jelenség) megértéséhez szisztematikus vizsgálat szükséges. Először meg kell vizsgálni magát a *dolgot*, majd a dolognak más dolgokhoz való *viszonyát*, aztán a dolog *fejlődését (történetét)*, egészen geneziséig lehatolva. Ennek, és a világról szerzett egyéb ismereteinknek a birtokában lehet kísérletet tenni a dolog lényegének *elméleti* megragadására. Ha mindezt sikerrel elvégeztük, meglapozottan tehetünk kísérletet a dologgal való teendőnk, vagyis a *jövő* tervezésére.

Tanulmányunk a feltétel nélküli alapjövedelem (FNA) kapcsán ezt a módszert követi.

2. Mi a feltétel nélküli alapjövedelem?

A feltétel nélküli alapjövedelem (FNA), ahogyan mi a továbbiakban értelmezzük, azt jelenti, hogy egy ország, régió, város minden lakosa, legyen bár szegény vagy gazdag, születésétől haláláig minden kérvényezés és jogosultsági vizsgálat nélkül, automatikusan, havi rendszerességgel egységesen akkora pénzösszeget kap az államtól (önkormányzattól, az EU-tól stb.), amely elegendő az anyagi, szellemi, kulturális, politikai stb. szempontból méltó élethez az adott társadalomban. Az FNA összege legfeljebb életkor függvényében változna (például a gyermekek után mondjuk csak 50% járna). Az FNA bevezetése egy bőkezűbb juttatással helyettesítené a mai pénzbeli szociális ellátásokat, miközben nem jelentené a többi jóléti rendszer (oktatás, egészségügy stb.) csorbítását.

Az alapjövedelemnek más, tágabb definíciói is léteznek, például amely nem az adott társadalomban méltó életet biztosító összegről szól, hanem csak egy attól kisebb rendszeres jövedelemről. Az ilyen ellátást azonban helyesebb garantált minimumjövedelemként (GMJ) aposztrofálni. Továbbá a tágabb definíció szerint az alapjövedelmet nem a társadalom minden tagja, hanem például csak az aktív korú

fel nőttek kapnák. Gyakran – de tévesen – nevezik FNA-nak az olyan rendszeres, állam által biztosított jövedelmet is, amely nem feltétel nélküli, tipikusan az egyén vagy a család jövedelmi szintjéhez igazodik (ezt egészíti ki egy meghatározott összegre) vagy munkavállalási hajlandósághoz kötött.

A továbbiakban nem ezeket a tágabb definíciókat, hanem az elsőként megadott szűkebb FNA-értelmezést tartjuk szem előtt: feltétel nélküli, univerzális, a méltó élethez elegendő. Tesszük ezt egyrészt azért, mert a tágabb értelmezések kielégítő elemzése meghaladná egy cikk kereteit. Legfőképpen azonban azért, mert 1. a fenti értelemben vett alapjövedelem korunkban a gazdasági fejlettség (az előállított és előállítható termék- és szolgáltatástömeg) oldaláról nézve megvalósítható, tehát az FNA nagyon is időszerű; továbbá, mert 2. a XXI. században az FNA-gondolat értelmét, ha úgy tetszik „forradalmi” jellegét éppen az adja, hogy megszabadítaná a munkát kényszerjellegétől. Mindezek alapján tehát, bármennyire is kedvesek szívünknek az FNA-tól szerényebb, de a mai szociális védőhálóknál bőkezűbb segélyezési rendszerek, gazdasági-társadalmi-történelmi értelemben ezek túlhaladottak. Nem érdemes kevesebbet vizsgálnunk, mint ami a fennálló rendszer túlélését biztosító kozmetikázások helyett valóban az általános emberi emancipáció felé tett lépést jelenti.

Bár 2010-ben az *Esély* és a *Fordulat*, majd 2013 végén az *Eszmélet* című folyóirat különszáma is foglalkozott az FNA-val, és 2013-ban az EU-ban aláírásgyűjtést folyt az FNA bevezetése érdekében, a hazai média figyelmét a téma mégis csak azt követően érdemelte ki, hogy civil szakértők egy csoportja² 2014 januárjának elején „LÉT”-koncepció néven részletes tervvel állt elő Magyarországra vonatkozóan. A LÉT nem a mi értelmezésünk szerinti FNA, hanem mindössze egy újabb segélyezési rendszer, amely feltétel nélküli garantált minimumjövedelmet biztosít, azonban a megélhetéshez nem elegendő.³ Ennek ellenére köszönet illeti a szerzőket, hogy a témát, amely a LÉT kapcsán az FNA-ról is szól, azóta is napirenden tartják konferenciák, műhelybeszélgetések formájában.

3. A feltétel nélküli alapjövedelem társadalmi hatásai

Az FNA-val, illetve annak lehetséges hatásaival kapcsolatos pro és kontra érvek sora hosszú, ezért csak a legfontosabbakra térünk ki röviden.

A méltó életet biztosító, nem megvonható jövedelem bevezetése esetén megszűnne a munkavállalási kényszer: mindenki csak olyan munkát vállalna el, olyan fizetésért, amelyet, amennyiért és amikor azt saját elhatározásából teszi. Ez sok esetben mérsékelné a munkavállalók bérigényét, hiszen nem a bérből kell megélni, miközben – külö-

nösen a piszkos, nehéz, veszélyes vagy unalmas és rosszul fizetett munkák esetében – alulról be is korlátozná azokat. A tőke és az egész társadalom is ösztönözve lenne a legrosszabb munkák jobb megfizetésére, vagy gépesítésére, vagy adott esetben önkéntes elvégzésére (pl. a kukatároló tisztántartása). Összességében a bérek alakulását a munkavállalók lényegesen nagyobb mértékben befolyásolhatnák, s már pusztán ezáltal befolyást gyakorolnának a termelés szerkezetére és technikai színvonalára.

Az FNA javítaná a bér munka minőségét is, hiszen a szabadon választott munkával az emberek jobban azonosulnak, ezért azt körültekintőbben végzik. Kritikát, újítási javaslatokat is könnyebben fogalmazznak meg, ha emiatt nem kell tartaniuk a főnök vagy a kollégák rosszallásától, féltékenységétől. A főnökök is nyitottabbak és együttműködőbbek lennének beosztottaikkal, ha nem tarthatnák sakkban őket a megélhetést jelentő munkától való megfosztás rémével. Ez a demokrácia általános erősödését is maga után vonná.

Az FNA a GDP, illetve az országban előállított, a GDP-ben hagyományosan nem szereplő, de a lakosság életszínvonalára lényeges befolyást gyakorló termékek, szolgáltatások, tevékenységek körének és színvonalának bővülését eredményezné, miközben ki-, illetve háttérbe szorítana ma piacképes, de csak gerjesztett szükségleteket kielégítő tevékenységeket. A gyermekfelügyelet, gyermekekkel való foglalkozás, sportolás, közösségi terek gondozása, otthoni ételkészítés, elromlott tárgyak megjavítása, ön- és közművelés és még ezer más, mind nagyobb mértékben és magasabb színvonalon válna lehetővé, ha a lakosság létbiztonsága és szabadideje növekedne. Kellő szabadidő hiányában e szolgáltatásokat vagy meg kell vásárolni, ami csökkenti a jövedelmet, vagy hanyagul, esetleg egyáltalán sehogy sem lehet elvégezni (mint például a test és szellem művelését), ami pazarláshoz vezet az egészségügyet, az oktatási rendszert, a rendfenntartást stb. terhelő idő- és pénzráfordítás révén. Ugyanez mondható el a nagy jövedelmi különbségek, valamint a szegénység által indukált társadalmilag káros, és/vagy jogba ütköző, és/vagy magára az egyénre nézve romboló hatású viselkedési formákról, a devianciákról, a mentális betegségekről, a bűnözésről stb. Ezeknek, illetve ezek hatásainak a kezelése a társadalom egészének anyagi-szellemi erejét, munkaidejét terheli, amit az FNA a maga jövedelemkülönbségeket és szegénységet csökkentő hatása révén jórészt meg tudna spórolni.

Az FNA-val kapcsolatos ellenvetések lényegében a bér munkaviszonyban rögzült, és annak megfelelő viselkedési és gondolkodási mintákból erednek. Így például az a kifogás, hogy az FNA esetében „senki nem dolgozna”. Mindenekelőtt emlékeztetünk rá, hogy a foglalkoztatottak aránya, amelybe mindazok beleszámítanak, amelyek a megkérdezés időpontja előtti héten akár csak 1 óra fizetett munkát végeztek, az EU27-ben napjainkban sem éri el a 70 százalékot a 20-

64 éves korosztályban, és kevesebb, mint 60 százalék a 15-74 éves korosztályban, a munkanélküliek aránya pedig az 1960-as évek óta többszörösére nőtt. Tehát ma is igen sokan vannak munka, pontosabban bérmunka, és még pontosabban rendszeresen megfizetett, biztos és elfogadható állás nélkül. Globálisan a foglalkoztatottak közel fele bizonytalan, többnyire alacsony bérű munkából él (alkalmi munka, kiegészítő családtag, önfoglalkoztatott stb.), ún. „sebezhető” foglalkoztatott.

Az FNA megléte esetén vélelmezett munkavállalási hajlandóságra vonatkozó reprezentatív, tehát a társadalom életkor, nem, képzettség, lakhely stb., szerinti szerkezetét tükröző felmérésekről e sorok írója nem tud. A különböző közvélemény-kutatások és kísérleti tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az FNA mellett az emberek túlnyomó része vállalna bérmunkát, vagy társadalmilag hasznos tevékenységgel töltené idejét, beleértve a tanulást.⁴ Sőt, az alacsony keresetűek esetén a maihoz képest vélhetően még növekedne is a bérmunka-vállalási kedv. Az FNA ugyanis gyógyír a munkanélküliségi és szegénységi csapda által ismert jelenségre. Ez a csapda abban áll, hogy a munkavállalással megszűnik, de jó esetben is jelentősen csökken a feltételhez kötött segély, miközben a munkába járás költségei (közlekedés, ruházkodás stb.) csökkentik a kapott bért. Alacsony munkabér esetén így a munkavállalással csak olyan kis mértékben nő a jövedelem, hogy azért már nem érdemes feláldozni a szabadidőt. Az FNA esetén azonban a bérmunkával szerzett többletjövedelem az alapjövedelemre rakódik, így a munkavállalás még alacsony bér esetén is nagymértékben (50, 100 vagy még több százalékkal) növeli a személyi jövedelmet.

Egy másik ellenvetés, hogy az FNA esetén nem lehetne megbízható munkát – például rendszeres munkába járást – várni az emberektől. A megbízhatatlanság azonban éppen a bérmunkakényszer társadalmát jellemzi, különösen a legrosszabbul fizetett, ezért a kevésbé képzett, szegény emberek által vállalt munkák esetében. Ráadásul nemcsak az ő részükről, de gyakran a munkáltató részéről is, aki nem jelenti be és/vagy nem fizeti ki alkalmazottait. Az FNA által nyújtott létbiztonság az ilyen viselkedésben való érdekeltséget csökkentené, hiszen az önrendelkezéshez való jog által nyújtott méltóság lehetővé tenné az olyan tulajdonságok megerősödését – részben spontánul, részben társadalmi-közösségi nyomásra – mint a becsület és a felelősség. Az FNA tehát nemcsak a közvetlen termelés, hanem a politikai-társadalmi viszonyok előtt is szélesre tárná a fejlődés lehetőségét.

Sokan kifogásolják azt is, hogy az FNA mindenkinek, tehát a magas jövedelműeknek is járna. Ez első pillanatra kétségtelenül visszatetsző, ám tudni kell, hogy a mindenkire egyformán érvényes szociális juttatások (pl. családi pótlék) társadalmi elfogadottsága mindig is nagyobb volt, mint a csak a rászorulóknak nyújtottaké.⁵ Továbbá, ki mondja meg, hogy egy jobb keresetű ember néhány év, sőt hónap múlva mekkora jövedelemmel fog rendelkezni? Vagy akár azt, hogy

nem hagyná-e ott magas keresetét, nem cserélné-e munkáját másra, az FNA kínálta megélhetési biztonság háttérével? A nagy munkanélküliség, a bizonytalan, prekárius foglalkoztatási formák terjedése és a válságkezelés során alkalmazott, nemegyszer ideiglenesnek nevezett intézkedések állandósulni látszanak, és még a világon (átlagosan) legjobb munkafeltételeket biztosító Európában is rontják a munkavállalók helyzetét.⁶ Mindazonáltal a polarizáció mind a tőke-munka ellentét miatt általában, mind magán a munkaerőpiacon belül növekszik.⁷ Ezért nem kevesen vannak és lesznek, akik számára az FNA nem szükséges, így megtakarításokba, esetleg luxuscikkekbe fektetik, vagyis a társadalmi újratermelésre nézve kevésbé ösztönző formában használják fel. Ennek, és az így születő igazságtalanságnak az orvoslását és egyben a társadalmi tudat fejlődését is szolgálhatná például az, hogy a megkapott FNA-t bárki önként és bármikor egy meghatározott központi számlára utalhatná, és a visszautalók neve és a visszautalt összeg folyamatosan bárki által megtekinthető lenne az interneten, és egyéb, mindenki által hozzáférhető nyilvános fórumokon. Az FNA e cirkulációjának ösztönzésére akár serkenteni is lehet a jómódúakat, például óriásplakátokon, médiahirdetésekkel, így e marketingformák is fokozott mértékben nemes cél szolgálatába állíthatók a gerjesztett konzumerizmus és politikai szemfényvesztés kárára. Ehhez persze az államnak azonosulnia kellene az FNA-nak nemcsak anyagi, de eszmei-politikai tartalmával is, amely az állam osztálytartalmának kérdését veti fel. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

Egyes vélemények szerint az FNA a nőket otthonmaradásra ösztönöznél, ami a tradicionális nemi munkamegosztás erősítésével tovább rontaná társadalmi helyzetüket. Ez az érvelés meglehetősen álságosnak tűnik abból a szempontból, hogy egy, az emancipációt segítő eszközt, nevezetesen az anyagi függetlenséget támadja azzal, hogy az az emancipálatlanságot erősíti. Mindenesetre, amennyiben ilyen tendenciák kibontakoznának, az FNA-val alátámasztott társadalom bizonyára könnyen kimódolja azokat a – skandináv államokban jórészt már ma is meglévő – eszközöket, amelyekkel ezeket orvosolhatja (pl. széles körű természetbeni szolgáltatások a családi, háztartási munkákkal kapcsolatban).⁸ Ehhez ismét az állam érdekeltisége, a társadalmi progresszió iránti fokozott elkötelezettsége szükséges.

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban természetesen az anyagi megvalósíthatóságot vonják kétségbe igen sokan. A különböző számítások és a hozzájuk tartozó megoldásai javaslatok (pl. progresszív jövedelemadó, vagyonadó, áfa stb.) arra utalnak, hogy a megvalósítás elvileg még a jelenleg adott költségvetési keretek között sem lehetetlen, bár vannak, akik ennek érdekében nem elégséges, hanem csak minimumjövedelemmel számolnak.⁹ A finanszírozhatóság azonban nehezen kalkulálható ki előre, mert 1. mint arról fentebb szó volt, az FNA bevezetésével a GDP nagyságának és minőségének növekedése,

a társadalmi problémákra fordított kiadások csökkenése várható, és 2. az FNA a fizetőképes kereslet növelésével serkentené a termelést, azaz multiplikátor hatással is járna.¹⁰

A továbbiakban a FNA-t mint a kapitalizmusban megvalósítandó elképzelést vizsgáljuk, annak érdekében, hogy rávilágítsunk arra az ellentmondásra, amely egyfelől az FNA-nak a termelőerők fejlettsége szempontjából kétségbevonhatatlan jogosultsága és megvalósíthatósága, másfelől a profittermelés törvényszerűségei között feszül.

4. A múlt – A feltétel nélküli alapjövedelem története

Az FNA genezisének megtalálása végett tanulmányunkat egyfajta oknyomozó időbeli hátrálással folytatjuk.

Kezdjük mindjárt egy nem FNA-ról szóló, de mégis igen tanulságos közelmúltbeli eseménnyel! A világ egyik leggazdagabb országában, Svájcban, 2014. május 18-án a népszavazás elsöprő többséggel elutasította az ottani adók és árak mellett magasnak egyáltalán nem nevezhető 4 000 frankos havi minimálbér bevezetését. A javaslatot a szakszervezetek terjesztették elő, az üzleti szféra és a kormány hevesen ellenezte arra hivatkozva, hogy a törvényi bérminimum a munkanélküliség növekedéséhez vezetne.¹¹ Különösen a kisebb vállalatok, farmerek támadták hevesen az ötletet, mondván, hogy ilyen minimálbér mellett kiszorulnának a piacról.¹²

Az FNA azonban mégis terítéken van. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság¹³ 2014 áprilisában konferenciát szervezett az FNA-ról, ahol többek között előadást tartott Phillippe Van Parijs, belga filozófusprofesszor, az FNA régóta nemzetközileg elismert szószólója, és javaslatot tett a havi 200 eurós összeurópai feltétel nélküli alapjövedelemre. Bár az összeg csekély, ha az EU többletként biztosítaná ezt polgárainak a nemzeti ellátási rendszereken felül, egy csapásra megszűntetné a jövedelmi (mély)szegénységet és a kirekesztettség más formára is pozitívan hatna.

2014 januárjában eredménytelenül zárult az FNA-ról szóló európai civil kezdeményezés¹⁴ keretében folyó aláírásgyűjtés, mert nem gyűlt össze a szükséges 1 millió aláírás. Ez azt jelenti, hogy az európai nép pillanatnyilag lemondott arról, hogy kötelezze az Európai Bizottságot, hogy a Bizottság vizsgálja meg a javaslatot és rendezzen nyilvános meghallgatást róla az Európai Parlamentben. Alig 295 ezer aláírás jött össze, ami a 28 tagú Unió szavazóképes lakosságának mindössze 0,07 százaléka. A népesség arányában a legtöbben az igen szegény Bulgáriában írták alá (0,56%), és az aláírások száma itt közel ugyanannyi volt, mint a 11-szer több lakosú Németországban. Magyarországról 14 514-en (0,15%) adták nevüket a kezdeményezéshez, s ezzel a hetedikek lettünk a sorban.¹⁵

A kezdeményezés kudarcának oka mindenekelőtt az FNA-gondolat ismeretlensége volt, hiszen nehezen hihető, hogy mindössze ennyien szeretnének szabadulni attól a sokféle formájú létbizonytalanságtól, amelyben a mai foglalkoztatási körülmények (munkanélküliség, túlmunka, intenzív munka, részmunka, határozott idejű munkaszerződések, kisvállalkozások, alacsony bérek, ifjúsági munkanélküliség, prekárius foglalkoztatási formák stb.) miatt a társadalom döntő többsége él.

2013 nyarán a ciprusi elnök bejelentette, hogy 2014 júniusától bevezetik a garantált minimumjövedelmet, amely a kormány szerint nem igényel az állam részéről többletkiadást, rászorultsági alapon jár és munkavállalási hajlandósághoz kötött, tehát nem FNA.¹⁶

Ezt megelőzően, 2013 végén gyűlt össze Svájcban a szükséges számú aláírás ahhoz, hogy népi kezdeményezésre a kormánynak referendumot kelljen kiírni a havi 2500 svájci frank FNA bevezetésére vonatkozóan. Bár ez inkább GMJ, mint FNA, hiszen egyrészt csak a felnőtt lakosságnak járna, másrészt kevesebb mint kétharmada a szakszervezetek által javasolt minimálbérnek és kevesebb mint fele a svájci mediánjövedelemnek, a fent említett, 2014. májusi minimálbért elutasító népszavazás tükrében mégis kevésbé valószínű, hogy a svájci polgárok majd megszavazzák.

Az alapjövedelemre vonatkozó európai civil kezdeményezés 2013 januárjában indult. Nem sokkal azelőtt, 2012 decemberében alkotta meg az Európai Bizottság az Ifjúsági Garanciaprogramot, amely a fiatalok növekvő munkanélküliségét hivatott enyhíteni.

2010-ben indult az Európa 2020 nevű stratégiai program, a gyorsan növekvő, fenntartható és szociálisan befogadó Európáért.

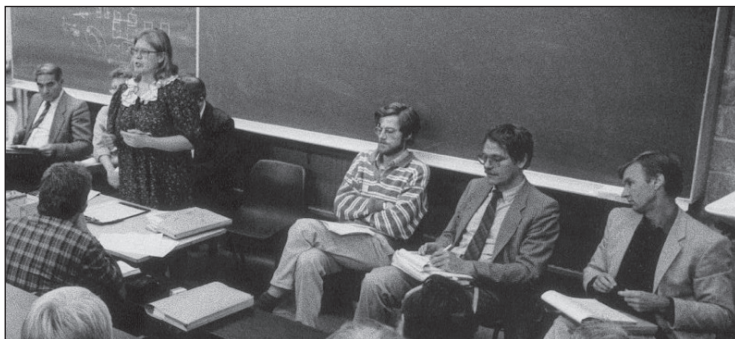
Az 2010-et az EU a szegénység és kirekesztettség elleni harc „Európai Évé”-nek nyilvánította¹⁷ azzal a céllal, hogy a közvélemény (a civil szféra) és a politika (a nemzeti kormányok) figyelmét is ráirányítsa a témára, és a szegénység enyhítése megoldásainak keresésére serkentsen.

Erre még egy 2008-as döntés alapján került sor. Annak ellenére, hogy az ezt megelőző években, amelyeket a hitelalapú fellendülés jellemezett, a szegények száma és aránya valamelyest csökkent, az Unió nem volt – nem is lehetett – elégedett. Európában 2008-ban 116 millió szegény ember élt (a lakosság 23,7 százaléka), akik közül a szociális ellátórendszer kb. 36 milliót emelt a szegénységi küszöb fölé. Így számítva a szegénységgel vagy a kirekesztettség valamilyen formájával 80,5 millióan (16,4%) küszködtek. Ezért a Bizottság 2008 során kidolgozta, és októberben, már a Lehman Brothers csődjének bejelentése után, de még azelőtt, hogy a válság hatása érződött volna, meghirdette a fent említett szegénység elleni Európai Évet.

Az európai FNA-ra vonatkozó állampolgári kezdeményezés tehát nagyon is beleillik az Unió vezetői által deklarált célok és értékek vonalába. És különösen beleillik azért, mert a már válság előtt is

jogosan sokallt szegénység az utóbbi években csak gyarapodott. A szegénységgel és kirekesztettséggel fenyegetettek száma 2009-ben még csökkent, de azóta több mint 8 és fél millióval nőtt, 2012-ben az EU27-ben megközelítve a 122,9 milliót (24,7%), Horvátországgal együtt pedig meghaladva a 124,2 milliót. Az újonnan elszegényedőknek csak a felén segített érdemben a szociális védőháló, így mára a szociális transferek beszámítása után 84,1 millió embert (a lakosság 17%-át) fenyegeti az anyagi-társadalmi kirekesztettség.¹⁸

Az FNA ugyan marginális, de már a kilencvenes évek óta napirenden tartott téma a balliberális társadalomtudományokban. A téma legismertebb szakértője a már említett Philippe Van Parijs, aki számos könyvvel,¹⁹ és cikkel szolgálja az FNA ügyét. Munkásságát nyilvánvalóan segítette, hogy 1986-ban – többek között az ő közreműködésével is – létrejött az Alapjövedelem Európai Hálózata (BIEN),²⁰ amely azóta nemzetközi mozgalommá erősödve felhajtóerőt biztosít az FNA érdekében kifejtett erőfeszítéseknek.

A BIEN alakuló ülése, 1986, Louvain-la-Neuve (Belgium). Balról jobbra a pódiumon: Riccardo Petrella, Greetje Lubbi, Anne Miller, Nic Douben, Philippe Van Parijs, Claus Offe, Bill Jordan. (Forrás: <http://www.basicincome.org/bien/aboutbasicincome.html#note6>)

1982-ben Alaszkában (USA) az állami olajjövedelmekre alapozva bevezettek egy feltétel nélküli jövedelemkonstrukciót, amely azonban nem biztosítja a méltó megélhetést, így a bér munkakényszer alól sem old fel: egy főre jutó évi összege az olajbevételek ingadozásaitól függ. Kezdetben ezer dollár volt, majd jelentősen esett, 2008-ban meghaladta a kétezer dollárt, és 2012–2013-ban kevesebb, mint ezer dollárt tett ki.²¹

Hollandiában 1975-től, Belgiumban 1985-től, az USA-ban pedig már korábban, az 1960-as, 1970-es években, Friedman, Tobin és Galbraith részvételével folyt vita az FNA-ról, és konkrét javaslatok is születtek, de bevezetése az ígéretes érdeklődés ellenére is megbukott a kormányok, illetve a törvényalkotók többségének ellenállásán.²² Mindez mégsem

volt egészen hiábavaló, mert a téma körüli felhajtás elősegítette a jóléti rendszerek fejlődését.

A fent nevezett az „alapjövedelem”-koncepciók részben már a születésükkor távol álltak az FNA általunk értelmezett formájától, részben a róluk folyó viták során távolodtak el tőle. A két legkritikusabb az összeg nagysága és – főként – a feltétel nélküliség. E két jellemzővel szembeni ellenállás tapasztalata fontos tanulságul szolgál, amikor az FNA-nak a kapitalizmus viszonyai között történő bevezethetőségét akarjuk megítélni.

További tanulság a múltba való hátrálásunk e pontján (1960-as, 1970-es, 1980-as évek), hogy az FNA-történelem e szakasza a kapitalizmust meghaladó alternatíva kimódolására törekvő kelet-európai rendszerek létezése idején következett be. Ez utóbbiakban ugyan a bérmunkakényszer nem tűnt el, de a széles alapzatú társadalompolitika, valamint a bérből élők – sajnos csak rövid távú – érdekeire szabott intézményrendszer (munkalehetőség biztosítása, ingyenes oktatás, egészségügy, bővülő állami bérlakásépítés, dotált kultúra és sport stb.) jóvoltából a társadalmat nem az abban élők fenyegetettségérzete jellemezte. Ez az állapot a kapitalista „Nyugaton” a „szocialista” vagy „munkás-paraszt”-kormányok hiányában csak az FNA bevezetésével lett volna elérhető, sőt túlszárnyalható. És éppen ez utóbbi tény, vagyis az, hogy az FNA a „mindenki szükségletei szerint” kommunisztikus elvét rejti, tette „feleslegessé” az FNA bevezetését az arra pedig gazdaságilag már akkor is érett kapitalista országokban. Hiszen, míg a szociális ellátórendszerek apránkénti fejlesztése révén a kapitalista országok hatékonyan tudtak konkurálni a szegényebb kelet-európai országok által biztosított társadalmi „jóléttel”, addig az FNA azt valósította volna meg, ami a jóléti demonstrációs hatást gyakorló kelet-európai országokban (még) nem is volt napirenden.

A két világháború közötti időszak a tőke erőgyűjtésének ideje a kapitalizmus új formája, a roppant vállalatokban koncentrálódó tőke által vezérelt globális kapitalizmus felé. (Ez a törekvés a Szovjetuniónak a fasizmus felett aratott győzelme miatt ekkor még kudarcba fulladt, megvalósítására csak a jóléti államok kiépítésének fent említett kényszerkiterője után, a rendszer-alternatíva bukásával kerülhetett sor.) A tőke ilyen erőgyűjtésének idején természetesen nem kerülhetett a politikai arénába az FNA, de még a GMJ sem, különösen nem az európai kontinensen. Az 1929–1933-as világgazdasági válság szociális hatásai azonban Keynest az állami újraelosztásra épülő elméletének kidolgozására serkentették.²³

A keynesi gazdaságpolitikává formált gondolat előzményei Angliában az angol Munkáspárthoz közel álló értelmiségi körökben (Oxford, London) születtek meg a feltétel nélkül kapott „állami bónusz”, „szociális hitel”, „nemzeti/társadalmi osztalék” ötlete formájában az I. világháború után és az 1920-as évek elején B. Russell, D. Milner, C. H. Douglas tol-

lából, és lettek értelmiségi viták tárgyai a rá következő évtizedekben az Egyesült Királyságban.²⁴ E korszak tanulsága, hogy a rendszer hibáinak észlelése és a kiküszöbölésük iránti vágy időről időre kihúzza a dugót a történelmi tapasztalatot rejtő palackból, és a szabaddá vált szellem megtermékenyíti a társadalmi-gazdasági kérdésekkel bajlódó elmét. A szellemet azonban gyorsan visszagyömöszölik a helyére, amint a fennálló rend számára kedvezőbb megoldás kínálkozik. A két világháború közti angol diskurzus a feltételnélküliségtől indult (Russell), és ennek morális és gazdasági indoklásától (Milner), Rousseau újrafelfedezésén át szükségszerűen lyukadt ki oda, hogy egy adott kor termelőereje a múltbeli termelés és felhalmozott tudás eredménye. E közös örökségből minden állampolgárt megillet a részesedés.²⁵ Mindez azonban írott miaszt maradt, hiszen a tőke éppen a világ újrafelosztásával volt elfoglalva.

Annak az országnak a tőkéje kért nagyobb részt a profitot jelentő piacokból, amely az angolhoz képest lassabban, a franciához képest óvatosabban, a feudális örökséget magával cipelve lépett a kapitalizmus útjára. Ám ez a porosz utas fejlődés korábban, a XIX. század utolsó harmadában bizonyos értelemben meg is előzte az angol kapitalizmust: Bismarck egészség-, baleset-, rokkantság- és nyugdíjbiztosítási törvényei vetették meg a modern jóléti állam alapjait az 1880-as években. Az angol tőke ekkortájt és még jó ideig az aranystandardrendszer előnyeit élvezte, a szociális ellátórendszer kiépítéséhez csak a 1905-ben látott hozzá, de ez a rendszer egészen a II. világháború utánc meg lehetősénc hézagoc maradt. A bismarcki jóléti törvényeket nyilvánvalóan inspirálta az 1871-es párizsi kommun rendszerfenyegető réme. A korszak tanulsága, hogy a „munkabékét” fenntartani képes intézményrendszerek megléte esetén kevés, nélkülük nagyobb felhajtóereje van a kapitalizmus egyenlőtlenségeit csökkenteni szándékozó nagyívű gondolatoknak.

A XIX. század közepe a feudalizmusból való kiemelkedés, a nemzeti piacoc és a nemzetállamok kialakulásának korszaka. A kapitalizmus általánossá válásával és megszilárdulásával lehetőség nyílt mozgástörvényei összefoglaló leírására is, amit Marx és Engels a század közepén meg is tett. Elemzésükből az is nyilvánvalóvá vált, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek elsődleges forrása a többletmunkának a termelőeszközök magántulajdonán alapuló kisajátítása. Ez azonban máig nehezen érthető a magántulajdon évszázadainak örökségén szocializálódott milliók számára, akik között jóindulatú értelmiségiek is szép számmal akadnak. Az amerikai Henry George például a Föld természeti kincseit közös jószágként fogta fel, és ez alapján 1879-ben megjelent könyvében földértékadó bevezetését javasolta, amelynek révén más adókat csökkenteni/megszüntetni lehet, vagy az állam alapjövédelmet fizethet polgárainak. A földtulajdonosnak a földön végzett minden munka eredménye feletti rendelkezési jogát azonban George nem vonta kétségbe.²⁶

A század első másfél évtizede a fiatal francia burzsoázia mohóságából sarjadó és egyben a kapitalizmus spóráit elszóró napóleoni háborúké, jólétről nem esik szó. Pedig a kor, amelyben ez a hosszú háború fogant, az emberi emancipáció vágyától fűtött forradalmi kor volt.

1789 a kapitalizmus születésének klasszikus évszáma: a francia forradalom és az amerikai függetlenségi háborút követő amerikai alkotmány éve. Mindkét eseménnyel szoros kapcsolatba került az angol Thomas Paine, aki 1792-ben kiadott *Az ember jogai* című művében felvázolta egy kiterjedt szociális ellátórendszer elemeit, középpontjában a gyermekeknek, a rászoruló időseknek, rokkantak, özvegyeknek adott, adóból finanszírozott *feltétel nélküli* minimumjövedelemmel. És ezzel el is érteztünk, ha nem is a történelem kezdetéhez, de ahhoz a pillanathoz, amely jelen társadalmi rendszerünk és egyben az FNA genezise.

A francia forradalom – mint bármely más forradalom – nem mehetett volna végbe, ha az elnyomott nép (a burzsoáziát is magában foglaló harmadik rend) nem egyesül egy mámoros történelmi pillanatra. Bár a feudális uralkodó osztály születési előjogai által monopolizált többlettermelési rendszer elsőpréréséről, az egyik uralkodó osztálynak a másik általi felváltásáról, a burzsoázia szabad termelő tevékenységének megvalósításáról volt szó, a forradalomnak a fiatal, feltörekvő burzsoázia által kimunkált jelszavai egyetemes emberi értékeket hirdettek: szabadság, egyenlőség, testvériség – ami magában foglalta a társadalmi egyenlőtlenség feltétel nélküli csökkentésének igényét. Persze mindez csak addig volt érvényes, amíg az új uralkodó osztály meg nem szerezte a hatalmat, és ki nem építette saját uralmát. Azt követően már sem az elnyomottakra, sem az őket mozgósító jelszavakra, így a rászoruló *feltétel nélküli* támogatásának gondolatára nem volt szükség. Történelmi visszapillantásunk értelmét ennek az összefüggésnek a megelése adta.

5. A jelen – Elméleti alapvetés

Az FNA-gondolat gyökerei tehát egészen a kapitalizmus születéséig nyúlnak vissza. Azóta bejárta a fejlett világ minden országát, és megtermékenyítően hatott a szociális ellátórendszerekre, ám a méltó élethez elegendő, feltétel nélküli jövedelmet még sehol nem alkalmazták. Itt a következő kérdések merülnek fel: 1. Miért nem vezették be az FNA-t eddig még sehol? 2. A jóléti állam fejlődése az FNA irányába mutat-e? 3. Bevezethetik-e az FNA-t egy országban, vagy akár az országok egy csoportjában a globalizáció idején? 4. Ha valahol mégis bevezetik az FNA-t, mi garantálja, hogy később nem törlik el?

A válaszok összefüggnek. Hogy megtaláljuk őket, túl kell lépnünk a tények és jelenségek felszínes leírásán. Amikor az FNA bevezethe-

tőségének kérdését, tehát az FNA és a kapitalizmus kompatibilitását vizsgáljuk, elengedhetetlen az elméleti tisztázás. A konkrét teendők kijelölése ugyanis – amely elvileg a tudomány feladata – csak az eddig megtett út, tehát a múlt és a jelen, összefoglalóan a társadalmi gyakorlat alapján lehetséges. Ez annyit tesz, hogy *helyes gyakorlat csak a gyakorlat helyes megértésén alapuló helyes elméletre épülhet.*

Induljunk ki abból, hogy az FNA-t az állam nyújtja, és most kapitalista államokban került terítékre a kérdés. Tisztáznunk kell tehát a tőkés állam működésének alapelveit.

Ehhez elengedhetetlen a tőkeértékesülés, vagyis az annak feltételét jelentő versenyképesség *vastörvényének* megértése. A profit a tőke jussa, és nem más, mint a termelésben keletkezett (a foglalkoztatottak által létrehozott) új érték egy része. Akár akarja egy tőketulajdonos, akár nem, ennek a résznek az arányát úgy az új értéken belül, mint a teljes, lekötött tőkéjéhez képest hosszabb távon növelnie kell, különben versenytársai, akik ezt megteszik, a maguk jobb/olcsóbb termékeivel kiszorítják őt a piacról. A helyzet alapja a termelők elkülönültsége, vállalati formába zártága, tehát az, hogy minden termelőegység a maga és csak a maga javát követi: a termelőeszközök magántulajdona az önzés gyökere. A tulajdoni elkülönültséggel járó versenyharc kényszeríti a tőkét a profit újrabefektetésére, tehát a tőke felhalmozására, a növekedésre.²⁷ A növekedés útja-módja és záloga – a kapitalizmus vastörvénye – pedig az élőmunka új értéken belüli arányának leszorítása.

Persze el lehet képzelni olyan világot, ahol egyetlen vállalat sem fejleszt, így nem fenyegeti más vállalatok létét, és nem indítja el a kényszerű fejlesztések sorát, a piac szerkezete tehát tapodtat sem változik – de az nem lenne kapitalizmus. A kapitalizmus lényege, és történelmi érdemének – azaz a termelőerők robbanásszerű kifejlesztésének – alapja éppen az önös nyereszkesedés szabadságára épülő verseny.

És most lássuk az államot! A kapitalizmusban az állam a tőkerendszer fenntartó intézmény, működését közvetve és közvetlenül is a tőkeérdek határozza meg. Ahhoz, hogy a tőkerendszer jól működjön, a tőkének megfelelő értékesülésre van szüksége. Ez megfelelő profitrátát jelent, vagyis annyit, amennyi elegendő egyrészt a tőketulajdonosok (luxus) fogyasztására, másrészt és legfőképpen a versenyben való helytálláshoz elengedhetetlen bővítő és fejlesztő beruházásokra, kutatás-fejlesztésre, piackutatásra, reklámra stb. Az ilyen működést lehetővé tevő keretfeltételeket az állam hivatott biztosítani. A globalizáció és az EU korában a tőke- és munkaerő-áramlás előtti akadályokat már lebontották, az államok szabályozó szerepét a hazai és külföldi tőkével szemben egységesítették és nagyrészt korlátozták. A központosított jövedelem újraelosztása azonban még mindig az állam kezében van. Az állam tehát, ha „futja rá”, bevezetheti az FNA-t. És bizonyára futja, ha csak azt nézzük, mekkora GDP/fő értékkel rendelkezik ma a fejlett világ, sőt a világ általában.

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A létrehozott új értéken (a GDP-n) a kapitalista társadalomban, mint hangsúlyoztuk, a tőke és a munka osztozik. Ezért antagonisztikus (kibékíthetetlen) az ellentét a tőke és a (bér)munka között. Az osztozkodásban közvetítőként és szabályozóként az állam is részt vesz a termelőktől és foglalkoztatottaktól beszedett adók, járulékok, illetékek stb. mértékéig. Tekintsük át, hogyan alakul ez az osztozkodás!

A GDP-n belül a munkakompenzáció (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban: bér) aránya a fejlett országokban az 1970-es évek óta tendenciálisan csökken (a rendszerváltó országokban ez a rendszerváltással következett be, és tendencia a fejlődő országokban is hasonló). A másik oldalon a profit/GDP arány áll: az EU27-ben ez az arány a válság előtt (2007-ben) 40 százalék volt, míg a kilencvenes évek második felében csak 38,1–38,8 százalék között alakult.²⁸

Egyes országok, országcsoportok, egyes konjunktúrapériódusokban növekvő bér- és csökkenő profitarányt mutathatnak (mint a válság óta az EU27 is), hosszabb távon azonban a trendek szükségszerűen a bér hátrányára alakulnak. Az ok a piaci verseny vastörvényében rejlik: a tőke profitabilitását, vagyis versenyképességét a költségeihez mért bevételek határozzák meg, amelyekben belül nagyságának és a többi tényezővel való összefüggésének köszönhetően is döntő a munka díja (annak járulékos költségeivel együtt). Ezért áll az egységnyi munkaerőköltség (angol nevből ULC) minden, a követendő vagy kívánatos gazdasági, gazdaságpolitikai irányt taglaló OECD-, EU- vagy nemzetikormány-dokumentum központjában. A 2011 márciusában az akkori eurózóna tagjai által elfogadott, és 6 másik EU-tagország által aláírt „Euro Plus Pact” a versenyképesség és a konvergencia érdekében szükséges lépések között elsőként kimondja, hogy a bérek a „termelékenységnek megfelelően” kell alakuljanak, és az EU/eurózóna vezetői az ULC nemzetgazdasági és ágazati alakulását fogják figyelni, összehasonlítva azt más eurózóna-tagországok, valamint a fő kereskedelmi partnerek teljesítményével. Merthogy az ULC „nagy és tartós emelkedése a versenyképesség erodálásához vezethet”.²⁹ Magyarán: az ULC a versenytársakéhoz képest nem nőhet (legjobb persze, ha csökken), és a kormánypolitikákat ennek kell alárendelni. Egszóval a kormányok pontosan tudják, mire van szüksége a tőkének, hiszen minden politikai hatalom mögött gazdasági hatalom áll. De ha véletlenül nem tudnák maguktól, akkor a tőke a maga megfelelő csatornáin és lobbiszervein keresztül megmondja nekik.³⁰

Az ULC csökkentéséhez a kormányok a bruttó bérekből vont, illetve a rájuk rakódó „terhek” csökkentésével járulnak hozzá. Az Eurostat online adatai alapján az EU27-ben a piaci szereplők által az államnak befizetett szociális járulékok GDP-arányos mértéke az 1995-ös 15,2-ről 2007-ig 13,3 százalékra és – ennek tükröképeként – az állam által pénzben vagy természetben nyújtott szociális transzferek aránya 20,6

százalékról 18,8 százalékra mérséklődött. A 2008-as válság ugyan visszajára fordította a trendeket, legalábbis a szociális járulékok és kiadások arányát tekintve (amiben közrejátszott a GDP csökkenése, növekedésének lassulása is), de a válság rendkívüli állapot, és az azt megelőző hosszú távú trendek éppen azt bizonyítják, hogy ez nem sokáig marad így (a visszakorrigálás jelei már most is látszanak).³¹

A profitabilitást a béren és annak járulékein kívül mindenféle egyéb adók és járulékok is csökkentik, ezért a tőke érdekeinek megfelelő neoliberalis globalizációban a tőkét és a gazdagokat – a gazdagság elsődleges forrása is a tőke – terhelő adók csökkentése is napirenden van. 1980 és 2007 között az EU-ban a vállalati (profit-) adó több mint 45-ről 25 százalék alá csökkent. Azt követően már csak egy százalékpontot mérséklődött, s úgy tűnhet, hogy ezzel az országok adóversenye megállapodott. Ez azonban csak a látszat, ugyanis az adóverseny az adóalapok meghatározásában is folyik. Hollandiában például, ahol a 28 százalékos profitadó van érvényben, ami magasabb az EU átlagánál, a kormány előre megállapodik a betelepülő cégekkel, hogy mire számítja ezt az adót, s így a tényleges adóterhelést jelentősen mérsékelheti.³²

A GDP-nek a profit javára és a bér kárára történő újraelosztása, a profit terheinek és az állam szociális kiadásainak tendenciális csökkenése ugyanannak a folyamatnak, a tőkeértékesülés törvényének a velejárója. A tőke arra törekszik – a verseny miatt nem is tehet mást –, hogy a létrehozott új értéken belül növelje a maga részesedését. Az FNA ennek gátat szabna. Mindez pedig rendszerszinten kérdőjelezi meg az FNA finanszírozhatóságát most és – mivel a hosszú távú trendek a tőkepolitikában nem változhatnak meg – a jövőben még inkább.

Különösen igaz ez a globalizáció korára, az alábbiak szerint.

Eddig láttuk, hogy a kapitalista rendszer csak akkor működik, ha a tőke (relatív, vagyis a termelési értékhez mért) költségei, így az adók, a bérek, az inputok (energia, beszállítók) árai csökkennek. Ezt a tőke nemcsak a politika befolyásolásával, hanem világ körüli mozgásával is biztosítja magának: oda települ, ahol ezek a költségek alacsonyabbak. A kormányok – minél fejlettebb gazdaságról van szó, annál inkább – versenyt folytatnak a tőkékért, hiszen a gazdaság fejlődését, a foglalkoztatás növelését csak a helyben megvalósított tőkeberuházásoktól remélhetik. Igaz, hogy végső soron ugyanez vezet a foglalkoztatás csökkenéséhez is, de a közvetlen cél („foglalkoztatás”), amely magába sűríti az osztályszempontot (a bémunka iránti igényt), mindig közvetlen és ezért öröknek tűnik. Ezért elzárja az utat a törvényszerűség hosszabb távon jelentkező eredményének megértése elől. Hiszen, még ha az egységnyi tőke csökkenő arányban foglalkoztat munkásokat és csökkenő arányú bért és adókat fizet is, mind a foglalkoztatás, mind a bér, mind az adóbevétel abszolút mértéke növekedhet a termelés kiterjesztése (több tőkének az országba vonzása) esetén. Az aránnyal és az abszolút mennyiséggel való „játék” magát a tőkét is jellemzi.

A profit rátájának csökkenését a termelés kiterjesztése révén a profit tömegének növelésével tudja kompenzálni. Persze csak addig, amíg versenytársai meg nem növelik annyira a maguk profitrátáját (vagyis nem csökkentik annyira a maguk egységköltségét), hogy azzal, például árverseny révén, az ő piaci részesedését veszélyeztetik, s ezzel rá nem kényszerítik arra, hogy profitjának rátáját is növelje.

A bérráták vége tehát mindig a bérráták csökkentése, hiszen ez a feltétele a profitráták növelésének. Ez a munka részesedésének csökkenését jelenti a GDP-ből, beleértve természetesen – mint láttuk – a munka javára történő állami újraelosztás csökkenését, hiszen a munka javára történő állami újraelosztás végső soron csak a tőke rovására történhet (adók, járulékok stb.). Ám itt még két dolgot kell tisztáznunk.

A bérráták csökkenése (és a szociális juttatások arányának csökkenése) természetesen megvalósulhat ezek *abszolút mértékének* növekedése mellett – ha a GDP (az új érték) növekedése túlkompenzálja az aránycsökkenést. Csakhogy a tőke szükségszerűen időről időre válságba jut, veszteséget szenved, amiből csak a munka rovására tud kitörni. Ilyenkor kerül sor a munkának jutó rész abszolút csökkentésére. Úgy is mondhatjuk: a tőke mindaddig nem jut túl a maga válságán, amíg nem tud olyan szerkezetet kiépíteni, amely lehetővé teszi a termelés (a GDP) olyan növekedését, amelyben a bérráták csökkennek.

Nemhogy a munkának jutó rész abszolút mértékének, de többnyire még arányának csökkentése sem egyszerű dolog. A dolgozók a termelés fejlődésével elvárják a béremelést, annak mértéke a tőketulajdonos és a dolgozók képviselői közti vita tárgya; az emberek követelik az állami ellátórendszerek fejlesztését is; a munkaintenzitás növelését, ami a profitnövelés jó eszköze, senki nem szereti stb. stb. A tőkének ebben a helyzetben természetes szövetsége a munkakényszer, illetve a munkanélküliség: az, hogy a munkavállalók számára a bér a megélhetés egyetlen forrása. Az FNA ettől a szavak nélkül is mindenki számára világos „érv”-től fosztaná meg a bérrátáncsökkenés nélkül működésképtelen tőkét.

Mindezek a folyamatok attól függetlenül hatnak, hogy mekkora a bérek induló szintje. Tehát, még ha feltételezzük is, hogy az FNA bevezetésével a bémunkát vállalók hajlandók kevesebb bérért dolgozni, mint az FNA bevezetése előtt, a verseny akkor is tovább éltetné a tőke bérráták-leszorítási törekvését.

6. A jövő – A feltétel nélküli alapjövdelem bevezethetősége

A törvényeket a kormányok írják, amelyek a liberális demokráciákban választások útján kerülnek hatalomra, de – mint azt tisztáztuk – a kapitalizmusban a tőke működőképességének fenntartása a feladatuk. A továbbiakban azt vizsgáljuk, milyen hatásokkal járna, és milyen

folyamatokat indítana be a profitorientált tőkerendszerben az FNA, és ekképpen megfelel-e a tőkerendszer érdekeinek.

Tegyük fel, hogy valahol egy adott történelmi pillanatban egy kormány bevezeti az FNA-t. Ezzel többek között a következőket érné el:

Megszüntetné a tömegek számára a munkaerő-piaci fenyegetettség, vagyis a munkanélküliség rémét, ami a vállalaton belüli bérarány leszorításához szükséges. Az FNA-val bíró emberek a bérmunkavállalás esetén is jobb alkupozícióba kerülnének, ami fékezne a tőkének a bérek leszorítására irányuló törekvését.

Alulról bekorlátozná a GDP-nek a tőke javára történő újraelosztását. Nemcsak az FNA bevezetésekor mértékéig, hanem az FNA aránya mértékéig, hiszen az FNA-t a társadalmi-gazdasági fejlődés mértékében emelni kell ahhoz, hogy FNA (tehát az adott társadalomban méltó életet biztosító összeg) maradjon. Ha az állam a tőke érdekében az FNA-t a természetbeni jóléti ellátórendszerek (oktatás, egészségügy stb.) visszaszorításával és/vagy a tőkét terhelő adók további csökkentésével próbálná kompenzálni, az FNA ügye máris elbukott. Hiszen az FNA nem lenne elegendő ezeknek a jóléti szolgáltatásoknak a piacról történő megvásárlásához és egyben a méltó és így független élet fenntartásához, illetve (adócsökkentés esetén) az FNA finanszírozhatósága kérdőjeleződne meg.

Az FNA-val az emberek nagy részének növekedne a jövedelme, a munkaerő-piaci kiszolgáltatottság eltűnésével öntudatuk és szabadidejük is, amit esetleg tanulásra és közösségi ügyekkel való foglalkozásra fordítanának. Mindez tartalommal tölthetné meg a demokratikus intézményeket. A pénz vezérelte média és a politikai propaganda hatékony konkurensre találna az emberek önszerveződésében, megnehezülne a tömegek manipulációja.

Hasonló okok miatt gyengülne a fogyasztói társadalom iránti vonzódás (az emberek másban is örömet találnának, mint a fogyasztásban), ami ma a tömegek kordában tartásának egyik eszköze.³³

Mindez azzal járna, hogy a tőkeértékesülés (a versenyképesség) vastörvénye értelmében a tőkének kedvezőbb befektetési területeket kellene keresnie – megindulna a tőke elvándorlása az országból. Természetesen elsősorban és először a nagyobb tőkék keresnének maguknak más országokat, mert ezek tehetik. A belföldi termelés növekvő mértékben a kisebb tőkék kezébe kerülne, amelyek azonban eleve kevésbé versenyképesek, mint a nagyobbak (például a gazdaságos üzemméreték hiánya okán), és amelyek körében nagyobb az adóeltitkolás (feketemunka) aránya. Így az állam adóbevételei csökkennének, ami rontaná az FNA finanszírozhatóságát. Továbbá a kevésbé versenyképes belföldi kistőkét szorongatni kezdené az olcsóbb az import (ami nagyobb tőkétől, illetve az FNA-t be nem vezető országokban működő tőkétől származik), amivel szemben az államnak valamilyen úton-módon segítséget kellene nyújtani az országban maradt tőkének.

Ez pedig nem mehet máshogy, mint az adott gazdaságban megtermelt új értéknek a tőke javára való újraelosztása formájában. Az FNA tehát igen gyorsan ellentmondana a tőkerendszer fenntarthatóságának és vice versa. Az FNA-t el kellene törölni, vagy – ami ugyanaz – mértékét csökkenteni kellene. A másik megoldás a fennálló rendszer szívébe döfne a tört: a tőkeértékesülés beáldozása az FNA érdekében megbénítaná a profitérdekű termelést, megszüntetné a magántulajdonon alapuló gazdaság létjogosultságát.

Ugyanez a helyzet, ha nem egy országban, hanem az országok egy csoportjában (pl. az EU-ban) vezetik be az FNA-t: ebben az esetben a tőke számára az Európán kívüli befektetési területek válnának kedvezőbbé.

Kézenfekvő megoldás e dilemmára, ha a világon mindenütt bevezetik az FNA-t. Tekintsünk el most attól a jelentéktelennek aligha nevezhető problémától, hogy ez a jövedelmek mai világ méretű újraelosztásának 180 fokos megfordítását (a fejlettektől a fejlődők felé irányítását) feltételezi. Vizsgáljuk meg csupán azt, hogyan hatna mindez a jelenleg globálisan uralkodó társadalmi rendszerre, a magántőkék versenygazdaságára.

Nem kell új dolgokat felfedeznünk. A profitkényszer és ebből adódóan a tőkés gazdaság ciklikussága, válságai nem tűnnének el. Sőt, a válságok éppen hogy sűrűbbé válnának, ugyanis a globális FNA-val a tőke számára a bérrány leshorításának lehetőségei beszűkülnének, mert a munka intenzitásának fokozását, a munkanap meghosszabbítását az FNA biztonságában élő emberek természetes ellenállása korlátozná. Ez annyit tesz, hogy a tőke növekvő mértékben lenne a termelékenység fokozására utalva, hogy egységnyi termék előállításához kevesebb élömunkára, vagyis kisebb bérkiadásra legyen szüksége. Az élömunka arányának csökkenésével a hozzáadott érték aránya is csökken, ezen belül a profité, amelyet nem ellensúlyozhatna a korábbiakhoz hasonló mértékben az értékőbbletráta (a profit/bér arány, marxi terminológiával: a kizsákmányolási ráta) növelése. Így a profitráta süllyedése, vele a tőkék elértéktelenedése is gyorsulna. Az így keletkező válságokban megakadó termelést – mint mindig – csak a tőke lélegeztetőgépre kapcsolásával lehetne megoldani: állami pénzalapok, olcsó munkaerő. Ez vagy az FNA feladását követelné, vagy a tőke kényszerzubbonyába zárt termelőeszközök közösségi kézbe vételét: ha kell cukor, de a cukorgyár bezár, mert veszteséges, a cukrot azoknak kell előállítaniuk, akiknek a *cukorra* – és nem a belőle nyerhető profitra – van szükségük.

7. Konklúzió

Az FNA fenntarthatósága tehát globális bevezetése esetén is társadalmi formációváltást feltételez. Azt, hogy a költségek helyett a szükségletek

irányítsák a termelést, a gazdálkodás pedig a társadalom rendelkezésére álló munkaerőalap és a gondosan számba vett szükségletek viszonyán alapuljon. Ehhez az államnak fokozott mértékben a társadalom ellenőrzése alá kell kerülnie, vagyis osztálytartalmának meg kell változnia.

Mindezek alapján megválaszolhatjuk a korábban feltett kérdéseket.

1. Az FNA-t – ahogy mi azt értelmeztük dolgozatunk elején – azért nem vezették be eddig sehol, mert a tőke lételemével ellentétes. 2. Ezért nem az FNA felé, hanem éppen az ellenkező irányba mutat a kapitalizmus jóléti államának fejlődése. 3. Az FNA bevezetésének egy vagy akár több kapitalista országban éppen annyi az esélye, mint annak volt, hogy a francia arisztokrácia a közteherviselés (és így saját állama megmentése) érdekében lemondon kiváltságairól.³⁴ 4. Semmi nem garantálja, hogy az FNA-t annak esetleges bevezetése után – ha máskor nem, hát a tőke első válsága idején – az aktuális kormány nem vonja vissza, vagy (ami ugyanaz) nem csökkenti. Ezt csak az akadályozhatná meg, ha az állam közvetlenül társadalmi irányítás alá kerül, ami viszont alapvető változásokat feltételez a tulajdonviszonyokban is.

Jelenti-e mindez azt, hogy az FNA-gondolatról le kell mondanunk? Semmiképpen sem. Az FNA biztosítaná, hogy mindenki alapvető emberi szükségletei szerint részesedjen a megtermelt jövedelemből, és képességei szerint vegyen részt a társadalmi újratermelési folyamatban, ugyanakkor az FNA – bérmunkavállalás esetén – hat a munka szerinti részesedés mozzanatát is tartalmazza. Mindez hatalmas előrelépés lenne az emberi társadalom fejlődésében. Az FNA a jövedelmek újraelosztására irányul, és innét is el lehet indulni. De tudomásul kell venni, hogy a jövedelmek ilyen újraelosztása – mint azt igyekeztünk bizonyítani – a tőke legegységesebb tulajdonságába, a társadalmilag megtermelt jövedelem kisajátítására való törekvésébe ütközik.

Rövid történelmi visszapillantásunk azt a célt szolgálta, hogy rávilágítsunk: az osztálytársadalmi jólét iránti vágy már a kapitalizmus fogantatásánál is jelen volt, sőt magának a kapitalizmusnak a megszületését is csak ennek a társadalmi emancipációnak a vágya által fűtött eszmékkel mozgósítható tömegek biztosították. Thermidorral bekövetkező csalódásukat a tőkerendszer elnyomása, majd – különösen a II. világháború utáni néhány évtizedben, és a hierarchikus globális kapitalizmus csúcán álló országokban – a növekvő életszínvonal és a jóléti állam feledtette. A kapitalizmussal szemben alternatívát kínáló rendszernek éppen a nagy francia forradalom 200. évfordulóján bekövetkező bukása óta eltelt két és fél évtized fejleményei azonban milliók számára más tapasztalatokkal szolgálnak.

Korunkban a megtermelt és megtermelhető javak bősége alapján az FNA reálisan megalapozott, és a társadalmi progresszió éllovasának szerepét játssza. Ezért minden lehetséges társadalmi fórumon ismertetni, javasolni, sőt követelni kell. Nem árt azonban, ha tudjuk, hogy a kapitalizmus keretei között milyen objektív erők feszülnek ellene.

- 1 A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.
- 2 A terjedelmes és bonyolult számításokat tartalmazó anyag szerzőinek nevét örökítsük meg e helyütt is: Bánfalvi István nyugdíjas szociálpolitikai szakértő, Havasi Éva szociológus, a KSH nyugdíjas statisztikai főtanácsadója, Jeney Sarolta közgazdász, Kovárik Erzsébet jogász, Radnai György nyugdíjas tanácsadó a Pénzügyminisztérium volt közigazgatási államtitkára, Rakovics Márton az ELTE mesterszakos hallgatója, Szikszainé Bérces Anna nyugdíjas költségvetési, társadalombiztosítási szakértő.
- 3 A LÉT kritikájához lásd Krémer Balázs: LÉT – és/vagy bér? *Beszélő*, 2014. január 28. (<http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/let-%E2%80%93-esvagy-ber>), valamint *Feltétel Nélküli Alapjövedelem (FNA) elfogadása elsősorban nem finanszírozási kérdés, hanem az emberképünk átalakítása*. Kalózpárt, 2014. január 15. (<http://kalozpart.org/2014/02/11/feltetel-nelkuli-alapjovedelem-fna-elsosorban-nem-finanszirozasi-kerdes>). Az utóbbiban foglalt részletes kritika lényege megegyezik azzal, amit e tanulmány szerzője a LÉT munkacsoportnak még 2013 novemberében eljuttatott.
- 4 Lásd Daniel Häni – Enno Schmidt: *Alapjövedelem – Filmesszé*. (<http://alapjovedelem.hu/index.php/film-alapjovedelem>); Wölfinger Orsolya: *A Feltétel Nélküli Alapjövedelemről – munkaerő-piaci hatásairól és bevezethetőségének magyarországi lehetőségeiről*. Szakdolgozat, Zsigmond Király Főiskola, Gazdaság és Vezetéstudományi Intézet, Budapest, 2014. 478 fős mintájában mindössze 5 százalék válaszolta, hogy többé nem dolgozna, viszont 26,6 százalék gondolta úgy, hogy mások nem dolgoznának. A megkérdezettek 56,3 százaléka ugyanott dolgozna tovább, mint jelenleg és 36,4 százaléka váltana munkát vagy munkahelyet. Az USA-ban 1968 és 1979 között végzett FNA-kísérletekben a ledolgozott óraszám 9 százalékkal csökkent, leginkább a családanyák körében (Rich Smith: *A Radical Fix for the Social Safety Net: Replace It All With One BIG Idea*. *DailyFinance*, 2013. október 3. (<http://www.dailyfinance.com/2013/10/03/radical-social-safety-net-fix-basic-income-guarantee>). Namíbiában 2008–2009-ben, Indiában 2011-ben zajlottak le kísérleti GMJ-programok. Mindegyik esetben nemcsak a lakosság jövedelmi, egészségi és mentális állapota javult, de nőtt a munkavállalás és az oktatási részvétel is (Wölfinger: i. m. 2014). A namíbiai program eredményeit azonban, ahol nem volt kontrollfalu, kétségbe is vonták (lásd Rigmar Osterkamp: *Lessons from failure*. D+C. 3rd May, <http://www.dandc.eu/en/article/disappointing-basic-income-grant-project-namibia>, 2013). Az indiai program tanulságai közül figyelemre méltó, hogy a munkavégzés kevésbé a bér munka, mint inkább az önfoglalkoztatás (földművelés, saját vállalkozás) felé tolódott el (Guy Standing: *India's Experiment in Basic Income Grants*. *Tracking Inequality*, Vol 3, (2013) No. 5, November, http://www.guystanding.com/files/documents/Global_dialogue_extract_India_BI_pilot_Nov_2013.pdf).
- 5 Lásd Krémer: i. m. 2014.
- 6 Carole Lang – Stefan Clauwaert – Isabelle Schömann: *Working time reforms in times of crisis*. *European Trade Union Institute Working Paper*, (2013) 4. Kutatásaik azt támasztják alá, hogy az európai kormányok által a válság óta kimódolt reformok csak jó ürügyet szolgáltattak a munkavállalók helyzetét tartósan rontó szabályok bevezetésére. Lásd még: Isabelle Schömann: *Labour*

law reforms in Europe: adjusting employment protection legislation for the worse? *European Trade Union Institute Working Paper*, (2014) 2. E szerint pedig az Európai Bizottság deregulációs doktrínája nemcsak ellentmond az EU foglalkoztatással kapcsolatos elsődleges és másodlagos joganyagának, de egyenesen hozzájárul a prekárius foglalkoztatás terjedéséhez, és más reformokkal együtt elszegényíti a dolgozókat, ami a sérti az EU alapszerződésében is lefektetett alapvető munkásjogokat.

- ⁷ *Quality of employment conditions and employment relations in Europe*. Eurofound, Dublin, 2013.
- ⁸ Lásd erről bővebben Julieta Elgarte: Az alapjövedelem és a nemi szerepek zászlóplint munkamegosztás összefüggései. *Esély*, 21. évf. (2010) 5. sz. 61–67.
- ⁹ Lásd pl. Wölfinger: i. m. 2014; LÉT: 25 – 50 – 75. *A LÉT. Ajánlat a magyar társadalomnak*. Készítette a „LÉT” független szakértő munkacsoport. Megjelent 2014. január 11-én a munkacsoport www.255075.hu honlapján; Háni–Schmidt: i. m. 2013. Az USA-ra végzett számítások szerint az adókedvezmények és segélyek eltörlése esetén nem lenne szükség adóemelésre ahhoz, hogy az univerzális alapjövédelmet be lehessen vezetni. Lásd Misetics Bálint: Egy radikális társadalompolitikai reformgondolat. Előszó az Alapjövedelem – minimumjövedelem tematikus számhoz. *Esély*, 21. évf. (2010) 5. sz. 3–8.
- ¹⁰ A multiplikátorhatás kiszámítására tesz kísérletet Wölfinger: i. m. 2014.
- ¹¹ Catherine Bosley: World’s Highest Minimum Wage on Ballot in Switzerland. *Bloomberg*, 2014. április 19. (<http://www.bloomberg.com/news/2014-04-19/world-leading-25-hourly-wage-floor-rolls-swiss-businesses-jobs.html>).
- ¹² Switzerland rejects world’s highest minimum wage. *BBC online*, 2014. május 18. (<http://www.bbc.com/news/business-27459178>).
- ¹³ Az EU konzultatív szerve, amelynek véleményezési és javaslattevési joga van az Európai Tanács és az Európai Parlament felé. Az európai civil szféra hangját hivatott képviselni. Munkaadók és munkavállalók szervezetei is képviseltetik magukat a bizottságban.
- ¹⁴ A civil kezdeményezés intézményét a 2007-ben megalkotott és 2009. december 1-jén hatályba lépett Lisszaboni Szerződés hozta létre. Ez a szerződés az Unió demokratikusabbá, szolidárisabbá, és működésének hatékonyabbá válását célozta.
- ¹⁵ *European Citizens’ Initiative for an Unconditional Basic Income*. Statistics, 2013. (<http://basicincome2013.eu/en/statistics.htm>).
- ¹⁶ Stefanos Evripidou: *President pledges a ‘Guaranteed Minimum Income’* UPDATED. CyprusMail. 2013, július 27. (<http://cyprus-mail.com/2013/07/27/president-pledges-a-guaranteed-minimum-income-updated/>).
- ¹⁷ *European Year for Combating Poverty and Social Exclusion (2010)*. Decisions adopted jointly by the European Parliament and The Council. Decision No 1098/2008/Ec of The European Parliament and of The Council of 22 October 2008. *Official Journal of the European Union*. 2008. november 7. (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:298:0020:0029:EN:PDF>).
- ¹⁸ Eurostat/Statistics by theme/Income and living conditions.
- ¹⁹ 1995-ben jelent meg Van Parijs első jelentős könyve, amelynek már a címe is jól összefoglalja az FNA lényegét: *Real Freedom for All: What (if anything) can justify capitalism?* (Valódi szabadságot mindenkinek: Mi igazolhatja a kapitalizmust, ha valami igazolhatja egyáltalán?)

- ²⁰ Basic Income European Network. 2004-ben a BIEN túllépte Európa határait és nevét Basic Income Earth Networkre változtatta. 2004 óta alapjövedelem-hálózat működik Észak-Amerikában (az USA-ban és Kanadában is), Argentínában és Ausztráliában is.
- ²¹ *Summary of Dividend Applications & Payments*. Department of Revenue, Permanent Fund Division. (<http://pfd.alaska.gov/DivisionInfo/SummaryApplicationsPayments>). Az olajban szintén gazdag Egyesült Arab Emírátsokban – kérvényezésre – ennél bőkezűbben osztja a pénzt az állam, pontosabban a sejk, ez azonban távol áll az FNA-tól. A kérelmezés-adományozás tradíciója a beduin törzsi múltból származik, a sejk adományokkal vásárolja meg az alattvalók hűségét. A juttatásokban csak az emíráts állampolgárai részesülhetnek, akik a lakosság egyötödét (Dubaiában 3 százalékát) teszik ki. A többiek ideiglenes tartózkodási engedéllyel rendelkező, a helyi viszonyokhoz képest rosszul fizetett vendégmunkások (Matthew Brown: U.A.E.'s Drive for Emirati-Run Economy Is Thwarted by Handouts. 2007. október 3. (<http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=axmdijbZMi5k>). Lásd még: *Society, social welfare* (<http://www.uaeinteract.com/society/welfare.asp>). és *New website shows benefits and services available for UAE citizens* *The National staff*. 2014. február 12. (<http://www.thenational.ae/uae/government/new-website-shows-benefits-and-services-available-for-uae-citizens>).
- ²² Lásd bővebben *About Basic Income*. History of Basic Income. *Basic Income Earth Network (BIEN)*, 2014. június 25. (<http://www.basicincome.org/bien/aboutbasicincome.html>) és Yannick Vanderborght: *Universal Basic Income in Belgium and the Netherlands: Implementation Through the Back Door?* European University Institute, Florence, Department of Political and Social Sciences. *EUI Working Paper SPS* (2004) No. 4. (<http://cadmus.eui.eu/bitstream/id/1687/sps2004-04.pdf>).
- ²³ 1936-ban jelent meg Keynes fő műve (*A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*), ami egészen az 1970-es évek végéig meghatározta a fejlett kapitalista és fejlődő országok sorának gazdaságpolitikáját.
- ²⁴ Lásd bővebben BIEN és Philippe Van Parijs: *Basic income: A simple and powerful idea For the 21st century*. Background paper. Basic Income European Network VIIIth International Congress, Berlin, 6-7 October 2010. (<http://www.basicincome.org/bien/pdf/2000VanParijs.pdf2000>).
- ²⁵ „all the citizens should share in the yield of this common heritage”. Idézi G. D. H. Cole 1944-es művét a BIEN.
- ²⁶ Karl Marx: *Levél Friedrich Adolf Sorgéhoz*. 1881. június 20. MEM 35, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 187–188 (1976 [1881]) meg is jegyezte, hogy George nem érti a többletérték fogalmát, és emlékeztetett arra, hogy Amerikában, ahol a szabad föld nagy mennyiségben állt rendelkezésre, a kapitalizmus és vele a munkásosztály elnyomordása gyorsabban bontakozott ki, mint bárhol másutt.
- ²⁷ Megjegyezzük, hogy ezért naiv és félrevezető a „nemnövekedés” követelése a *kapitalizmus* körülményei között. Bár kétségtelenül igaz, hogy ma már akár globálisan sem növekedésre, hanem a termelés szerkezeti-minőségi fejlesztésére van szüksége az emberiségnek, a termelőeszközök magántulajdonára épülő rendszerben *magának a rendszernek a lényegi tulajdonságai miatt* ennek megvalósítása lehetetlen.
- ²⁸ Eurostat/Statistics by theme/National accounts/GDP and main components. (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/national_accounts/data/database).

- ²⁹ The Euro Plus Pact – Stronger Economic Policy Coordination For Competitiveness and Convergence. In *European Council 24/25 March Conclusions*. 2011, Brussels, 20 April 2011, EUCO 10/1/11 REV 1, CO EUR 6 CONCL 3, Annex I. (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/120296.pdf).
- ³⁰ A gazdasági és politikai hatalom összefüggéséről, az amerikai és európai nagytőke és a politika összefonódásáról, a nagytőke lobbitevékenységéről lásd részletesebben Artner Annamária: *Tőkemegtérülés, bérmunka és demokrácia. MTA KRTK Világgazdasági Intézet Műhelytanulmányok* (2014) No. 104.
- ³¹ Eurostat Online. Statistics by theme/ Annual government finance statistics/ Government revenue, expenditure and main aggregates. (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/government_finance_statistics/database).
- ³² In Europe's Tax Race, It's the Base, Not the Rate, That Counts. (Reuters) 2013. február 18. (<http://www.cnbc.com/id/100467344>).
- ³³ Szalai Erzsébet: A rendszerváltás mérlege. A kelet-európai újkapitalizmus válsága – a magyar példa. *Köz-Gazdaság*, V. évf. (2010) No 4. 137–164. (35) megállapítja, hogy a jóléti államokban a fogyasztásra való ösztönzés a hatalomgyakorlás egyik eszközévé vált: „a fogyasztói vágyak felkeltésén alapuló manipuláció” a hatalom finomabb technikái közé tartozik.
- ³⁴ Az „arisztokrácia lázadásá”-ról, előjogainak a végletekig való védelméről lásd Albert Soboul.: *A francia forradalom története 1789–1799*. Kossuth Könykiadó, Budapest, 1989 (1983).

Kritikai megjegyzések a
*Jólét gazdasági növekedés nélkül –
A Nemnövekedés felé.*
Kiáltvány a Feltétel Nélküli
*Alapjuttatásért (FNA) című munkához*¹

1.

Új „divat” van terjedőben, a Feltétel Nélküli Alapjövedelem (FNA) „divatja”. Bár első pillantásra fordítási hibának tűnik, hogy a *Kiáltványban* Alapjuttatás és nem Alapjövedelem szerepel, a téma kifejtésekor érzékelhető olyan sajátos megközelítés, ami igazolja a némiképp eltérő szóhasználatot. Lényegében azonban az azonos rövidítés is indokolt, mert végső soron ugyanarról van szó, apró nüánszoktól eltekintve.

A másik, amibe már a cím olvasásakor „bele lehet kötni”, a kiáltvány műfaji meghatározás.

Nekem, mint „megveszekedett” marxistának, a kiáltvány műfajában a zsinórmércét természetesen *A Kommunista Párt kiáltványa* (ismertebb nevén a *Kommunista kiáltvány*) jelenti. Ám tudomásul kell venni, hogy a marxizmus csupán egyike a létező világnézetek sokaságának, és ezért – bár bírálatom nyilvánvalóan marxista szándékú – nem lehet a marxista etalontól való eltérést ab ovo hibának tekinteni. Azt különösen nem, hogy a *Nemnövekedés* igen tiszteletet parancsoló hivatkozási apparátussal rendelkezik (weboldalak, glosszárium, bibliográfia, filmográfia és 62 darab lábjegyzet). Mindenesetre ez az apparátus azt a képzetet keltheti bennünk, hogy tulajdonképpen egy tudományos munkával, de legalább is egy tudományosan megalapozott kiáltvánnyal van dolgunk (tulajdonképpen a *Kommunista kiáltvány* is ezzel az igénnyel készült, igaz, hasonló apparátus nélkül). Nos a művön magát „átrágó” olvasóban könnyen az a benyomás alakulhat ki, hogy az kiáltványnak túl tudományos, tudományos munkának túl slamos.

A legfőbb kétely bennem azon a vonalon alakult ki, hogy a *Kiáltvány* nem győzött meg a Nemnövekedés és az FNA organikus összetartozásáról. A Nemnövekedéssel az I. fejezet foglalkozik összesen 10

és fél oldalon. Utána jön a II. fejezet (Feltétel Nélküli Alapjuttatás: a Nemnövekedés felé) ami mindössze 3 oldal (és plusz 3 oldal meglehetősen zavaros táblázat, ahol mindössze a fejléc utolsó ablakában említődik meg a Nemnövekedés, ugyancsak semmitmondóan: „A Nemnövekedésen alapuló fenntartható és élhető társadalmak felé vezető átmenet elősegítésének eszköze”²⁾) és teljesen alkalmatlan az organikus összetartozásnak akár csak a jelzésére is, hiszen az FNA jellemzése majd csak utána, a *Kiáltvány* mintegy kétharmadát kitevő részben történik meg. Ott helyel-közzel történnek kísérletek a Nemnövekedés és az FNA összefüggéseinek megvilágítására, de ezek egyrészt teljesen feleslegessé teszik a II. fejezetet, másrészt – mint majd megpróbálok megmutatni – folyamatosan felcserélik az okokat az okozatokkal.

A továbbiakban először az I. fejezet alapján a Nemnövekedést veszem kritikailag szemügyre, majd a III.–V. fejezetig a *Kiáltvány* FNA-konceptióját teszem bírálat tárgyává.

2.

Mint említettem, a *Kiáltvány* végén levő tudományos apparátusban egy Glosszárium (Fogalomtár) is van. Ezzel nem is az a legnagyobb baj, hogy a benne tárgyalt fogalmakhoz igencsak szubjektívan álltak hozzá a szerzők – sokkal fájdalmasabb, hogy a *Kiáltvány*ban használt alapvető fontosságú fogalmak *nem szerepelnek benne*.

Ilyen mindenek előtt a Növekedés agyongyalázott fogalma.

A Glosszáriumban nem szerepel, de az alapszövegben még valami meghatározás-/kifejtésfeleség is található: „A növekedés többféle jelentéssel bír. Egyszerre értelmezhető matematikai fogalomként, egy gondolkodásmód és egy rendszer szimbólumaként.

- A Növekedés matematikai jelzőszámként a javak, a szolgáltatások termelésének, a gazdaságban lezajló cserék folyamatos növekedését méri a GDP által. A GDP azonban nem veszi figyelembe sem a termelés minőségét, sem a tartalmát: ez a fajta gazdaság a megelőzés helyett a gyógyításra helyezi a hangsúlyt. E szerint a logika szerint a vörösiszap-katasztrófa utáni helyreállítás, vagy egy autóbaleset éppúgy a növekedést serkentő tényezőnek számítanak, mint egy iskola építése.
- A Növekedés egyfajta gondolkodásmódot is jelent, ahol a Növekedés a haladást, a jót szimbolizálja. Egy növény növekszik, mint ahogy egy gyerek is: a növekedés pozitív jelentése így kézzelfoghatóvá válik. A növekedés magával hozza a boldogságot [...] a növekedés a lakosság jóllétének feltétele! A növekedés munkalehetőség. A kollektív gondolatvilágban a növekedés jelenti azt a jó irányt, amit a fejlődésközpontú, haladó társadalmunknak

követnie kell. Eszerint a javunkat szolgálja minden, ami a növekedést segíti.

- A Növekedés megtestesíti a kapitalista rendszert, a rémisztően hatékony produktívizmust, amelynek célja a GDP növelése. Ez a rendszer a technológiára, a technoszcientizmusra támaszkodik, értékrendjének központi helyét a munka, a versenyszellem, a versenyképesség kötelezettsége és az egyenlőtlenség foglalja el. Elengedhetetlen elemei a tervezett elavulás, az eladósodás és a reklám, amelyeknek köszönhetően a rendszer folyamatosan működni tud.
- A Növekedés ideológiája ennek a három értelmezési keretnek a keverékéből áll össze, az így kialakuló dogma érvényességét pedig csakis az kérdőjelezheti meg, akinek »elment az esze«. Az oligarchák látszólag objektív jelzőszámokra mutogatnak, igazolva a rendszer pozitív hatásait és boldog jövőt ígérve, amennyiben hűek maradunk a rendszerhez. A varázslat kulcsa a hitben rejlik – akárcsak egy vallás esetében.” (*Nemnövekedés*, 13. oldal.)

Mint szakközgazdásznak, közgazdaságtan-oktatónak természetesen mindenekelőtt az első „jelentéssel” van gondom.

Gyakorló oktatóként a növekedéelméletet az *expanzió-növekedés-fejlődés* triásszal szoktam kezdeni. Az *expanzió-növekedés* a makrogazdasági összefolyamat *mennyiségi* oldalát, a *fejlődés* a *minőségi* oldalát ragadja meg. Az *expanzió* az *adott termelési feltételek határán belüli* (mennyiségi) termelésbővülést jelenti, a *növekedés-fejlődés* a *termelési lehetőségek kitágulása mellett* mennyiségi-minőségi változást. Ezeket a nagyon eltérő tartalmú fogalmakat a *Kiáltvány szerzői* mind betuszkolták a Növekedés fogalmába.

Az első „jelentés” eleve összekeveri a növekedés és az *expanzió* fogalmát, ráadásul az *expanziót* is leszűkíti a GDP-*expanzióra*. A GDP fogalmát S. Kuznets Nobel-emlékdíjas közgazdász és csapata dolgozta ki az ENSZ felkérésére. A csapat eredetileg egy egységes teljesítmény-számbavételi rendszerajánlást, az úgynevezett SNA-at (System of National Accounts) dolgozta ki. Bár az SNA az idők folyamán rengeteg változáson ment át, éppen a mindmáig változatlan GDP, mint az SNA alapja az, ami miatt még mindig lényegében ugyanarról a rendszerről beszélünk. A GDP (bruttó hazai termék) lényege, hogy a termelővállalatok, vállalkozások könyvelésén alapszik (innen az SNA-ban az A – Accounts, a. m.: számlák). A vállalatok bruttó kibocsátásának számlaértékéből (az *árbevételből*) levonják a beszállítói számlák („*termelő fogyasztás*”) értékét, és az így megkapott *hozzáadott értékek* összege adja ki a GDP-t (hogy miért bruttó, és miért hazai, az a témánk szempontjából érdektelen).

A GDP-t sok kritika éri, ezek közül kettő a legjellemzőbb. Az egyik (ez megjelenik az idézett első „jelentésben” is) a zöld kritika. Ha két ország teljesítménye minden egyéb vonatkozásban azonos, de az egyik egy

bizonyos eredményt (ami szintén azonos a másik ország ugyanezen vonatkozású eredményével) környezetkárosító technológiával ér el, majd az okozott környezeti károkat helyreállítja, míg a másik ezt az eredményt eleve környezetkímélő technológiával éri el, akkor az első ország GDP-je nagyobb lesz, mint a második országé, mégpedig a környezet-helyreállító tevékenység „eredményével”, hiszen az is megjelenik a tevékenységet elvégző vállalat(ok) számláján.

A másik kritika (ami szintén megtalálható a *Kiáltvány*ban csak jóval rejtettebb formában) az úgynevezett „feminista” kritika, amely azt veszi zokn, hogy a – főképpen nők által végzett – háztartási munkák eredményei, mivel azokat nem könyvelik el, nem jelennek meg a GDP-ben. Azért raktam időzjelbe a „feminista” jelzőt, mert mindez nyilván nem csak a háztartási munkákra igaz, de nagyon sok más nonprofit, önkéntes, alkotó, szükségletkielégítő emberi tevékenységre is (pontosan ezekre utal elszórtan a *Kiáltvány* szövege). Ha ezeket a hibákat ki tudnánk küszöbölni, akkor a valóságot a GDP-nél jobban leíró mutatót kapnánk (Churchill ismert „demokrácia” bonmot-jának parafrázisaként: a GDP egy nagyon rossz mutató, de még senki nem talált ki helyette jobbat). *Am ennek a mutatónak a növekedési üteme is csak az expanziót mérné, és nem a növekedést!*

Megpróbálom egy „kézzelfogható” példán keresztül megvilágítani az expanzió és a növekedés közötti különbséget. Tudjuk, hogy az emberiségnek igénye volt mindig is a jelennek a jövő számára történő megőrkítésére, azon belül a képi megőrkítésre. Ezt az igényt a képzőművészet nem elégíthette ki, mert más volt a feladata. Ezért találták fel a fényképezést, majd nem sokkal később a mozgóképet, a filmet. Technikai alapja mindkettőnek a sajátosan fényérzékeny anyagok (amelyek fényérzékenységét a képek létrehozása után meg lehet szüntetni, fixálni lehet a képet) feltalálása. A fénykép és a film iparserűvé válása az ezüstalapú fényérzékeny nyersanyagok (filmek, papírok) feltalálásával vált lehetővé. És az emberiség egyre több (álló és mozgó) képet rögzített. Ez a fotózás *expanziója* volt. Am ennek az expanzióknak igen gyorsan világossá vált a határa: a földkéreg kibányászható ezüsttartalmakai rohamosan csökkentek. Eközben a fényképek és mozgófilmek iránti igény nemhogy nem csökkent, de kifejezetten és dinamikusan növekedett. Míg kezdetben a képeket csak szakemberek tudták elkészíteni és előhívni, a XX. század második felében az amatőr fényképész- és filmesmozgalom egyre nagyobbra nőtt. Az ezüst pedig egyre rohamosabban fogyott. *Természetesen meg lehetett volna hirdetni a Nemnövekedés mozgalmát a fotózás területén, ám ehelyett viharos gyorsasággal kifejlesztették az ezüstalapú fényképezés minőségét megközelítő, sőt néhány paraméterében azt túl is szárnyaló digitális fotó- és filmtechnikát.* Igaz, hogy a mikroelektronikának is jelentős ezüstigénye van, ám az még ma is nagyságrendekkel elmarad a fényérzékeny alapanyaggyártás ezüstigénye mögött

(gondoljunk bele: mennyi ezüst kell egy okostelefon áramkörébe, és mennyi ezüst kellene, ha a telefonnal készített képeket, filmeket hagyományos eszközökkel hagyományos fényérzékeny anyagokra készítenék el). A képközpont téma tehát tovább nő, de a korábbi korlátok helyett új, sokkal tágabb korlátokkal. Ez már nem expanzió, ez már *növekedés*.

A második „jelentéssel” az előbbieket fényében nem tudok mit kezdeni. Mivel nem világos, hogy mi ellen szólnak a patetikus frázisok, (az expanzió vagy a növekedés, vagy valami egészen más ellen?) azért értelmezni sem tudom őket. Csupán a fogalmi bizonytalanságot érzékelem. Tényleg, hol a határ? A kerti növények, vagy a gyermekek növekedése ellen miért nem szól a *Kiáltvány*? Rájuk miért nem vonatkozik a Nemnövekedés?

A magyarázat a harmadik „jelentésből” sejlik fel. A Glosszáriumban a Növekedés fogalma mellett a másik fájó hiány a Kapitalizmus fogalma. Mi is az a kapitalizmus? Mint marxista, persze kicsit el vagyok képedve, hogy a bőséges irodalomjegyzékben Marx és *A tőke* nem kaptak helyet. A polgári közgazdászok közül sokan osztják P. A. Samuelson véleményét, hogy „Marx túlságosan fontos ahhoz, hogy meghagyjuk a marxistáknak”. A *Kiáltvány* többször is említi a kapitalizmust (egészen pontosan 32-szer az alapszövegben és egyszer egy lábjegyzetben), de csak két kísérlet történik a fogalmi tisztázásra: egyszer itt a harmadik „jelentésben”, miszerint a kapitalizmus:

- rémisztően hatékony produktívizmus;
- célja a GDP növelése;
- a technológiára, a technoszcientizmusra támaszkodik;
- értékrendjének központi helyét a munka, a versenyszellem, a versenyképesség kötelezettsége és az egyenlőtlenség foglalja el;
- elengedhetetlen elemei a tervezett elavulás, az eladósodás és a reklám, amelyeknek köszönhetően a rendszer folyamatosan működni tud.

Másodszor ehhez teszik még hozzá a lábjegyzetben:

„Serge Latouche által adott kapitalizmusdefiníció: »a technostruktúrával összefonódott megagápezet felügyelete alatt álló, világméretűvé duzzadt piac«” (*Nemnövekedés*, 98. oldal, 36. jegyzet)

A produktívizmus természetesen szintén a definiálatlan fogalmak (szitokszavak?) egyike. Ráadásul itt „a kapitalizmus rémisztően hatékony produktívizmus” szerepel, míg máshol két mumus van: „a kapitalizmus és a produktívizmus” (*Nemnövekedés*, 7., 10., 11., oldalak).

A csodálatos hangzású (és könnyedén kimondható) technoszcientizmus benne van a Glosszáriumban:

„*Technoszcientizmus*: Az a hit, hogy az ember a megfelelő eszközökkel uralni képes a természetet. Így a tudományos és technológiai fejlődés következtében keletkező ökológiai és energetikai válság megoldható anélkül, hogy a jelenlegi életformánkon változtatni kellene. E szerint a gondolkodásmód szerint nem megoldhatatlan a radioaktív hulladékok problémája sem, csak meg kell várni, amíg a tudomány megoldást talál rá.”

Mondjuk, ez a „szitokszó” már valami nagyon fejlődésellenes, destruktív nézetet rejt magába. Láthatjuk, már a fenti fényképezésről szóló példával is ütközik. Ami pedig a radioaktív hulladékok problémáját illeti, ismeretes, hogy a jelenlegi nukleáris energetikai rendszerek a dúsított uránban rejlő energia egy kisebb részét (egy a hetvenes évekből származó – tehát valószínűleg kissé elavult – forrás szerint kb. az $\frac{1}{6}$ részét) „termelik ki”, és azt is igen rossz hatásfokkal, víznek gőzzé melegítése, és a gőzzel turbinák meghajtása révén.

Ha az energia kinyerését fokoznák, mondjuk $\frac{4}{6}$ – $\frac{5}{6}$ részig, a kinyert energiát közvetlenül alakítanák elektromos energiává (ez elméletileg lehetséges), akkor az atomerőművek mérete a jelenlegiek töredékére lenne csökkenthető, egy „feltöltéssel” a jelenleginél sokszor hosszabb ideig üzemelhetne, a kiégett üzemanyag valóban kiégett és így sokkal kevésbé szennyező lenne, tehát így a biztonság a jelenlegi sokszorosára lenne fokozható.

A turpisság ott van, hogy *a növekedés ezúttal a fejlődéssel összecsúsztató hamisság*, a „jogos kritika” mögé van bújtatva: „a tudományos és technológiai fejlődés következtében keletkező ökológiai és energetikai válság megoldható anélkül, hogy a jelenlegi életformánkon változtatni kellene.” (Kiemelés tőlem – N. A.)

Szó nincs erről – ez egy hamis szillogizmus. A fényképezés példája is mutatja, hogy egészen másképpen fényképezünk az okos telefonnal, mint a „leicával” – a szónak igen tág értelmében, nem csak a felvétel elkészítésének szűken vett technikai módját értve alatta. Vagyis a fenti mondat helyesen így hangzana: „a tudományos és technológiai fejlődés következtében keletkező ökológiai és energetikai válság megoldható, persze *csak úgy, hogy a jelenlegi életformánkon alaposan változtatni kellene.*”

Legelőször is tisztázni kellene, hogy mi valójában a kapitalizmus, és az expanzió-növekedés-fejlődés triász mennyiben kapcsolódik ehhez a kapitalizmushoz, mennyiben nem, illetve, hogy e triászból mit kell elvetni, és mit nem.

A kapitalizmus fenti jellemzése erősen hiányos, és részben nem is állja meg a helyét. Mindenesetre a lényeg egészen biztosan kimaradt belőle:

A kapitalizmus az áruterelés általánossá válása révén létrejött új – eddigi ismereteink szerint a legfejlettebb, legkiteljesedettebb – for-

mája a magántulajdonnak, azaz a munkamegosztásnak, a munkamegosztáson keresztül idegen munka leigázásának, kizsákmányolásának. A kapitalista termelés célja a minél nagyobb profit.³

Ami a fenti jellemzésben megállja a helyét, az ebből a meghatározásból levezethető. De például nem igaz, hogy a kapitalizmus „értékrendjének központi helyét [...] az egyenlőtlenség foglalja el”. Éppen ellenkezőleg, az áruterelés általánossá válása a magántulajdon korábbi formáinak értékrendjét elsősorban azzal változtatta meg, hogy a születési és egyéb „jogos” egyenlőtlenségeket a „szabadság, egyenlőség, testvériség” értékrendjével váltotta fel. A probléma éppen az, hogy ez az értékrend folyamatosan és egyre mélyebben ellentmondásba kerül a kapitalista termelési mód szükségszerű gyakorlatával. A legjellemzőbb példa: a kapitalista termelés szereplői, a (tőke- és föld-) tulajdonos, a vállalkozó és a munkás egyenjogú és -értékű szerződéseket kötnek. Csak éppen a tulajdonos és a vállalkozó akkor lép ki a termelési folyamatból, amikor akar, és így szabadon fejlesztheti magát, szabadon politizálhat stb. Ezzel szemben a munkás (a fizikai ugyanúgy, mint a szellemi) nem adhatja oda a vállalkozónak a tulajdonát használatra, mint a (tőke- és föld-) tulajdonos, hanem az eladott munkaerejével együtt neki személyesen is be kell vonulnia a termelési folyamatba. Így lényegesen kevesebb ideje marad személyisége szabad fejlesztésére, politizálásra stb. és szinte behozhatatlan hátránya kerül. De nem tiltakozhat ez ellen, hiszen ha meg tudná oldani, hogy a munkaereje az ő személyes közreműködése nélkül fejtsse ki hasznos hatását, senki nem kényszerítené, hogy jelen legyen. Ha nem tudja megoldani, az az ő baja. Az értékrendnek, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” elvének ehhez semmi köze.

Igen fontos dolog, hogy az *általában vett termelés célja az emberi szükségletek kielégítése*, miközben a termelés, mint folyamat, nemcsak a szükségletek kielégítéséhez szükséges javakat hozza létre (átalakítva a természet alkalmatlan dolgait alkalmasakká), hanem az emberi szükségleteket meg is változtatja, a régiek mellé (olykor helyett) új szükségleteket hoz létre. A szükségletek kielégítése során a megtermelt javakat *elfogyasztják*.

Vagyis a cél a szükségletek kielégítése, az eszköz a fogyasztás.

Sajátlagosan a kapitalista termelés célja a minél nagyobb profit. A profit mennyiségileg az *eladott* árúkból származó árbevétel és az árú *előállítására fordított* költségek különbsége. Tehát a profitot az eladások növelésével és a költségek csökkentésével lehet növelni. A munkabér ellentmondása, hogy egyfelől a legfontosabb *fizetőképes kereslet* forrása, s mint ilyen, növelendő, másfelől a leginkább csökkentendő *költség*. Ebből két dolog következik:

a) a kapitalista termelésnél a fogyasztás növelése (ami egyben az árbevétel növelése is) a cél, és a szükségletek akár mesterséges támasztása az eszköz;⁴

b) a munkabér ellentmondásos szerepe a kapitalizmus túltermelési válságainak eredeti oka – az egyénileg termelő tőke, takarékoskodva a munkabérrel, elvonja a fizetőképes keresletet a társadalmi tőke termékétől, így az eladhatatlanná válik.

Minderről a *Kiáltvány* szerzőinek – úgy tűnik – fogalmuk sincs. Egyfelől valami egészen elképesztő ostobaságot írnak a kapitalista válságokról (*Nemnövekedés*, 11. oldal), meg sem kísérelve azok valós okait elemezni, másrészt módszeresen összekeverik a fogyasztást és a szükségleteket, miáltal eltűnik a köztük levő ok-okozati viszony oly nagy jelentőségű kapitalisztikus „quid pro quo”-ja. Így válik a profitmaximalizálási kényszer „produktivizmussá”, a *kapitalista magántulajdon megszüntetésének követelése* a Nemnövekedés követelésévé, ami – mint láttuk – egészen a destrukcióig fokozható önmegtartóztatást is jelenthet (és a szerzők alig titkolt szándéka szerint jelent is).

A kapitalizmusban az expanzió és a növekedés között valóban elmosódik a határ, ugyanis a profithajszka következtében *nem hosszú távon stratégiailag* megfontoltan tolják ki a termelési lehetőségek határát, hanem a *rövid távú* rablógazdálkodást tüntetik fel úgy, mintha kitölték volna azt, ám valójában a következő nemzedékek életfeltételeit pusztítják. A fejlődés vagy amit annak neveznek, pedig nem a társadalmi termelés okozta természetes szükséglet kitágulása mentén történik, hanem mesterségesen generált álszükségletekkel fokozzák a(z áru-) fogyasztást, és így az, amit fejlődésként mutatnak be, csupán az expanzió burkolt formája.

Tehát ismét bebizonyosodik, hogy semmiképpen nem a fejlődés visszاسzorítása, de még csak nem is a növekedés mindenáron való lefékezése, sőt még csak nem is a kordában tartható expanzió visszatartása kell legyen a cél, hanem a profitmaximalizálás, a kapitalizmus, az általános árutermelésen alapuló magántulajdon megszüntetése.

Attól, hogy a műsorszóró rádió feltalálása után nem azonnal tudták kielégíteni a szükségszerűen keletkező televíziózás (elektronikus távolba látás) iránti szükségletet, még nem omlott össze a világ. Itt ugyanis a termelés maga hozta létre – szervesen – az új szükségletet, és az emberiség türelmesen kivárta, amíg a tudomány és a műszaki haladás a feladatot megoldotta.

Attól viszont, hogy a gépkocsik túl tartásra készültek, és ezért az autótulajdonosok nem akarták újabbakra lecserélni a kocsijukat – bizonyos fokig összeomlott, válságba zuhant a (kapitalista) világ. A kapitalizmusban ugyanis valójában nem a mesterségesen felfokozott szükségletű fogyasztó nem tud fogyasztás nélkül élni (bár a reklámok ezt akarják vele elhitetni), hanem a profitéhes tőke.

Ha megszűnik a kapitalizmus, akkor a fogyasztás, az expanzió és a növekedés a folytonosan bővülő, ám mindig valós, és ezért hosszabb távon kielégíthető szükségletek kielégítésének, a valódi emberi-társadalmi fejlődésnek az eszközeivé válnak, és így tervszerűen alakíthatóak lesznek.

Egy tőkén túli társadalomban az új szükségletek okozta türelmetlenség csupán a tudósokat és feltalálókat fogja ösztönözni újabb eredményekre, közben az emberek – bízva tudásaikban és feltalálókban, akik ők maguk lesznek⁵ – türelmesen ki fogják várni, amíg megteremtődnek az új szükségletek kielégítésének a természeti környezetükkel harmonizáló kielégítési lehetőségei. Pontosabban ők fogják azt megteremteni, és nem tátott szájjal fogják a *feltétel nélküli alap sült galambját* várni.

3.

A szerzők igen sokszor említik a Növekedés-vallást, a Növekedésben, a gazdaságban való vallási hitet. Általában, és különösen a *Nemnövekedés* II. fejezetének olvasásakor óhatatlanul Marx szavai jutnak eszembe:

„A közgazdászok sajátos módon járnak el. [...] Ebben a teológusokhoz hasonlítanak, akik szintén kétféle vallást különböztetnek meg. Minden vallás, amely nem az övék, az emberek kitalálása, saját vallásuk ellenben Isten emancipációja...” (MEM 4. 133–134.)

Éppenséggel a korábban megismert FNA-konceptiók alapján egyre jobban erősödik bennem a gyanú, hogy ez egy új vallás, amely viharos sebességgel futja be a kereszténység által hosszú évszázadokig bejárt utat: átalakulás egy forradalmi, a fennálló rendet aláásó mozgalomból a fennálló legkonzervatívabb támaszává. A *Kiáltvány* II. fejezete sokat ad hozzá ehhez az álláspontomhoz.

„Amikor az FNA-ról gondolkodunk vagy javaslatokat fogalmazunk meg, az önként választott Nemnövekedés felé kívánunk haladni, ami csakis az állampolgárok aktív közreműködésével valósulhat meg. A jelenlegi és a ránk leselkedő válságok nagyon nehéz helyzetet teremtenek, ugyanakkor egyedülálló alkalmat kínálnak arra, hogy felelősen részt vehessünk a döntésekben, értelmet találjunk és új kereteket adjunk társadalmunk alapvető működésének. Az FNA olyan eszköz, ami átmenetileg segíthet kilábalni a Növekedés társadalmából, kiszabadulni a gazdaság vallásos imádatának szokásából, megvéd bennünket attól, hogy rettegjünk a jövőtől és rettegjünk mindenki mástól. Az FNA egy lépés a Nemnövekedés felé. A munkaviszonyokat átalakító társadalmi átmenet eszköze is, hiszen kérdéseket vet fel a termelés értelmével és a termékek felhasználásával kapcsolatban. Bevezetésével elkerülhetővé válnak az elszenvedett recesszió káros következményei, miközben közelebb jutunk a Nemnövekedés társadalmához.” (*Nemnövekedés*, 22. oldal.)

Apróság – kik is azok az „állampolgárok”, akiknek „aktív közreműködésével valósulhat meg” csakis az FNA?

Az FNA-ról vitatkozva mindig emlékeztetek arra, hogy Marxot, aki eredetileg forradalmi-radikális filozófus volt, a „Rajna-vidéki falopási perek” terelték a politikai gazdaságtan bírálatahoz. Ezeknek a pereknek a lényege az volt, hogy a Rajna-vidéki német fejedelemségekben az erdei rőzsegyűjtést, ami az ősi szokásjog alapján szabad volt bárki számára, egyik napról a másikra falopás néven bűncselekménnyé nyilvánították. Ezzel nyilvánvalóan nem az erdőbirtokosok érdekeit védtek, hiszen a rőzsegyűjtés az erdők „egészségügyi karbantartása” volt, a hullott gallyak tűzveszélyt, fertőzésveszélyt és a vadállomány számára sérülésveszélyt jelentettek. Miután a szabad rőzsegyűjtést kriminalizálták, ezt az „egészségügyi karbantartást” az erdőbirtokosoknak e célból felfogadott munkásokkal kellett megoldani, nem kis költségbe verve ezzel magukat. Valójában a rőzsegyűjtésnek falopássá való kriminalizálása a kialakulóban levő Rajna-vidéki tőkés ipar érdekeit szolgálta, mivel a rőzsegyűjtés sok embernek kínált megélhetést, akik inkább választották az erdőkben való szabad kőborlást, mint az új gyárakban való robotolást. A rőzsegyűjtés betiltásával ezeket az embereket szabályosan bekergették az újonnan kialakuló iparba bérmunkásoknak.

Az FNA – eredeti szándéka szerint – ezt a folyamatot kívánja megfordítva végrehajtani, vagyis a maga módján a bérmunka intézményét akarja aláásni. Jellemző módon a leghangosabb polgári FNA-kritikák a szokásos burzsoá hozzáállással (amit már a *Kommunista kiáltvány* alaposan megbírált) a bérmunkát azonosítják az általában való munkával, és az FNA-t a restség, munkátlanság általánossá tételének már a Kommunista kiáltványban alaposan a helyére rakott vádjával akarják elmarasztalni.⁶

Azonban a Rajna-vidéki falopási perekben világosan álltak szemben a *proletárok*, *akiknek* megtiltották a rőzsegyűjtést, és a *burzsoák*, *akiknek az érdekében* tiltották meg rőzsegyűjtést. És természetesen Marx a kölni falopási perekről tudósítva nem fecsegett „állampolgárok aktív közreműködéséről”, hanem ellenkezőleg feltárta a perek alapjául szolgáló *osztályellentéteket*.

Az osztályszemlélet tagadása nem belemagyarázás a részemről, hiszen a *Kiáltvány* 20. oldalán világosan ott áll:

„Politikai stratégiánk szakít azzal a tévhittel, hogy a társadalom megváltoztatása elképzelhetetlen a hatalom átvétele nélkül.”

Ha annak idején a rőzszeszedést a burzsoázia érdekében tiltották meg (egészen nyíltan *hatalmi* szóval), akkor hogyan képzelhető el, hogy a burzsoázia most szótlánul (vagyis *hatalma* gyakorlásától tartózkodva) fogja végignézni a „rőzszeszedés újbóli engedélyezését”

(ugyanis az FNA bevezetése – átvitt értelemben természetesen – pontosan ezt jelenti)? Ha pedig a burzsoázia használni fogja a hatalmát az FNA ellehetetlenítésére (és ugyan miért ne használná?), akkor az FNA bevezetése csak e hatalom megszüntetésével képzelhető el. A hatalom megszüntetése akkor, amikor ebben a hatalom birtokosai ellenérdekeltek, aligha lehetséges más módon, mint a hatalom elvételével a hatalom jelenlegi birtokosaitól, vagyis hatalomátvétellel, puccsal, forradalommal – kinek hogy tetszik.

4.

A szűkre szabott keretek miatt nem térhetek ki a *Kiáltvány* FNA-konceptiójának minden vonatkozására. Kettőről szeretnék feltétlenül szót ejteni.

Az első általában minden FNA-konceptióra jellemző – a *munka általában vett fogalmának* az összemosása a *kényszermunka*, azon belül a kapitalizmusra jellemző *bérmunka* fogalmával (a 6. jegyzetben már utaltam erre).

A második – talán ez a leglényegesebb – a *Kiáltvány* viszonya a magántulajdonhoz és az abból fakadó hatalomhoz. Ez azért nagyon fontos, mert a *Kiáltvány* logikája nem a

„szüntessük meg a magántulajdont, és ennek folyamatában vezessük be az FNA-t”,
hanem fordítva

„vezessük be az FNA-t, és ennek folyamánként meg fognak szünni bizonyos, a magántulajdonra jellemző negatív viszonyok”.

A *Kiáltványban* kifejezetten *nincs szó a magántulajdon általában való megszüntetéséről*, mégpedig azért, mert a *Kiáltvány* – átvéve a polgári jogi gondolkodásmódot – összemossa/összekeveri a *magántulajdon* és a *személyi tulajdon* kategóriáit. Egy igen jellemző példa:

„A lakhatás, a föld-, vagy területhasználat kérdése a magántulajdonnal kapcsolatos jogok újragondolását, és *legalábbis részleges megkérdőjelezését* veti fel.” (*Nemnövekedés*, 51. oldal – kiemelés tőlem N. A.)

4.a

A *Kiáltvány* igen ritkán beszél *bérmunkáról*, az esetek többségében egyszerűen *munkát* említ. Ezt a „hibát” a fiatal Marx is el-elkövette (például az 1844-es párizsi kéziratokban), ám nála könnyű belátni, hogy az adott szövegekben munka alatt valójában bérmunkát ért. Nem

egészen ez a helyzet a *Kiáltvány*ban. Egy idézetet külön kiemelnék, mert az egy ma divatos etimologizálás érvelést tartalmaz:

„Az FNA által a munka jelenleg betöltött központi pozíciójától is megszabadulhatunk úgy, hogy az emberi élet kiteljesedésének részeként önként választott tevékenységgé alakítjuk át. [...] főleg, ha arra gondolunk, hogy a »munka« fogalma etimológiailag a »szენvedés« szóból származik.” (*Nemnövekedés*, 32. oldal.)

Nos, azt hiszem, hogy manapság az elektromosság, elektronika megítélésénél a legkisebb szerepet sem játssza az az etimológiai tény, miszerint az „elektron” ógörögül borostyánt jelent. De említhetném kedvenc íróim egyikét, Gábor Andort is, aki az általa nagyon nem tisztelt íróársán így élcelődik:

„Mindig a fülemben cseng, hogy *pecus*, *pecoris* latinul marhát jelent, s valahányszor Pekárra nézek, mindig a szemembe káprázik, hogy ez a Pekár magyarul ugyanazt jelenti”. (Bécsi levelek)

Nyilván G. A. itt szatirikusan nyilatkozik Pekár Gyuláról, de senki nem gondolhatja komolyan, hogy lesújtó véleményét kollégájáról a neve alapján alakította ki. Talán a *Kiáltvány* is csak G. A.-hoz hasonlóan hangulatfestés céljából etimologizált a munkáról (bár én – ismerve P. Gy. néhány művét – tudom, hogy G. A. véleménye helyes, viszont a *Kiáltvány* munkafelfogásával ezen etimologizálás nélkül is baj van), de ismerek más forrásokat, amelyek a „munka” szó származását a szláv „muka” (szენvedés, kín) szóból komoly, már-már perdöntő érveként kezelik. Azonban eléggé világos, hogy a különböző munkát jelentő szavak visszavezethetősége a „szენvedés, kín” szavakra egyrészt történelmileg az ősi társadalmakra (ahol a nyelvek kialakultak) utalnak, amikor a még hordákba verődő elő- és ősemberek egy kiismerhetetlennek tűnő, minden pontjában veszélyforrásként viselkedő természettel szemben fejtették ki a később „munka” néven rögzült tevékenységüket. Másrészt irodalmilag az Ótestamentumra vezethető vissza, arra a részre, amikor az Úr kiűzi Ádámot és Évát a Paradicsomból:

„Mivelhogy hallgattál a te feleséged szavára, és ettől arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél arról: Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban.

Töviset és bogáncskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét.

Orcád verítékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel” (Mózes I. könyve 17–19.)

A munka (ahogyan arra már Engels is utalt) az *emberi nem legsajátosabb attribútuma*, sőt, bizonyos fokig a *differentia specificája*. Az ember ugyanis abban különbözik az állatoktól, hogy az eredetileg az állatok szükségleteitől lényegében nem eltérő szükségleteit lényegesen eltérő módon elégíti ki. Míg az állatok alapvetően *alkalmazkodnak* természeti környezetükhöz, abban felkutatják és elfogyasztják a szükségleteiket kielégítő dolgokat – ami ha nem sikerül, akkor elvándorolnak vagy elpusztulnak –, addig az ember *alkalmazza* a természeti környezetét, az abban fellelhető, általában a szükségletei kielégítésére többé-kevésbé alkalmatlan dolgokat *átalakítja* alkalmasakká, és úgy fogyasztja el. Ezt a folyamatot, ami természeténél fogva *társadalmi* jellegű, nevezzük *termelésnek*, amely, mint látjuk, *magában foglalja* a természet dolgokat létrehozó folyamatait, az e dolgokat *átalakító* emberi tevékenységet és a *fogyasztás* szintén emberi, de az előzőtől *minőségileg különböző* tevékenységét. *A természet alkalmatlan dolgait alkalmasakká átalakító emberi tevékenységet nevezzük (általában vett) munkának*. Valóban, ez a tevékenység teszi emberré az embert, és amíg ember létezik, addig a munka is létezik.

Tehát látható, hogy két különböző emberi tevékenységgel van dolgunk: a *fogyasztással* és a *munkával*. A kettő közötti nyilvánvaló különbség:

- a fogyasztás (ami nem csak az ember sajátja) csak az egyén által elvégezhető tevékenység, ami bármennyire humanizált és szocializált, *nem ruházható át más egyénekre* (lehet közösen enni, de senki nem ehett helyettem);
- a munka (ami az ember attribútuma) *átruházható másra*, bár nem feltétlenül ruházzák át.

A *munkamegosztással* az átruházás jellemzővé válik, és a jellemző átruházás magában hordja a munka kényszerítésének lehetőségét, az általában vett munkának specifikusan kényszerszermunkaként való megjelenését. A kényszerszermunka legfejlettebb formája, amely az általánossá váló árutermeléssel (a kapitalizmussal) válik általánossá, a bérmunka. A munkának általában vett munkából kényszer-(bér-)munkává alakulása a munkát saját ellentétébe fordítja: a munkával az emberi társadalom a szükségleteit elégíti ki, azért végez munkát, hogy a munka eredményeivel elégítse ki a szükségleteit. A kényszer-(bér-)munkával a munkavégző egyének olyan termékeket állítanak elő, amelyekkel nem a saját szükségleteiket elégíthetik ki, viszont azért végzik a munkát, hogy annak révén lehetővé váljon a mások munkájával előállított termékek szükségletkielégítés céljából való megszerzése. Nem ritkán (társadalmi szinten mindig) az így megszerzett termék valójában a fogyasztó saját munkájának eredménye, azonban ez a tény rejtve marad előtte – ezt nevezik a kényszer-(bér-)munka *elidegenedésének*. Persze az elidegenedés legrettenetesebb, legszélsőségesebb formái, amikor a bérmunka eredménye megszünteti a bérmunka lehetőségét,

munkanélküliséget és abból fakadó inséget okoz (gépek, automaták), vagy amikor a bértmunka eredményével kényszerítik a bértmunkást a saját érdekei ellen való cselekvésre (fegyverek). És persze az is jellemző, amire a *Kiáltvány* helyesen többször is felhívja a figyelmet: olyan „szükségleteket” kreálnak, amelyek valójában nem szükségletek, és a bértmunkával az e „szükségleteket” kielégítő termékeket hozzátják létre, illetve a munkabérért ezeket a termékeket vásároltatják meg a bértmunkásokkal.

Mindezek alapján világos, hogy a *Kiáltvány* ilyen típusú mondatai:

„Az FNA a kapitalizmus által tematizált kollektív gondolkodásmód felszabadításának eszköze is, hiszen lehetőséget ad arra, hogy ne a munkán keresztül határozzuk meg önmagunkat, ne csak a munkán keresztül építhessünk társadalmi kapcsolatokat, és ne ez legyen az egyetlen lehetséges módja, hogy emberhez méltó életet élhessünk.” (*Nemnövekedés*, 33. oldal.)

félrevezető. Itt valójában a „munka” helyett „bértmunkának” kellene szerepelnie – miközben természetesen társadalmi kapcsolatokat éppen a bérrabszolgaság alól felszabadított munkán keresztül lehet csak építeni, mert a munka maga az emberi lényeg. *Vagyis nem az FNA szünteti meg a kapitalizmust,⁷ hanem legfeljebb a kapitalizmus forradalmi megszüntetésének folyamatában lehet az FNA az átmenet egyik lehetséges, és feltehetően hasznos eszköze, nem több.*

4.b

A *Kiáltvány* IV. és V. fejezetei széles tárházát nyújtják „recepteknek (Comte-félék?) a jövőndő lacikonyhája számára”. Eközben a főszereplő, az FNA-t bevezető hatalom személye homályban marad.

A *Kiáltvány* meglehetősen bőven foglalkozik a földtulajdon kérdésével, de alapvetően csak mint lakóterületek és mezőgazdasági tevékenységek helyszínével. Valójában a föld mint közgazdaságtani kategória ennél sokkal tágabb, és ezért sokkal nagyobb jelentőséggel bír. A föld ugyanis *minden termelő tevékenység helyszíne*, a termelést hordozó *szubsztancia*. A föld tulajdonlásából való kizárás minden magántulajdon alapja (lásd az angliai „bekerítéseket”), a kapitalizmus alapja.

Azt hiszem, Marx írja valahol, hogy a föld magántulajdona úgy keletkezett, hogy a földgolyó felszínének egy darabját valaki körbekerítette, kijelentette, hogy az az övé, és a többiek ezt tudomásul vették. Ebből világosan kitűnik, hogy a (magán)tulajdon nem ember (tulajdonos) és (tulajdon)tárgy viszonya, hanem emberek egymás közötti viszonya, hiszen ha nincsenek a „többiek”, akkor az egész körbekerítési cirkusznak nincs értelme – egy lakatlan szigeten például egy odavetődött

hajótöröttnek kisebb gondja is nagyobb lenne, mintsem hogy a sziget egy részét (vagy akár egészét) a sajátjának nyilvánítsa. Ám a dolognak van egy sokkal mélyebb rétege is. A későbbi tulajdonát körbekerítő leendő tulajdonos vajon mennyire számíthatott arra, hogy „a többiek ezt tudomásul veszik”? Minden egyéb feltétel tisztázása nélkül nagyjából semennyire. Ha valaki mást is érdekel az adott terület, ugyan miért venné tudomásul, hogy azt más keríti körbe, és nem ő? Ha olyan bőségesen áll rendelkezésre a szabad föld, hogy mindenkinek jut, akkor lényegében nem sok a különbség az adott helyzet és a lakatlan sziget helyzete között. A magántulajdon legfeljebb formalitás, nem több. Azonban a föld természeténél fogva szűkös erőforrás, így ez az eset nagyon nem „életszerű”. Sokkal valószínűbb, hogy a „többiek” nagyon is igényt tartanak az adott területre. Ekkor azonban a területet körbekerítőnek már a körbekerítés előtt biztosnak kell lennie, hogy a körbekerítést a „többiek” tudomásul fogják venni. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a körbekerítőnek már a körbekerítés előtt *hatalma* van a „többiek” felett, ha *erőszakkal* vagy más módon *rá tudja őket kényszeríteni* a tudomásulvételre. Vagyis a magántulajdon a föld felett – mint emberek közötti viszony – a *hatalmon*, a hatalommal való *kényszerítéssel* alapszik, és a körbekerítés ennek az emberek közötti viszonyoknak csupán a formális kinyilvánítása. Mindezek figyelembevételével a *Kiáltvány* „receptje a jövődőlacikonyhája számára”:

„A termőföld fölötti rendelkezés visszaszerzése és a mezőgazdaság kimentése a rövid távú profit és a produktivizmus bővületéből a jövő »területrend(elt)ezésének« a záloga. A lakosság kapja vissza a vidéket, de ne azért, hogy alvó-külvárosként szolgáljon vagy közszolgáltatások híján teljesen kiürüljön, hanem hogy megteljen étellel.” (*Nemnövekedés*, 51. oldal.)

„csak” a legfontosabbnak van híjával – annak tisztázásával, hogy milyen erő fogja a föld eddigi tulajdonosait arra kényszeríteni, hogy ezt „tudomásul vegyék”. Végigvehetném a fejezet sok-sok hasonló „receptjét”, ahol ugyanez a kérdés köszön újra, meg újra vissza.

Nagyon jellemző módon a *Kiáltvány* utolsó előtti, VI. fejezetében (*Tiltakozó hangok* – 83. oldal) a számba vett ellenvetések között „csak” az hiányzik, hogy *a jelenlegi tőkés hatalom nem fogja önként, dalolva engedni az érdekeinek alapvetően ellentmondó FNA bevezetését*, és így nem is kínál semmilyen megoldást a várható ellenállás leküzdésére.

Mivel ez a kérdés (a tőkés hatalom ellenállásának kérdése) az utolsó (tévesen VI.-ként jelzett, valójában VII.) fejezetben is nagy ívben ki van kerülve, azért a fejezet címe – „*ami ma még utópiának tűnik, holnap valóság lesz*” – maga a tiszta utópia, legalábbis a *Kiáltvány* által kínált formában.

5.

Összefoglalva:

1. Nem a Növekedés (ami valójában az *expanzió*, a *növekedés* és a *fejlődés* dialektikus egysége) a megszüntetendő, hanem a *profit-maximalizáló termelési mód*, a *kapitalizmus*.
2. Az FNA és a kapitalizmus valóban antagonisztikus ellentmondásban vannak, de ez éppen abban nyilvánul meg, hogy az FNA bevezetését a kapitalizmus hatalomgyakorlói minden lehetséges eszközzel megkísérik megakadályozni, tehát az FNA bevezetése – a *Kiáltvány* felfogásával ellentétben – csakis hatalomátvétellel, pontosabban, a kapitalista uralkodó osztályok hatalmának megtörésével lehetséges.
3. A kapitalista uralkodó osztályok hatalmának megtörése még nem biztosíték a kapitalizmus megszüntetésére (ennek ékes bizonyítéka az 1989–1991-es rendszerváltási folyamat). A kapitalizmust visszafordíthatatlanul meghaladó társadalmi formációhoz (amit én semmiképpen nem azonosítanék a Nemnövekedés negatív utópiájával) vezető út fontos eszköze lehet az FNA – és itt nagyjából egyetértek a *Kiáltvány* más FNA-koncepcióktól eltérő álláspontjával –, amennyiben az nem egy pénzösszeg, egy abból vásárolható árucikkben megjelenő *jövedelem*, hanem a szükségletkielégítés társadalmasodása révén egyre inkább *közjavakká váló javakban* megjelenő *juttatás* (helyesebb persze *elsajátításról* beszélni, mert a „juttatás” valamiféle, a társadalom felett álló „juttatót” feltételez).

***

Az FNA egyik magyar népszerűsítése a Kalózpárt FNA koncepciója. Ezt széljegyzetekben bíráltam meg, ami itt található: <http://nandras1951.uw.hu/Works/FNA%20-%20Pirat.pdf>.

Jegyzetek

- 1 *Eszmélet*, 100. – Melléklet. A továbbiakban *Kiáltvány*, illetve *Nemnövekedés* neveken fogok rá hivatkozni.
- 2 *Nemnövekedés*, 26. és 28. oldalak.
- 3 Ennek egyszerű „levezetését” lásd http://marxista-polgazd.blog.hu/2011/04/23/a_marxista_politikai_gazdasagtan_nepszeruen („Mi is az a kapitalizmus, aminek állítólag nincs alternatívája?”)
- 4 Ez itt egy „quid pro quo” (felcserélés) – ahogy Marx mondaná – az általában vett termeléshez képest.
- 5 „...mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést, és éppen ezáltal lehetővé teszi számom-

ra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászom, délután halászom, este állattenyésztéssel foglalkozom, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” (Marx–Engels: A német ideológia. MEM, 3. 36–37.)

⁶ A *Nemnövekedés* is keményen harcol ez ellen a vád ellen, csak éppen hibás alapállása (szintén összemossa a bérmunkát az általában vett munkával) miatt lényegesen kevésbé meggyőzően, mint a *Kommunista kiáltvány*.

⁷ Emlékeztetek arra a jellemzésre, amit fentebb adtam az FNA-ról, mint a „rőzsegyűjtés” modern alakjáról.

A Lehetetlennel birkózva: Ady és a magyar politika

Agárdi Péter (szerk.): „*Komp-ország megindult
dühösen Kelet felé újra*”. *Ady magyarsága és modernsége*
Budapest, Napvilág Kiadó, 2014

A lelkem ódon, babonás vár,
Mohos, gögös és elhagyott
(A két szemem ugye milyen nagy)
És nem ragyog és nem ragyog.)
(Ady Endre: *A vár fehér asszonya*)

Kúnfajta, nagy szemű legény volt,
Kínzottja sok-sok méla vágynak,
Csordát őrzött és nekivágott
A híres magyar Hortobágynek.
(Ady Endre: *A Hortobágy poétája*)

A kánon szerzőinek nincs könnyű dolguk egy olyan korszakban, amely folyamatosan dekonstruálja, sokszor a mítosz megfejtésével demitizálja (vagy legalábbis megpróbálja) egy-egy kiemelkedő, az életében vagy utána géniuszként ünnepelt alkotó kultuszát. Hozzá kell tenni, hogy nemcsak a kánon elfogadása vagy elutasítása, hanem a személyes ízlés is nagymértékben (talán elsősorban) meghatározza, hogy ki, melyik dekonstrukciót vagy akár olvasatot fogadja el egy-egy nagy szerző életművéből. 2013. november 21-én a Politikatörténeti Intézet konferenciát és költői estet rendezett *Ady magyarsága és modernsége* címmel, amelyen a bevezető gondolatokat Földes György történész mondta el. A kötetben egyaránt megtalálhatóak – Ady Endre válogatott prózai írásai és versei mellett – irodalomkritikusok, történészek, oktatáspolitikai szakemberek, kortárs költők és írók esszéi, versei. Ez a sokszínűség és az interdiszciplináris módszertani megközelítés mindenképpen friss és a laikusok számára is izgalmas olvasmánnyá teszi az Agárdi Péter által szerkesztett, igényes és témájában eredeti kérdésfelvetéseket megfogalmazó tanulmány- és versválogatást, ame-

lyet a neves irodalomtörténész mellett olyan nevek fémjeleznek, mint Arató László, Erdős Virág, Ferencz Győző, Gintli Tibor, Kácsor Zsolt, Konok Péter, Kovács András Ferenc, Nyerges Gábor Ádám, Radnóti Sándor, Térey János, Tverdota György és Veres András.

Ady Endre aktualitása mind irodalomtörténetileg, mind (jelenkor-) történetileg, szociológiailag befogadástörténetében és interpretációiban is fontos, vizsgálandó kérdés. A kötet nagy érdeme, hogy mindezeket a kérdéseket, elsősorban a Mi a magyar? Mit jelent a haza és haladás gondolata akkor és ma? – alaposan és sokszor a mára divatosná vált új kánonnal szemben járja körül.

Mivel a szubjektívítás nagy szerepet kap a befogadásban – éppúgy, mint ahogyan a mindenkori politika nagyon is közeli kölcsönhatásban áll egy-egy alkotó kultuszával – tisztáznom kell saját, személyes viszonyomat az Ady Endre által képviselt költészethez. Nem tagadom, számomra egyáltalán nem releváns kérdés Ady Endre aktualitása. Rejtő Jenő, a mindenkori kánontól függetlenül a nyelvileg egyik legkreatívabb és legszemélyesebb magyar írók egyike említi fiatalkori naplójában (*Megyek Párizsba, ahol még egyszer sem haldokoltam*), amelynek számos kalandját megőrizték későbbi, a kelet-európai abszurdba hajló alkotásai, hogy életének egyik intim helyzetében a fenti (első) Ady-idézzel sikerült identitását és magyarságát megvilágítania. Azt gondolom, ennél meggyőzőbb bizonyíték nem kell ahhoz, hogy történelmi koroktól és irodalmi divatoktól függetlenül elismerjük Ady nyelvi erejét és szimbólumteremtő képességét, amely mindenkori helyet biztosít számára a magyar irodalomban. A messianisztikus Én előtérbe kerülése számára nemcsak a saját kultuszának megteremtését szolgálta – noha kétségtelenül Oscar Wilde-dal vagy F. Scott Fitzgeraldtal rokonítja az az igyekezete, hogy a meghatározó irodalmi és kulturális körök „celebgyereke”, ünnepelt génusza legyen –, hanem valódi politikai és társadalmi éleslátással rendelkezett – pontosabban Fitzgerald-hoz hasonlóan zseniális képessége volt egy adott korszak szellemiségének és történeti meghatározottságának szintetizálására. A nagy Ugar mint költői kép meghatározó erejű Ady Endre magyarságköltészetében. Nemcsak a kortárs Magyarország társadalmi-politikai viszonyainak jól ismert, baloldali és liberális (ha úgy tetszik, polgári) bírálatáról van itt szó, hanem az emigyen meghatározott magyarságélmény személyes, belső átéléséről, amely – némi pátozzsal – eljut az egzisztencializmusig. Ez a belsővé tett, ambivalens, többszörösen megharcolt, „csakazértis” vagy „csakazértse” magyarságélmény adja az alábbi sorok (számomra mindenkori) költői erejét: Csönd van. A dudva, a muhar, / A gaz lehuáz, altat, befed / S egy kacagó szél suhan el / A nagy Ugar felett (*A magyar Ugaron*); Holnap fehérebb én leszek, én. / Téli sírkertek szele jó, / Küldi már a csókjait nekem / A magyar Temető. (*A Gare de l'Esten*); Én a Halál rokona vagyok, / Szeretem a tűnő szerelmet, / Szeretem megcsókolni azt, / Aki elmegy (*A Halál rokona*).

S egyet kell értenem Radnóti Sándorral, aki számára az Ady-költészet (egyik) csúcsa: Vak ügetését hallani, / Hajdani, eltévedt lovasnak, / Volt erdők és ó-nádasok / Láncolt lelkei riadoznak (*Az eltévedt lovas*).

Tverdota György érzékenyen és értően bontja ki Ady Endre magyarságélményét; e gondolatokat itt nem ismétlem. Azt gondolom azonban, hogy rátapint az egyszerre „kívül” és „belül” kettőségére: a meggyökerettségére (hiszen a költő nyelvében és kultúrájában „gyökerezik”) és a mindenkor kívülálló Kasszandra-szerep hálátlanságára, az egyedüllet örök átkára. Jeremiás próféta éppen azért bírálhatja olyan dühödten a népet, mert közéjük tartozik, és így *joga* van észrevenni, ostorozni és elítélni hibáikat, bűneiket (akkor is, ha ezek elsősorban a vezetők bűnei!) – de ugyanakkor a próféta feloldozást is kérhet népének – a megérdemelt büntetés után eljön a szabadulás – és ezt pontosan azért teheti meg, mert *közéjük* tartozik. Több szerző vont párhuzamot a Bibliából ismert próféták és Ady egyik választott szerepe között: a magyarság, a zsidósághoz hasonlóan Isten „választott népe” léssen, amely azonban méltatlannak bizonyul a bizalomra, elsősorban éppen a politikai vezetés ostobasága, rövidlátása és reménytelen provincializmusa okán (lásd a párhuzamot Jeremiás próféta korával, ahol az akkori politikai vezetés szintén nem kívánt tudomást venni a térség megváltozott geopolitikai erőviszonyairól!). Ady viszonyát a zsidósághoz itt most nem tárgyalhatom részletesen – közölt politikai írásaiból és verseiből azonban nyilvánvaló, hogy sok szempontból maga is kiválasztott népeknek tekintette őket, és újságíróként határozottan fellépett az antiszemitizmus ellen, sőt, egyenesen szégyenletesnek nevezte a magyar politikai elit ilyenén megnyilvánulásait (pl. amikor a parlamentben nem hagyták szóhoz jutni zsidó képviselőtársukat). „Szerencsénk vagy szerencsétlenségünk, hogy nagyszámú zsidó penderedett erre a mi nagyon fátumos és szikos magyar földünkre. [...] Nagyonbbrészt elromlottak, mert a zsidó csodálatosan elsajátítja, sőt kiélezi annak a fajtának, amelyhez betelepedik, minden vétkes karakterisztikonját. De elromlani egész masszájában mégsem tud, mert nemes race, fáradtan is fürge, hirtelen emelkedésében is – legalább – garanciát ad a jövőendő sarjaiban (Agárdi 2014, 40). De idézhetnék Ady egy másik cikkéből, *A zsidó gyerekek bűnéből*, ahol szarkazmusa is megnyilvánul: „Ha tudniillik a »zsidó gyerekek« nem akarnak és nem fognak *buták* maradni, az Alkotmány híveinek meglesz az az elégtételük, hogy nem lesz egy zsidó kollégájuk sem. Néppárti privilégium lesz a butaság” (Agárdi 2014, 15). A kötetben Ferencz Győző elemzi Ady publicisztikáját, a tőle megszokott magas színvonalon. Érdemes (a mai világban nem magától értetődő!) megemlíteni, hogy Ady újságíróként korántsem volt dekadens vagy pusztán allűrjeiről ismert, bohém vagy szétcsúszott művész: ellenkezőleg, nagyon komolyan vette az újságírói *hivatásait*kát: „Talán ennyiből is látszik, hogy Ady publicisztikája stílusában és szellemében is a »latin világoasságot«-ot

képviseli. Messianizmusa sem lehetett volna sok kortársa és az utókor számára is érvényes szerep, ha nem látott volna valóban tisztán. Nem prófétaként jövendölt, hanem józan ésszel ki tudta számítani, minek mi lesz a várható következménye” (Agárdi 2014, 154). Feltétlenül egyet kell értenünk Ferencz Győző azon látéletével, hogy Adyt számos olyan hatás érte, amely Magyarország félperifériás helyzetéből eredt, és ez a helyzet mára sem változott sokat: „Éles elméjűen, indulatosan és szarkasztikusan, eleven stílusban megfogalmazott látélete, mindaz, amit a magyar ugaron látott, lényegében nem változott a halála óta eltelt közel egy évszázad alatt. Riasztóan hasonló ellentmondások feszítik a társadalmat” (Agárdi 2014, 166).

A magyar Ugarról folytatott vita, a Nyugat és Kelet közötti Kompország sok tekintetben meghatározta, tematizálta a liberális és baloldali diskurzust (Adynak a baloldalhoz való viszonyát Konok Péter tárja fel értően és nyitott szemmel) – és ez a jelek szerint Ady óta sem változott. Ha azonban pusztán ennyit akartak volna a nagy nyugatosok, ma szegényebbek lennének egy olyan irodalmi teljesítménnyel, amely a kelet-közép-európai problematikát *egyetemes* dimenzióba emeli. Koruk szellemiségét sok szempontból a nyugatosok sem tudták meghaladni, pl. a feminizmus vagy a „hozott” társadalmi előítéletek vonatkozásában a magyarság meghatározásánál (pl. mind Ady, mind Móricz hangsúlyozta, hogy azok közül származik, akik a magyarságot vezetni hivatottak, mintegy ez adva nekik jogalapot arra, hogy a saját, elzüllött véreiket ostorozzák). Ettől eltekintve azonban az alábbi sorok a magyar írórsort *egyetemes* dimenzióban láttatják: Magyar sors-kockákon ez ígyen döntődött, / Mind összekerülünk, közös mártír-hősök / S ha a Lehetetlent nem tudtuk lebírni, / Volt egy szent szándékunk: gyönyörüket írni (*Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*).

Itt áttérhetünk Ady messianisztikus én-kultuszára, pontosabban arra a nagyon izgalmas tényre, hogy a magyar irodalomban Ady az első költők egyike (ha nem az övé az elsőbbség), akik tudatosan használták fel a kortárs médiát és politikát a saját kultuszuk kiépítésére. Ebben nagy a rokonság Oscar Wilde-dal és F. Scott Fitzgeraldtal – azért említem e neveket, mert teljesítményükből – Adyhoz hasonlóan – semmit nem von le a tudatos kultuszteremtés. Veres András és Radnóti Sándor tanulmányát Ungvári Tamás ajánlotta a közönség figyelmébe *Könyvjelző* című műsorában – mindkét munka érzékenyen járja körül azt a témát, mit is jelentett ez a kultuszépítés, a messianizmus és a forradalmiság Ady költészetében. Gintli Tibor teszi szóvá, hogy a költő gyakran ismételte magát. Ez kétségtelenül igaz, de álljon itt erről Fitzgerald önvallomása: „Mi, írók, igen gyakran ismételjük önmagunkat – ez az igazság. Két vagy három igazán nagy élménye van az életünknek, amelyekről azt hisszük, hogy soha senki nem élte még át őket, nem gondolkodott el rajtuk, nem törte össze őket, és nem világosodott meg általuk. Aztán megtanuljuk a szakmát, és elmondjuk ezt a két vagy

három történetet – minden alkalommal új köntösben – tízszor, százszor, ameddig csak az emberek meghallgatják.” És Adyt éppen ez az állandó küzdelem jellemezte a figyelemért, a meghallgatásért – talán a csodálatért is: Igen, én élni s hódítani fogok / Egy fájdalmas, nagy élet jussán, / Nem ér föl már szitkozódás, pizsok: / Lyányok és ifjak szívei védenek (*Ifjú szívekben élek*).

Ady forradalmiságának, politikai költészetének elvitatása vitán felül ostoba vállalkozás. Arató László tanulmánya ennek az oktatáspolitikai háttérére kiválóan reflektál. Számomra evidencia, hogy egy alkotó életműve elválaszthatatlan attól a társadalmi kontextustól, amelyben ez az életmű megszületett – ettől még, vagy éppen ezért van egyetemes értéke, hiszen egy adott kor esszenciáját, a mélyben mozgó folyamatokat ragadja meg. Éppen ezért reflektálnék a kultusznak egy olyan oldalára, amely a kötetben kevesebb figyelmet kapott (talán evidenciának tekintették a szerzők). Ez pedig a kialakuló *kapitalista* társadalom, ahol József Attila így látta a költők szerepét és kultuszát: Vagy alkudoznak, vagy bölcselegnek, / de mind-mind pénzre vált reményt; / ki szemet árul, ki szerelmet, / ki pedig ilyen költeményt (*Világosítsd föl*). Ebben a társadalomban a *reklám* szinte elengedhetetlen része a kultusznak (lásd erről Kishont Ferenc *Az eszed tokja!* című írásában Bár Ahogy költő alakját). És éppen most jutok el az egyébként figyelemre méltó és mindenképpen ajánlott kötet egyetlen lényegi kritikájához. Közhely, hogy a mai kapitalista társadalom egészen más, mint Ady Endre korában volt. Az azonban kevésbé magától értetődő, hogy mit is jelent a költők, írók szerepe ebben a megváltozott társadalomban. Jómagam itt nagyon szkeptikus vagyok, és teljesen egyetértek Kishont Ferencsel. Kinek kell Bár Ahogy költészete – legyen az akármilyen egyetemes –, ha nincs mögötte reklám? Karinthy ugyanezt talán még megrázóbban ábrázolta *A cirkuszban*. Politizáljanak-e az irodalmi szereplők? Igen, de nem ezért szeretjük őket. A Mefisztó drámai erejét éppen ez az összeütközés adja: hogyan teszi tönkre a művészetet és a művész erkölcsi tartását a politika. Ettől persze még a reklám reklám marad... és a kapitalista társadalomban a politikai költészet is gyakran reklámként funkcionál. Engedtessek meg egy kis önreklám a végén. A szép, színvonalas kötet értékét tovább emelik Erdős Virág, Kovács András Ferenc, Nyerges Gábor Ádám és Térey János Ady-ihletei. Én hadd zárjam most a sort saját Ady-ihletemmel: Kicsit szomorkás a hangulatom máma / destruktív szinten álmodom / nekem (nem) kellene a megálmodott álmok / és (nem) kell többet a forradalom / törött identitások között járkálok kedves / a megvakult fegyverek kora / különben nem hiszem hogy John Knoxnál lehetne / feltámadni akár egyetlen éjszaka / a történelmi képek csarnokában jártam / Heléna rám nevetett / és (nem) suhant el egy kacagó szél / a trójai ugar felett (*Apokalipszis folytatásban*).

Hajlongani emerre, amarra:
Bús sorsot mértél, Uramisten
A magyarra
(Ady Endre: *Hajlongani emerre, amarra*)

Hiszek hitetlenül Istenben,
Mert hinni akarok,
Mert sohse volt úgy rászorulva
Sem élő, sem halott.

Minden titok e nagy világon
S az Isten is, ha van
És én vagyok a titkok titka,
Szegény, hajszolt magam.
(*Hiszek hitetlenül Istenben*)

Jaruzelski utat tört Balcerowicz előtt

1981 decemberéről, az 1980-81-es nagy Szolidaritásról, a hadiállapotról alapvetően csak mint résztvevő tudok beszélni. Ahhoz, hogy megértsük ezen események természetét és lefolyását, először is azon kell elgondolkodnunk, hogy mi is volt az első Szolidaritás, illetve, hogy volt-e esélye arra, hogy fennmaradjon. Merthogy nem maradt fenn. A mai szakszervezet ugyanazt a nevet viseli, de valami teljesen más, mint az 1980-81-es Szolidaritás. Az a Szolidaritás példa nélküli, a történelemben egyedülálló mozgalom volt, mivel lényege a hónapokon keresztül tartó tömeges aktivitás volt – a statisztikák szerint az egész szakszervezeti mozgalomban 9 millió 400 ezer ember vett részt –, amely úgy szerveződött meg, hogy nem volt hozzá semmilyen felülről jövő séma. Ez nem egy oktrojált szervezet volt. Mielőtt engedélyezték volna legális működését, több mint hétszázezren sztrájkoltak: ők már megszervezték magukat.

A sztrájk idején¹ a gdański hajógyárban voltam, majd amikor visszaindultam Wrocławba, ahol laktam, útközben megálltam Varsóban Aleksander Gieysztornál,² elmeséltem neki, amit a hajógyárban láttam, mire ő azt mondta: „Karol úr, olyan ez, mint Varsó a felkelés első napjaiban”. Ez kissé megrémisztett, és az ő szavaiban is éreztem némi félelmet, de ugyanakkor igaza volt. Minden egyes sztrájkoló üzemben spontán alakult meg a szabad köztársaság. Hasonló volt a helyzet a szakszervezet néhány hónapig tartó felépítése alatt is. Azok az emberek voltak ennek a folyamatnak a motorjai, akiket nadrágos vagy szoknyás Jeanne d’Arc-oknak szeretek nevezni. Valóban kivételes emberek voltak. Százezerből csak néhány tucat ilyen volt, ők voltak a szervezet valódi megalkotói. Ezenfelül tökéletesen tisztában voltak saját szerepükkel és a Szolidaritást saját gyermeküknek tekintették. Ez azt jelentette, hogy semmilyen hatalomnak nem voltak hajlandók alárendelni magukat – sem az államnak, sem a pártnak (bár jó néhány

¹ Az 1980. augusztus 14-én kirobbant sztrájkról van szó, ahol a munkásokhoz több tucat értelmiségi önként csatlakozott és tanácsadóként tevékenykedett, köztük Modzelewski is. (A szerk.)

² Gieysztor Modzelewskihez hasonlóan szintén történész volt, a hatvanas évek elejétől az ellenzéki értelmiség egyik kiemelkedő alakja. (A szerk.)

nyan párttagok voltak), sem a saját országos vezetésüknek. Ez a tény az egész mozgalom jellegét meghatározta. Annak ellenére, hogy nem volt világos ideológiája, mégis átitatta egyfajta értékrendszer, amely egyszerűen a radikális-demokratikus napi rutinból és a mozgalom felépítésében való tömeges részvételből fakadt. Az értékek között vezető szerepet játszott az egyenlőség, annak politikai (mint közvetlen demokrácia) és gazdasági értelmében is. Ez egy egalitárius, közösségi mozgalom volt, amely szorosan összefonódott a spontán alakult közvetlen demokráciával. Ezen értékekre való tekintettel nem jogtalan (bár kissé ironikus), hogy ma szocialista címkével látják el a Szolidaritást. A Szolidaritásban semmit sem lehetett tenni az azt létrehozó és gyakorlatilag irányító emberek óriási tömegével szemben.

Hamar rájött erre Lech Wałęsa és az összes helyi vagy országos vezető is. Nagyon fájdalmas volt erről meggyőződniek a tanácsadóknak is, akik általában az értelmiség köreiből kerültek ki, akik a családiasabb fórumokhoz szoktak, nem pedig az akarátát és érzelmeit kifejező tömeggel való kontaktushoz. Ha nem vették figyelembe a tényt, hogy a mozgalom gyökerei a tömeges, alulról jövő aktivitásban keresendők, akkor egyszerűen „visszacsapott a kormánylapát”. Amikor a szervezet vezetése érthetetlen vagy ellenállásba ütköző határozatot fogadott el, azonnal széles körű és aktív társadalmi visszacsapással találta szemben magát. Ilyen körülmények között kellett szót érteni a tömeggel, meggyőzni őket, és elmagyarázni, hogy mi az, ami az adott szituációban lehetséges, és mi az, ami nem, mit nem kellene tenni, és végül miért éppen abban a formában lépünk fel, és nem másképpen. Ha valaki ezt nem akarta vagy képtelen volt rá, akkor a nép elvetett minden kompromisszumot, a feje fölött a hatalommal kötött minden egyezséget. Akkoriban minden Jeanne d’Arc folytatta a maga harcát az igazgatóval, a vajdával, a községi előljárával, az ipari egyesülésekkel, a minisztériummal vagy az állammal. Vagyis egyre nőtt a helyi konfliktusok lavinája, amelyeket a szakszervezet nem igazán tudott ellenőrzése alatt tartani, az állam vagy a párt pedig még annyira sem, és azért is veszélyes volt a helyzet, mert folyamatosan a fejünk felett lebegett a szovjet beavatkozás lehetősége is.

Akkoriban szakszervezeti aktivista voltam, a wrocławói helyi vezetési tagja, ezenfelül részt vettem azokon megbeszéléseken, amelyeken létrejött a Szolidaritás, kialakult a struktúra és elneveztük a szervezetet. 1980 novemberétől 1981. március 31-ig a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága sajtószóvivője voltam, az I. Kongresszuson³ tagja voltam az Országos Bizottságnak, aztán [a hadiállapot bevezetése után] egy lettem azok közül, akiket szélsőségesnek neveztek és nem engedtek ki az internálásból. Majd

³ 1981. szeptember–október. (A szerk.)

amikor az véget ért, akkor letartóztattak és puccskísérettel vádoltak. Így nézett ki az én szemszögemből az ügy. Egész idő alatt hittem, hogy ép bőrrel megúszhatjuk, ha figyelembe vesszük egyrészt a társadalmi, másrészt a geopolitikai reáliákat, és megfelelően dolgozzuk ki a Szolidaritás stratégiáját. Akkor úgy véltem, hogy ez lehetséges, ma viszont már azt gondolom, hogy nem. Hogy miért?

A forradalom logikája és a geopolitika

Hogy válaszolni tudjunk a kérdésre, pár évvel korábbról kell kezdenünk. Alapvetően az egész Gierek-évtized vezetett el a nyolcvanas évek eleji válsághoz. Az évtized azzal kezdődött, hogy elítélték azokat, akik 1970-ben a munkások közé lövettek. 1971 januárjában Edward Gierek addig példátlan cselekedetre szánta el magát, amikor úgy döntött, hogy Edmund Bałuka és a szzczecini Warski Hajógyár-beli kollégái követelésére a miniszterelnök, a védelmi miniszter és a belügyminiszter társaságában a sztrájkolókhöz utazik. Ez a „párbeszéd” jelentette azt az alapelvet, amely aztán hatással volt az egész évtizedre, illetve az 1980. augusztusi eseményekre is. Bizonyos mértékben ez magyarázza az augusztusi megállapodásokat 1980 augusztusában, amikor a kormány aláírta a rendszer halálos ítéletét, még akkor is, ha ez csak felfüggesztett ítélet volt. Abban a rendszerben, amely a politikai és a gazdasági hatalom teljes monopóliumán alapult, és minden társadalmi aktivitást alárendeltek a pártnak, a monopólium alapelvétől történő eltávolodás, a párt transzmissziójának eltávolítása a tömegektől, amilyenek Lenin szerint a szakszervezeteknek lenniük kellett volna, egyet jelentett a konstrukció belülről történő szétrobbantásával. Az irányítási rendszer, a gazdasági folyamatok koordinálása a diktatúra politikai mechanizmusainak hatékonyságától függött. Egy olyan erő létrejött, amely képes ellenőrizni a vállalatoknál a hatalmi apparátus minden gazdasági téren hozott döntését, a gazdasági mechanizmus lavinaszzerű széthullásához kellett vezessen. Egyáltalán nem azért, mert a Szolidaritás tudatosan tönkretette a sztrájkokkal a gazdaságot, ahogy azt Jaruzelski tábornok vélte. Maga a szabad szakszervezeti mozgalom léte bénította meg a rendszert. Ebben a helyzetben mindenképpen megoldást kellett találni: vagy a gazdaság egész logikájának megváltoztatása, ami Brezsnyev idejében lehetetlen volt, vagy...

Ez az első oka annak, hogy – úgy vélem – esélyünk sem volt. A másik, hogy a folyamatosan romló életkörülmények egyre inkább radikalizálták a hangulatot, és különböző, egyre messzebbre mutató követeléseket kényszerítettek a szakszervezetre. Az Országos Bizottság elnöksége, a vezetők, a tanácsadók igyekeztek uralkodni e folyamatok felett, próbálták mederbe terelni azokat, hogy ne kerüljön sor egy frontális ütközetre a rendszerrel és magával a Szovjetunióval.

Ennek ellenére újabb követelésekkel kellett előhozakodni. Amikor munkásönkormányzatokon alapuló gazdasági reformot követeltünk, automatikusan konfliktusba keveredtünk a nómenklatúrával, a szak-szervezet és a párt helyi láncszemei között igen elmérgesedett a hangulat. Ehhez jött még a Szovjetunió, akinek a Szolidaritás létének minden egyes napja halálos mérreg volt, amely olyan elveken működött, amit nem lehetett cenzúrázni.

Amikor 1989-ben, már szenátorként a Nabereznije Cselni nevű orosz városban jártam, ahol a Buharin nevét viselő Politikai Klub elnöke, egy bizonyos Valerij Pisigin meghívott magához, és nagy büszkén mutogatta a Szolidaritást rágalmozó szovjet újságkivágásokat. Eközben még ő is ott, azokban a kivágásokban az ellenzéki tevékenység valamifajta kézikönyvét kereste. Ez jól mutatja, hogyan működött a Szolidaritás példája. Brezsnyev emberei már csak ezért is kezdettől fogva nyomást gyakoroltak a lengyel hatalomra, hogy tegyenek rendet maguk körül. Kania, majd később Jaruzelski is ezen nyomás alatt hánykolódtak.

Ma már tudjuk, hogy 1980 decemberében az oroszok az invázió mellett döntöttek, mivel abban reménykedtek, hogy meg lehet ismétetni az 1968-as csehszlovák forgatókönyvet. 18 hadosztály állt készenlétben, ezek közül 14 volt szovjet, 2 csehszlovák és 2 az NDK-é. A hadműveletet, amely megingatta volna az európai erőegyensúlyt, az amerikaiak nyomására vonták vissza.⁴ A szovjet nyomásgyakorlás azonban nem szűnt meg. 1981 júniusában az oroszok kísérletet tettek Kania és Jaruzelski megbuktatására, ehhez az úgynevezett keményvonalasokat használták fel a Központi Bizottság plénumán. Ez volt az SZKP KB híres levele a LEMP KB-hoz, amelyben név szerint említik Kaniát és Jaruzelskit, azonban az „elvtárs” jelző nélkül, vagyis, mintha utolsó senkik lennének. A KB katona tagjainak köszönhetően Jaruzelski megmenthette vezető pozícióját. Kania azonban már 1981. szeptember 13-án, az Országos Védelmi Bizottság ülésén, majd néhány héttel később, a vajdasági párttitkárok konferenciáján is a hadiállapot bevezetésének hívei keresztüzében találta magát. Ennek hatására mondott le, és vehette át Jaruzelski a hatalmat, aki egyébként úgyszintén rögtön összeütkezésbe került a hadsereg, a rendőrség, a belbiztonságiak és a pártapparátus részéről érkező nyomással.

A lengyel válsággal foglalkozó jachrankai koncerencián Jaruzelski személyesen elmondta nekem, hogy 1981. december 2-án a Vezérkarban a legmagasabb rangú tisztek követelték a hadsereg bevetését.

⁴ A szovjet beavatkozás veszélye reálisan nem állt fenn, de mind a Szolidaritás tagjai, mind a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetői a történelmi tapasztalatokból (1956, 1968) kiindulva így érezte. A téma történelmi feldolgozását lásd: Mitrovičs Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. (A szerk.)

Jaruzelski, akinek mindannyian köszönhették az előléptetésüket, felismerte, hogy az „ő emberei” követhetnek valaki mást is. E tanácskozás után világos volt, hogy Jaruzelski vagy bevezeti a hadiállapotot, vagy lemond. Nem tudta már tovább húzni, ahogy azt Kania tette.⁵ Ezenkívül ne feledjük, hogy Lengyelországban már robbanásig feszült a hangulat, annak az egyre növekvő gazdasági válság mellett végül mindenképpen robbannia kellett. Akkor a szovjet hadsereg így is, úgy is benyomult volna a beharcokba belesüppedt országba, a Nyugat csendes beletörődése kíséretében. Úgyhogy azt gondolom, az erőszakos megoldás valahogy sorsszerű volt. Nem lehetett elkerülni, Jaruzelski és csapata igazi motivációja pedig nem érdekes.

A Szolidaritás részéről mindez úgy nézett ki, tudtuk, hogy forradalmi helyzetben vagyunk, de azzal is tisztában voltunk, hogy nem csinálhatunk forradalmat, vagyis nem dönthetjük meg a rendszert. A helyzet ugyanakkor arra kényszerített minket, hogy újabb és újabb követelésekkel álljunk elő. Ilyen volt 1981 júliusában a munkásönkormányzatok már említett koncepciója, amely elmérgesítette a helyzetet, és amely számára az éhségmenet volt az alternatíva. Vagy ilyen volt 1981 végén a Nemzetgazdaság Társadalmi Tanácsa felállításának követelése, vagy az, hogy előrehozott és szabad választásokat akartunk a Nemzeti Tanácsokba (a Szejmben nem akartunk szabad választást). 1981 márciusában, amikor a forradalmi hullám a csúcspontjára ért, mi viszont úgy döntöttünk, hogy aláírjuk a hatalommal az újabb kompromisszumos megállapodásokat. Ettől a pillanattól kezdve csökkent a Szolidaritás támogatottsága.

1981 márciusában a kormány gyakorlatilag politikailag izolálódott. Az általános figyelmeztető sztrájkban (az ellen tiltakoztak, hogy Bydgoszczban a Vajdasági Nemzeti Tanács ülésén megverték a szakszervezet vezetőit) „Szolidaritás” karszalagját viselő emberek, az ágazati szakszervezetek és a LEMP üzemi bizottságai álltak egymás mellett. Ebben az időszakban ez volt a hatalom leggyengébb pillanata. Aztán változni kezdtek az erőviszonyok. Ez is hatással volt a követelések erősödésének politikájára.

Az Önkormányzó Köztársaság esélyének meghiúsítása

Kétkem, hogy volt esély megvalósítani a Szolidaritás önrendelkező programját. A társadalom természetesen lelkesen forszírozta ezt, de

⁵ A jachrankai konferenciáról és a hadiállapot előtti napokról lásd Mitrovits Miklós: A lengyelországi hadiállapot bevezetésének előestéje, 1981. december. (Egy történelmi dokumentum: Viktor Anoskin altábornagy „munkafüzete”). *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél). (A szerk.)

a külső tényezők, ideértve a nemzetközieteket is, kizárták ezt az esélyt. Világosan ki kell mondani, hogy a hadiállapot, a külső tényezőktől függetlenül megsemmisítette az akkori Szolidaritást. De nem tüntette el a földalatti mozgalmat. Lehetséges, hogy ezt a megsemmisítést csak akkor tudhatta véghezvinni, ha a hadiállapot agresszívabb, több benne a terror. Csakhogy, minden látszat ellenére, a földalatti mozgalom nem annak a mozgalomnak volt a folytatása, amely 1980 augusztusában létrejött. Miért? Mert az a tömeges hátország, amely a Szolidaritás arculatáról és politikájáról döntött, eltűnt.

A hadiállapot elején rengeteg teátrális fogást alkalmaztak, melyeknek az volt a céljuk, hogy megfélemlítsék a társadalmat: tankok az utcákon, őrzéskorlát, kijárási tilalom, a telefonok kikapcsolása vagy a sztrájkért cserébe járó halálbüntetést hirdető plakátok mind azt eredményezték, hogy mindez rosszabbnak tűnt, mint egy puccs, pedig ugyanaz a kormány tette ezt, amelyik december előtt is hatalmon volt. A szigetszerű ellenállások első hetei után meghozta a kívánt hatást a hadiállapot: eltörték a tömegmozgalom gerincét. A białolekai börtönben arról mesélt egy fiú a Rawarból (varsói fegyverüzem), hogyan nyomult be üzemükbe a ZOMO és fenyegetett lőfegyver használatával a sztrájk kihirdetése után. Ugyanígy volt ez több tucat lengyel üzemben. Az ilyen helyzetekben még a legradikálisabb munkások is belátták, hogy nincs semmi esélyük. A géppuskacsövek árnyékában az emberek abbahagyták a sztrájkot, és úgy vélelem, semmi kifogásolható nincs ebben. Ellenkező esetben az alapvető létfenntartó ösztön ellen cselekedtek volna.

Az ilyen egyértelmű erőfitogtatás láttán, hogy ezt a módszert tovább alkalmazzák, ami jól megfigyelhető volt a „Manifest Lipcowy” [Júliusi Kiáltvány] és a „Wujek” bányákban is, a szakszervezeti Jeanne d’Arcok és az a több millió ember, aki bízott bennünk, inkább visszavonult. Csak a legkitartóbbak maradtak, akiket nem annyira az azokkal való szolidaritás motivált, akik hazamentek, hanem inkább a konspirálók szolidaritása. Valamifajta szájalom alakult ki a nyugodt tömeggel szemben, lazulni kezdett a szakszervezeti aktivisták és a társadalmi háttér érzelmileg igen erős köteléke. A nyelvezet is megváltozott, a radikális antikommunista retorika vált uralkodóvá. December 13-a előtt a Szolidaritás egyáltalán nem operált antikommunizmust idéző retorikával. Ez a periférián zajlott. Olyan hatásos szófordulatok persze voltak, mint amelyet például Andrzej Rzepłochowski az Országos Egyeztető Bizottság ülésén mondott, hogy „ha mi ökölrel az asztalra csapunk, akkor a Kremlben harangjáték a Dąbrowski-mazurkát fogja játszani”. Olyan jelszavak azonban nem voltak, hogy „a komcsik a nemzet ellenségei”, vagy „megszálló”, vagy „Jaruzelski, a lengyel egyenruhás orosz tábornok”. Szó sem volt arról, ami a hadiállapot alatt az ellenzék mindennapi frazeológiája lett. Ez a különböző köröket egyesítő frazeológia ebben a helyzetben jól be is vált, ugyanakkor meg is változtatta a mozgalom jellegét. Egy antikommunista káder-összeesküvés alakult, amelyben

túl sokan vettek részt, így nehéz volt harcolni az inkább autoritárius, mint totalitárius hadiállapot ellen, illetve egyre kevesebb köze volt az 1980-81-es nagy Szolidaritáshoz. Ez a mozgalom kezdettől fogva egyenlő mértékben gyengült a párttal.

Ne feledjük, hogy a hadiállapot a LEMP számára is halálos csapást jelentett, mivel a hadsereg kivette a párt kezéből a vezető szerepet. A hadsereg nemcsak a megmentő szerepében tetszelgett. A nőmenklatúra egész rendszere, vagyis a politikai és gazdasági pozíciók, amelyek leosztásáról korábban a párt döntött, most mind a hadsereg ellenőrzése alá kerültek. Ez különböző mértékben érintette magát az államot, a vajdaságokat, a településeket és az egyes üzemeket. Addig az üzemi pártbizottság döntötte el, hogy ki lesz a brigádvezető. A hadiállapot alatt ez megváltozott – az üzemben helyt kapott állambiztonsági sejt és a vajdasági komisszár választotta ki a brigádvezetőket, a párt már csak „díszletnek” volt. Nem sok híján tagjai egyharmadát veszítette el, akik egyszerre voltak tagjai a LEMP-nek és a Szolidaritásnak, azokat kirúgták, vagy maguktól mentek el, és akkor még a hadsereg is felborította a párt társadalom feletti ellenőrzésének alapjait.

Egy katonai-rendőri diktatúra helyettesítette a párt vezető szerepét. Jaruzelski tábornok és környezete (olyan nevek, mint Jerzy Urban, Stanisław Ciosek, Pożoga tábornok) tisztában voltak azzal, hogy ez az állapot nem maradhat fent, és valahogy egyezsége kell jutni. Amint gyengülni kezdett a párt és a Szolidaritás is, más partnerekre igyekeztek támaszkodni. A Szolidaritás feje fölött tárgyaltak az egyházzal, kokettáltak az értelmiséggel (főleg, amikor Mieczysław Rakowski kezdeményezésére revideálták az 1968-as eseményeket azok huszadik évfordulóján). Ezek mind enyhítették a helyzetet. A Szolidaritás gyakorlatilag már nem létezett. Csak a mítosza maradt fenn, melyet a közös emlékezetnek és a szabadság átélésére hoztak létre.

Hatalmas erő volt ez, a tábornokok erről az első, de főleg a második 1988-as sztrájkhullám alkalmával győződtek meg. Olyanok szervezték a sztrájkokat, akik nem folytak bele a földalatti Szolidaritás életébe, de összekötötte őket a szakszervezet legalizálásának szimbolikus jelszava. Igaz, ami igaz, a Szolidaritás már nem érte el az üzemekben „azokat, akiket kellett”, de „ezek az emberek” továbbra is hittek a Szolidaritás mítoszában. A mítosz erejének hatására azoknak erősödött meg a pozíciója, akiket a szakszervezet letéteményeseinek tartott a közvélemény, vagyis akik Lech Wałęsa köré tartoztak.

A Gorbacsov kezdeményezte geopolitikai változások is kedveztek mindennek. Ahogy hatalomra került az új szovjet kormány, Jaruzelski csapata számára világossá vált, hogy megszűnt a szovjet intervenció veszélye. Így már semmi sem akadályozta a párbeszéd egy nyitottabb formáját, ugyanakkor a társadalmi konfliktus esetén sem lehetett már külső segítségre számítani. Mindez azt eredményezte, hogy amikor 1988-ban kirobbantak az említett sztrájkok, a hatalom mellőzte az

erőszak alkalmazását (kivéve Nowa Hutában, ahol lecsendesítették a sztrájkot). Megértették, hogy az egyre növekvő elégedetlenség időzített bombáját csak a politika eszközeivel lehet hatástalanítani. Ebből kifolyólag Wałęsa arra szólította fel a fiatal munkásokat, hogy fejezzék be a sztrájkot – és meghallgatásra is talált. Ezzel azt bizonyította a tábornokoknak, hogy bár nincs hadserege, de uralkodik a közhangulat felett. Így jutottak el a Kerekasztalig is. Az asztalnál ülő mindkét fél össze volt már törve. A Szolidaritás hivatalos dokumentumai már évek óta a kompromisszum szükségességéről beszéltek, a régi radikalizmusnak nyoma sem volt. Csak 1980 emléke élt még erősen mindenkiben, ez a júniusi választásokon is szerepet játszott.

December 13. és a kapitalizmus restaurációjának kezdete

Kétség sem fér hozzá, hogy Jaruzelski a Szolidaritás megsemmisítésével utat tört Balcerowicznak. Nem szeretem a „mi lett volna, ha” kérdéseket a történelemben, de az biztos, hogy ha a régi Szolidaritás létezett volna 1989-ben, nem engedte volna át Balcerowicz tervét.⁶ A hadiállapot egy hatalmas társadalmi aktivitást fojtott el, tönkretette a közvetlen demokrácia hálóját, olyannyira, hogy az 1989. júniusi választásokon beindult folyamatok is felületeseknek és rövid távúaknak bizonyultak.

A társadalmi aktivitás már soha többet nem érte el az 1980-81-es szintet, a rendszer átépítése már a társadalom passzivitása és beletörődése kíséretében zajlott. Még ennél is rosszabb, hogy az 1989-es reformok alkotói a frazeológia szintjén is a passzivitásra és a beletörődésre hivatkoztak. Akkoriban tartottak a társadalmi aktivitástól: arra törekedtek például, hogy teljes mértékben korlátozzák az üzemekben működő munkás-önkormányzatok (ami egyébként az első Szolidaritás egyik vívmánya volt) befolyását. Balcerowicz tudta, hogy a munkás-önkormányzatok a dolgozók érdekeiben lépnek fel, az ő egész átalakítási politikája viszont pont ezen érdekek ellen irányult. Attól függetlenül, hogy dicsérijük vagy elítéljük Balcerowiczot, el kell ismerni, hogy az erős munkás-önkormányzatokat tartotta a legveszélyesebbnek a gazdaság liberális modernizációjára nézve, márpedig ő ennek volt a szószólója – egyszerűen azért, mert lépései közvetlenül azok érdekeit sértették, akiket az említett önkormányzatok képviseltek. A szakszervezetekkel is elkerülhetetlen volt a konfliktus, de azok

⁶ Leszek Balcerowicz „sokkterápiájáról” van szó. Lásd erről e számban a Dokumentum rovatban közölt IMF-memorandumot, illetve Mitrovits Miklós: Az öngazgatás bukása – A neoliberalis rendszerváltás Lengyelországban. *Eszmélet*, 83. sz. (2009. ősz). (A szerk.)

nem tanúsítottak nagy ellenállást. Nem született újjá az, amit [1981.] decemberben összetörtek, és a hadiállapot bizonyos értelemben utat tört a rendszerváltás egy ilyen modelljének, amilyen Lengyelországban létrejött. Másrészt viszont afelől semmi kétségem, hogy a Kerekasztal lengyel siker volt. Mivel azzal szemben, amit várt tőle a két oldal, rövid idő alatt békés úton kivezette Lengyelországot a „kommunizmusból”. Hál’ Istennek senki nem várt ezért hálát. És ezen eredményeket még az az egyértelmű tény sem kicsinyíti, hogy a Kerekasztal az eliték megegyezése, nem létező hadseregek tábornokainak kompromisszuma volt.

(Fordította: Németh Orsolya)

(Eredeti megjelenés: Karol Modzelewski: Jaruzelski utorował drogę Balcerowiczowi. *Le Monde Diplomatique – edycja polska*, [2006] Nr. 10. <http://monde-diplomatique.pl/LMD10/index.php?id=1>)

A lengyel rendszerváltás neoliberális projektje

Jeffrey David Sachs a világ egyik legismertebb közgazdászprofesszora, az ENSZ, a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, az OECD és a WHO tanácsadójaként tevékenykedett. Nevéhez fűződik az a neoliberális rendszerváltó projekt, amelyet Bolíviában, Oroszországban vagy éppen Lengyelországban „sokkterápia” néven ismernek. 1989-ben a lengyel Szolidaritás mozgalom liberális szárnya tanácsadójaként segített kidolgozni a Leszek Balcerowicz pénzügyminiszter által bevezetett „sokkterápiát” (Balcerowicz-terv). David Lipton a nyolcvanas évek elején kezdte karrierjét az IMF-ben, majd 1989 és 1992 között Sachs munkatársaként dolgozott az említett országokban. Az itt közölt memorandumot 1989. augusztus 5-én abban a történelmi pillanatban készítették el, amikor már az ellenzéki Szolidaritás többséggel megnyerte az első (félíg) szabad választásokat, már lemondott Miczysław Rakowski kormánya, de még nem léphetett hivatalba Tadeusz Mazowiecki, 1947 óta az első „nem kommunista” kormányfő. Sachs és Lipton projektje szembement a Szolidaritás mozgalmán belül rendkívül népszerű munkás-önigazgatás eszméjével, megakadályozta az állami tulajdon dolgozói tulajdonná alakítását, és egyértelműen a szabad piac kialakítása, illetve a kapitalizmus restaurációja mellett foglalt állást. A dokumentum közlése, valamint az e számban olvasható írás (Karol Modzelewski) abban segíthet, hogy 25 évvel a rendszerváltás után tisztán lássuk annak folyamatát, mozgatórugóit és céljait.

A szerkesztőség

Jeffrey Sachs és David Lipton memoranduma Lengyelország aktuális gazdasági kérdéseiről

1989. augusztus 5.

Ez a memorandum röviden áttekinti a gazdaságpolitikáról folytatott aktuális viták számos pontját. Bármelyik területet szívesen kidolgozzuk részletesebben is.

Lengyelországot hiperinfláció sújtja. A leköszönő kormány teljesen elveszítette a rendszer feletti pénzügyi ellenőrzést, és az árak vélhetően havi 50 százaléknál is jobban fognak növekedni, ha a gazdaságpolitika „változatlan” marad. A hiperinflációnak drámai lépésekkel kell majd véget vetni, ám ezek időzítése még viták tárgya. Adminisztratív szempontból 14 napon belül lehetséges lenne egy „kisebb csomagnyi” intézkedés a hiperinfláció letörésére. Vagy lehet szó egy „nagy csomagról”, 60 napon belül. A kisebb csomagban csak fiskális és monetáris intézkedések lennének: a beruházások visszafogása, a külföldi hitelek kamattörlesztéseinek felfüggesztése, a szubvenciók megszüntetése, az átváltási árfolyam egységesítése stb. A nagyobb csomag a következőket foglalná magában: a külföldi pénzügyi segítség iránti igény bejelentését (IMF, Európai Közösség), a privatizáció első lépéseit (például bérkompenzációként a részvények kibocsátásnak engedélyezését), adóügyi törvényeket és így tovább.

A kisebb csomag jórészt „fájdalmas” intézkedéseket foglalna magában (például az áremeléseket), olyan más intézkedések nélkül, amelyek „tompíthatnák” a sokkot (például az IMF-pénz azonnali elköltése). Ugyanakkor *azonnal* a dolláronkénti tízezer zlotys értéken tudná stabilizálni az árfolyamot. A rá következő hónapokban az árfolyam esősödne, akár nyolcezres zlotyárfolyamig is. A nagyobbik csomag politikailag könnyebben kezelhető helyzetet eredményezne, de több időbe telne az elindítása.

A kisebb, illetve a nagyobb csomag közötti döntés elsődleges kérdése az időzítés. Biztonságosan kibír-e a társadalom egy két hónapos hiperinflációt jelentősebb politikai változások nélkül, vagy lényegében azonnali lépésekre van szükség? Vajon ez a két hónap „meggyőzné-e” az embereket, hogy döntő lépésekre van szükség, vagy csak a kormányzatot gyengítené meg? Vajon a program „lökhárítóit” (így a külföldi pénzeket vagy a szabad részvénykibocsátást) működésbe lehet-e helyezni hatvan nap alatt, és megéri-e várni a még fájdalmasabb intézkedések bevezetésével?

A világon különféle válaszok születtek már ezekre a kérdésekre. Argentínában Menem új kormánya egy „kis csomagot” vezetett be júliusban, csupán néhány nappal hatalomra kerülése után, és sikerült stabilizálnia a valutaárfolyamot, valamint letörnie az inflációt. Mindezt erőszak nélkül (fontos, hogy erőszakos eseményekre csupán az intézkedések bevezetése, Menem kormányra lépése előtt került sor). Más esetekben a lakosság akár hónapokig is elviselte a hiperinflációt, de ez általában azzal járt, hogy az adott kormányok politikai hitelessége mélypontra zuhant.

A továbbiakban részletesebben is kifejtjük a kisebb és a nagyobb csomag intézkedéseit.

A) A valutaárfolyam

Javaslatunk, hogy azonnal le kell állítani a bankópréseket, és az árfolyamot tízezer zloty per dolláros szinten kell haladéktalanul egységesíteni és rögzíteni. A külföldi fizetőeszközöket a magánszemélyek és a vállalkozások szabadon átválthatnák, míg az exportban érdekelt állami vállalatok a tízezer árfolyamon adnának és vennének, azzal a megszorítással, hogy minden exportbevételt a Központi Banknak utalnak át, és minden valutát a Központi Banktól (vagy a kereskedelmi bankoktól) vásárolnak. Az állami vállalatok valutaszámláit Lengyelországon belül kell tartani, hogy azok a tőkét ne tudják kimenekíteni az országból.

Egy kivétel lenne az árfolyam egységesítése alól: a szénexportőrök ötezer zlotys dolláronkénti árat kapnának; illetve a gabona-, műtrágya- és gyógyszerimportőrök dolláronként ötezer zlotyot fizetnének. Ez a rendelkezés azon a (még igazolandó) feltételezésen nyugszik, hogy a Nyugatra irányuló szénkivitel dollárban mért értéke legalább akkora, mint a gabona-, műtrágya- és gyógyszerimporté.

Fontos, hogy a hivatalos valutaárfolyamot azonnal és teljes mértékben meg kell szüntetni. Teljes konvertibilitást kell bevezetni, legalább a magánvállalkozások és a magánszemélyek részére, illetve a külföldi cégekre nézve is. Ugyanakkor az állami vállalkozásokra nézve maradnak adminisztratív megkötések; ezek a hivatalos árfolyamon lennének kötelesek a dollár adásvételére.

B) A külföldi hiteltörlesztések részletfizetésének felfüggesztése

A kormánynak haladéktalanul fel kell függesztenie a kereskedelmi bankoktól felvett kölcsönök törlesztőrészeleteinek kifizetését, legalább egy hónapig (és vélhetően utána még több hónapon keresztül), amíg nincs tisztában a költségvetés helyzetével és a politikai situációval. Ez egyedül szeptemberben 60 millió dolláros (600 milliárd zlotys) megtakarítást eredményezne.

C) Adminisztratív intézkedések az élelmiszerszektorban

Az élelmiszer-feldolgozó üzemek (különösen a három legnagyobb) esetében az lenne az elvárás, hogy a paraszti gazdálkodóktól a szabadpiaci vételárak 85 vagy 90 százalékáért vegyék át a termést, amelyet minden hét elején felmérések útján kell megállapítani. Hasznos lehet néhány hétig a kifizetéseknek akár a felét amerikai dollárban fizetni (tízezer zlotys árfolyamon számítva), mivel igen nagy a zlotyval szembeni bizalmatlanság (és igen fontos lenne az élelmiszer-ellátás normalizálása).

D) Az élelmiszerár-támogatások megszüntetése vagy csökkentése

Az elmúlt hónap eseményei után az ártámogatások az élelmiszeráraknak már csak egy jóval kisebb részét jelentik. Talán lehetséges lenne ezeket nagyobb árváltozások nélkül tovább csökkenteni némely terméknél. Valójában az várható, hogy a következő hetekben az élelmi-

szer-ellátottság növekedni fog, mivel a parasztok (részben a C) pontban kifejtett intézkedések következtében) felhagynak a felhalmozással, és ezért az élelmiszerárak reálértéke a következő hetekben várhatóan csökkenni fog. Így lehetségessé válik a szubvenciók csökkentése vagy megszüntetése úgy, hogy ez ne okozzon *további* átfogó élelmiszerár-emelkedést (legalább néhány árucikk esetében).

E) Az állami valutatartalék felhasználása

A kormánynak nyilvánosan be kellene jelentenie, hogy kész az állami valutatartalékok (a hivatalos adatok szerint mintegy 1 milliárd dollár; helyálló ez az adat?) körülbelül egyharmadát a dollárokénti tízezer zlotys árfolyam stabilizálására igénybe venni. A központi bank szabadon adhatna el dollárt ezen az árfolyamon a nagyközönségnek, és így a feketepiaci árfolyam sem tudna tízezer zloty fölé emelkedni. Valójában szinte bizonyos, hogy a tartalékhoz nem is kellene hozzányúlni. Sőt inkább az a valószínű, hogy jelentősen nőne (Argentínában a központi bank úgy tudta stabilizálni a pezót, hogy július elején még egyáltalán semmiféle tartaléka nem volt. 1 hónap múlva már egymilliárd dolláros tartalékot halmozott fel).

F) Új pénz

A zlotyt sikerülhet tízezres dolláronkénti árfolyamon stabilizálni. Ha így van, akkor hat hónapon belül a régi zlotyt felválthatja az új, amelyből egy zloty egy dollárt ér. A tízezres árfolyam következtében az átállás igen gyors lehet, hiszen csupán négy nullát kell levágni.

G) Beruházási kiadások

A központi banknak azonnal fel kellene függeszteni a beruházási projektekre nyújtott hitelek további kiterjesztését. Ebben igen következetesnek kell lennie. A pénzügyi megszorítások számos projekt esetében a munka visszaeséséhez vezethetnek, de nem feltétlenül azoknál, amelyeket az egyes cégek maguk finanszíroznak. Ehhez hasonlóan a központi költségvetés beruházásokra fordított kiadásait is alaposan csökkenteni kell, és erre világos forгатókönyvet meghatározni (pl.: a nehézipari beruházásokat le kell állítani, míg a lakásépítési beruházásokat folytatni kell stb.).

H) Hitelpolitika

A központi banknak be kell jelentenie, hogy nem növeli az állami vállalatok béremelésére fordítható hitelkereteket, amennyiben ezek a vállalkozások a sürgősségi program által meghatározottnál nagyobb mértékű bérnövekedést akarnak garantálni. Általánosan: a hitelpolitikának igen szűkre szabottnak kell lennie, a vállalatokat pedig arra kell ösztönözni, működési deficitjüket egyszeri áremeléssel a fogyasztókra hárítsák át.

Általában véve a hitelpolitika alapvető stratégiai irányultsága az ipari beruházások szűkítése felé kell hogy mutasson, hogy források szabaduljanak fel különösen a lakásépítésekre, a műtrágyák és a gabonafélék importjára (vagyis: kevesebb metrórt, de több lakást kell

építeni, és több élelmiszert kell termelni). Véleményünk szerint igen bölcs dolog lenne némi tőkét a lakásépítésben jelen lévő magánvállalkozások számára is elkülöníteni, a magánszektor élénkítését célzó program részeként (lásd alább a VII. részt).

J) Exporttámogatások és adókedvezmények

Az összes exporttámogatást azonnali hatállyal meg kell szüntetni; ezt az teszi lehetővé, hogy az exportőrök által elérhető árfolyamráta jelentősen nő. Ehhez hasonlóan az exportőrök által jelenleg élvezett adókedvezményeket is rendeletileg azonnal fel kell számolni.

J) A szénszubszenciók és a szén belföldi ára

A szénszektor által elérhető ötezer zlotys dolláronkénti exportárfolyam mellett a támogatások megszüntethetők.

A hazai szénárakat a zloty (5000-rel számolt) dolláronkénti exportárának 75 százalékára kell növelni egy forgalmi adó bevezetésével, amelynek bevételei közvetlenül a központi költségvetésbe kerülnek.

K) Olaj- és gázolajárak

A Szovjetunióból importált olaj fogyasztói árát forgalmi adóval jelentősen növelni kell, ennek bevételei közvetlenül a központi költségvetésbe kerülnek. Az árat a dollárban számított világpiaci ár 50 százaléka körül kellene beállítani, és ezt beszorozni a dolláronkénti tízezer zlotyval.

L) Bérpolitika és szociális politika

Az öregségi (és rokkantsági) nyugdíjakat az áremelkedésekhez képest 100 százalékkal kell indexálni.

Minden munkásnak fix, zlotyban számolt béremelést kell kapnia (pl. 50 000–75 000 zlotyt havonta). Ez az emelés a minimálbérért dolgozók számára elegendő lenne a 100 százalékos indexáláshoz, míg a magasabb fizetésűek számára arányosan kevesebbet jelentene.

A kormányzatnak be kellene jelentenie azt a szándékát, hogy 90 nap elteltével a béreket tovább emeli, ha az infláció enyhült és a költségvetést ismét sikerül ellenőrzése alatt tartania.

A kormányzatnak be kellene jelentenie azt a szándékát, hogy haladéktalanul privatizálni fogja az ipari szektor egy részét, és a részvényeket a munkások között fogja szétosztani. Ezekkel a részvényekkel szabadon lehet kereskedni, és így valódi értéket jelenthetnek a munkások számára. Világossá kell tenni, hogy ezekre a privatizációs intézkedésekre hatvan napon belül sor fog kerülni.

A kormányának ki kell alakítania egy vészhelyzeti élelmiszer-jegyrendszert a legszegényebb polgárok számára (pl. az egyházon keresztül). (Például ingyenes élelmiszerosztásokat lehet szervezni az ország különféle részein, érkezési sorrendben. A legszegényebbek dönthetnek úgy, hogy beállnak a sorba, amennyiben azt szükségesnek látják.)

Az intézkedések következményei

A) Jelentős áremelkedések, különösen az összes energiahordozó esetében (szén, gázolaj, elektromosság). A havi árindex akár 100 százalékkal is emelkedhet (szemben azzal az 50 százalékos körüli emelkedéssel, amely az intézkedések hiányában lenne várható). Ám miután ez az emelkedés bekövetkezne, a következő hónapok során az infláció meredeken zuhanna, vagy akár meg is szűnne. Ez volt a tapasztalat Argentínában, Bolíviában, Izraelben és Mexikóban is: a komoly áremelkedést a rá következő hónapban az árak stabilizálódása követte.

B) Jelentős áremelkedés néhány importált félkész termék esetében, mivel így azok már a hivatalos árfolyamon kerülnek Lengyelországba. Mindazonáltal ez vélhetően meglehetősen marginális jelenség lesz (pl. egy adott cég importnövekményére jellemzően), hiszen az importárak jelenleg is közelebb állnak a tízezres tényleges árfolyamhoz (az adásvételi árhoz), mint az ezer zlotys hivataloshoz.

C) A jobban fizetett munkások reálbérének csökkenése (lehetséges a jobb keresetűek reálbérének 30 százalékos csökkenése is), ugyanakkor a legalacsonyabb keresetűek bérének megvédése.

D) Fontos, hogy a bérek 90 nap elteltével ismét növekedni fognak, így a vásárlóerő csökkenése egészében nem lesz tartós.

E) A jövőben a béreket a vállalati részvények ingyenes juttatása is növelni fogja.

F) Fontos, hogy a valóságos életszínvonal nem fog olyan mértékben csökkenni, mint a reálbérek (a nominális bérek osztva az árindexszel). Ennek oka, hogy a program stabilizálni fogja a valutaárfolyamot, és néhány hét leforgása alatt megszünteti az inflációt. Ha az infláció megszűnt, akkor eltűnik az „inflációs adó” is. Az „inflációs adó” alatt a lakosság kezében lévő zloty vásárlóerejének csökkenését értjük. Ha a lakosság pénzügyi mérlegének reálértéke csökken, akkor kénytelenek fogyasztásukat visszafogni, hogy monetáris helyzetüket visszabilentítsék. Vagyis az inflációs adó fogyasztás csökkentésére kényszeríti a háztartásokat. Az inflációs adó megszüntetése az életszínvonal növekedését eredményezi, mivel a lakosság által birtokolt zloty megtartja reálértékét.

[...]

VIII. Néhány rövid gondolat a privatizációról

Ez egy hosszú, bonyolult történet, ha a lengyelországi közgazdászok jól értik. Úgy véljük, igen hasznos lesz, ha néhány részvényt szinte azonnal elosztogatunk, bár egy ilyen ajándékozás csökkenti azt a pénzösszeget, amely majd a privatizációkor az állam markát üti. Ennek az ajándékozásnak az az értelme, hogy megoldja a lengyel gazdaságra

ma jellemző tyúk-vagy-tojás jellegű paradoxont: a vállalatokat csak akkor lehet (mondjuk árverés útján) értékesíteni, ha értékük pontosan meghatározható; az értékük csak akkor lesz pontosan meghatározható, ha Lengyelországban piacgazdaság lesz; de Lengyelországban csak akkor lesz piacgazdaság, ha az állami szektort részben már privatizálták. Tehát akkor hol kell elkezdeni?

Úgy véljük, hogy a vállalatok egy részének tulajdonát a munkások és mások kezébe kell adni, és így megteremthetőek a független tulajdon magvai. Az egyik elképzelés (még csak egy kidolgozatlan ötlet!) szerint a részvények 30 százalékát kellene a jelenlegi dolgozóknak adni, valamiféle egyszerű formula szerint (például a havi fizetésre alapozva); további 10 százalékot a társadalombiztosítási nyugdíjalap kapna; és 10 százalék jutna a (még megalapítandó) munkanélküliségi biztosítási alapnak. A részvények fennmaradó 50 százaléka egy állami holdingcég tulajdonába kerülne, amelynek meglennének a tervei, hogy 5 éve alatt miként vigye végbe ennek privatizációját. Ezek a különféle „tulajdonosok” képviseltetnék magukat az új igazgatótanácsban, ahol helyet kapnának a munkások képviselői, a társadalombiztosítási és a munkanélküliségi biztosítási alapok delegáltjai, illetve az állami holding képviselője. Az igazgatótanácsnak legális felhatalmazása lenne a vállalat igazgatására, és az lenne a feladata, hogy a tulajdonosok érdekeinek megfelelően a vállalat értékét a lehető legnagyobb mértéken növeljék. Olyan erős lenne ez a testület, amely törvényes felelősségének megfelelően szembeszállhat a válogatás nélküli béremelésekkel.

A különböző aktoroknak juttatott részvények forgalomképes pénzügyi eszközökként funkcionálnának. Egy adott ponton létre kell hozni a tőzsdét, hogy a részvények adásvételét megkönnyítse. A profitból származó osztalékok meghatározása és a részvényeseknek való kifizetése az igazgatótanácsok kompetenciája lesz (és számos törvényes rendelkezés határolja majd be, így a hitelek fizetésének vagy a tőke fenntartásának kötelezettsége). A munkásoknak tisztában kell lenniük azzal, hogy ezek a részvények a jövőben biztosan valódi értékkel fognak bírni, mikor a cég fennmaradó részvényeit majd magánberuházóknak (akár külföldi befektetőknek) fogják eladni.

A részvények ingyenes átadásának egyik jelentős előnye, hogy a stabilizációs program kezdeti hónapjai alatt részben kiválthatóak vele a béremelések. A munkásoknak pénz helyett részben részvényeket lehet adni. Ha egy üzemben a munkások nagyon elszántan sztrájkolnának, a nagyobb részvényhányad (véltetően) akár a megegyezés részét is képezheti.

Az adott cég becsült tőkeértékét vagy az alkalmazottak számát tekintve kisebb méretűnek számító vállalkozásokat árveréseken igen gyorsan lehetne értékesíteni. Ezért sürgősen privatizálni kellene az üzleteket, élettermeket stb.

IX. Néhány politikai dimenzió

A kormányzat messzebb mehet el a támogatások megszüntetésében és a költségvetési megszorításokban, ha meggyőzi a lakosságot arról, hogy az egész rendszert igen rövid idő leforgása alatt „normális” piacgazdasággá fogják változtatni. Más szavakkal, a jelentős strukturális átalakításokkal egyben időt is lehet nyerni. Az áremelések önmagukban igencsak népszerűtlen intézkedéseknek számítanak. A lakosság az egész rendszer megváltozását akarja látni. Ahogy látjuk, az emberek legnagyobb része utál sorban állni, úgy érzi, hogy ki van szolgáltatva az áruk elosztását megszabó bürokratáknak, és igazságtalannak találja a jelenlegi rendszert.

Ugyanezek az érzések jellemzőek a külföldi hitelezőkre is. Akkor fog-nak több segítséget nyújtani, ha úgy látják, hogy nagyobb strukturális lépések történnek a piacgazdaság irányába. A külföldi hitelezőknek nem sok bizodalmuk volt az előző kormány által ígérgetett strukturális változásokban. A menetrend túl lassú volt, és némely tisztviselő láthatóan sokkal inkább az állami hatalom megerősítésére akarta használni ezeket a reformokat, és nem a hatalom enyhítésére.

(Fordította: Konok Péter)

(Forrás: Memorandum on Current Economic Issues. *WWW.Polska Transformacja.PL* <http://www.polskatransformacja.muza.com.pl/?page=81>)

Az alapvető gondolati totalitás szétesése

A szerkesztőség a 99. szám Dokumentum rovatában a népi írók mozgalmáról szóló írásokat adott közre Bimbó Mihály tollából. Folytatva elgondolásunkat, hogy a hazai marxista filozófiai tradíció eredményeit ma is aktuális gondolatok közlésével életben tartjuk, ezúttal Hermann István hosszabb tanulmányából közlünk egy különösen releváns részletet. Ez *Az alapvető gondolati totalitás szétesése (II. Internacionálé)* címen jelent meg, még 1970-ben. Hermann azért bírálta a II. Internacionálé bizonyos teoretikusait, mert a marxi elmélet azon három elemének az egységét bontották meg vagy redukálták, amely a *történetiség* mellett a *dialektikus filozófiát* (benne az etikát) és a *praxist egyaránt magában foglalta*. A marxi totalitás szétesésének ma jelentősen megváltozott történelmi helyzetben lehetünk szemtanúi, amelyről autentikusan tudósított a cambridge-i egyetem szociológiai professzorának, Göran Therbornnak az *Eszmélet kiskönyvtárban* 2010-ben magyarul is megjelentetett munkája, *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – így kérdőjellel. Ugyanis tagadhatatlan, hogy a marxi gondolati totalitás nemcsak a történelmi társadalomtudományt és a dialektikus filozófiát, hanem a marxista politikát is magában foglalta, tehát azt a mozgalmi és politikai praxist, amelynek retrográd korszakunkban eltűnni látszik egykoron tevékeny szubjektuma. A therborni kérdőjel tehát jogosult állapotleírás, mert kisvilágunkban alig-alig, a nagyvilágban pedig szórványosan maradtak marxista elméletre hivatkozó politikai erők. A gondolkodás azonban egyfajta tett: ezért a forradalmi apály idején sem alternatíva nélküli. Nem közömbös ugyanis, hogy a Marx utáni marxizmus 130 éves organikus képződményéből milyen tendenciákat erősít meg a jelenkori gondolat: néhány friss és időtálló marxi tétellel a szaktudományos elemzést akarják megtermékenyíteni, mondván a marxizmus úgyis poszt-állapotban van, s ezzel veszendőbe hagyják annak gondolati totalitását; vagy pedig azért teszünk szellemi erőfeszítéseket, hogy a *globális kapitalizmus mint a tőke új mozgásformája* idején is keressük az összefolyamat megragadásának és kritikai átvilágításának lehetőségét. Éppen annak érdekében, hogy fenntarthassuk a munka társadalmi felszabadításának és az elidegenedés leküzdésének, az emberi lényeg filozófiai perspektíváinak teljességigényét: az anyagi és szellemi javakhoz való hozzáférés demokratizmusát. Ahogy az *Eszmélet* sok-sok tanulmánya, így Therborn Osztyála a XXI. század-

ban (2013. 97. szám) című tanulmánya és Hermann István „újrátöltése” is elgondolkodtató lehet egy *neomarxista perspektíva* fenntartása mellett. Azok a marxisták, akik szellemileg nem kívánnak a polgári társadalom meghaladásán munkálkodni, lehetnek bármennyire értékes tudósok, ettől még polgári szocialisták maradnak. Akiknek pedig nincs vállalt tradíciója, nincs történelem- és társadalomfelfogása, azoknak muníciója sincs, mint ezt a magyar balliberális tábor üressége és politikai csődje fényesen megmutatja.

A szerkesztőség

Az alapvető gondolati totalitás szétesése (II. Internacionálé)

(In *A szocialista kultúra problémái.*

Kossuth Kiadó, 1970, 199–249. [részletek]).

I. A historicizmus új formái

Minden elmélet egyik próbaköve, hogy különböző korszakokat képes-e átívelni. Nagyon kevés olyan elmélet volt a filozófia történetében, amely erre általában képesnek bizonyult. Még ritkább azonban az, hogy a közvetlenül az elmélet megteremtése után bekövetkező változások ne hagyjanak nyomot az elméleten. Ha végigtekintünk a nagy filozófiai iskolákon, azt látjuk: alighogy megszülettek, máris a bomlás jeleit mutatják, még ha az irányzat a későbbiekben mint irányzat névleg megmaradt is. [...] A legtökéletesebben kidolgozott filozófiai módszernek, a hegelinek sem volt más a sorsa. Ismeretes, hogy az 1830-as forradalom hatásától megihletett Eduard Gans, Hegel egyik legjobb tanítványa lelkesen be-szélte a változásokról Hegelnek, mire Hegel ezt az önironikus megjegyzést tette: „úgy látszik, egy tanítványom volt, aki megértett, de az is félreértett”.

Látszólag ez a sors utolérte a marxizmust is. Mutatja ezt például az, amikor Marx a vulgarizátorokon bosszankodva kijelenti, hogy ha ez a marxizmus, akkor ő nem marxista. De világosan mutatja a Marx–Lassalle-eset is. Ezt szinte párhuzamba lehet állítani a Gans–Hegel-esettel. S még számtalan bizonyítékot említhetnénk, hogy a Marx által megteremtett filozófiai módszer sem kerülte el azt a sorsot, amely más nagy filozófiai gondolatoknak osztályrésze volt. Az analógia azonban, mint ez a későbbiekben világossá válik, nagyon felszínes. Mindazonáltal egy ideig ennek az analógiának a nyomán kell haladnunk.

Ismeretes Marx és Engels kifakadása a gothai programmal kapcsolatban. A probléma azonban még elmélyült a II. Internacionálé megala-

kulásával, az új történelmi helyzet létrejöttével. A II. Internacionálénak reálisan szembe kellett néznie az imperializmus korának jellegzetes szimptomáival, amelyekkel Marx – aki *A tőkében* a klasszikus kapitalizmus elemzését nyújtotta – nem nézhetett szembe. Elsősorban az új jelenségek váltották ki azokat a vitákat, amelyek a II. Internacionáléban lezajlottak – pl. Bernstein és Kautsky vitáját –, az új jelenségek hozták létre a II. Internacionálé különböző opportunistá tendenciáit, s ezek ellentétét, az anarchizmust, helyesebben az anarchizmus újraéledését. Az imperializmus korában gazdaságilag, társadalmilag és szervezetenként magának a munkásmozgalomnak, de az egyes embereknek a helyzete is megváltozik. Ismert tényezők ezek, s nem szükséges most felsorolni őket.

A viták másik oka azonban az volt, hogy ebben az időben még csak nagyon *hézagosan ismerték* Marx életművét. Érdekes módon, de magának a mozgalomnak a belső dialektikájából következőleg szükségszerűen, Marx fő érdemét kizárólag *A tőke* gazdasági elemzésében látták, s abban, hogy ezáltal megteremtette a *történelmi vizsgálat* módszerét. Erre a pontra kissé részletesebben kell kitérnünk, mert kétségtelenül a II. Internacionálé egyik jellegzetes gyengéje rejlett itt. A II. Internacionálé idején a munkásmozgalom döntő feladatává vált azoknak az elemi osztályérdekeknek és osztályviszonyoknak a tudatosítása, amelyek mintegy meghatározták a munkásság helyét az osztályharc közvetlen frontvonalain. Ez a hetvenes–nyolcvanas évek, tehát a II. Internacionálé előkészítő időszak általános helyzete. Az első lépéseket kellett megtenni, amelyek az akkori osztályharcban a munkásmozgalomnak egyáltalán az osztályharc, a politikai és gazdasági fellépéshez való jogát tudatosították. Meg kellett haladni azokat a szemléleteket, amelyek még a sziléziai takácsstrájkban vagy a luddizmusban és annak hosszú utórezgéseiben jelen voltak, amelyek az osztályharcot hamis mederbe terelték. Hasonlóképpen meg kellett küzdeni a korai anarchizmussal, majd az individuál-anarchizmussal, amelyek szintén az osztályharc torzult formáit jelentették. Azáltal azonban, hogy az osztályharc *alapelveit* kellett tudatosítani, vagyis a gazdasági helyzet alapvető problémáit kellett feltárni a munkások előtt, végeredményben a horizont nagymértékben leszűkült. S noha az olyan kiváló tudósok, mint Mehring, Kautsky és mások a *Neue Zeit* hasábjain a kultúra igen lényeges problémáihoz szóltak is hozzá, az ő kiindulópontjuk is megrekedt a klasszikus kapitalizmus viszonyai közötti osztályharc alapvető elemeinek tudatosításánál. Mehring például Plehanovnak *A marxizmus alapvető problémái* című művével kapcsolatban a következőket mondja: „Arról a mániáról van szó, hogy a marxizmust »filozófiai oldalról ki kellene egészíteni«; ez az a mánia, amellyel szemben néhány hónappal ezelőtt ugyanezen a helyen (a *Neue Zeit*ben – *H. I.*) állást foglaltam. Egymástól teljesen függetlenül – hiszen Plehanov a cikkeit orosz folyóirat számára írta, s

még nem tudhatott az én még meg sem írt cikkemről, én pedig mikor ezt a cikkemet írtam, minthogy oroszul nem tudok, nem ismerhettem az ő esszéjét – ugyanarra az eredményre jutottunk. Marx és Engels mindig is Feuerbach filozófiai álláspontján maradt, amennyiben azt nem terjesztette ki és nem mélyítette el a materializmusnak a történelmi területre való átvezetése révén; nyersen és világosan kifejezve a dolgot, természettudományos területen épp annyira mechanisztikus materialisták voltak, mint társadalomtudományos területen történelmi materialisták. Plehanov még mélyebben bizonyította ezt, mint én, s olyan alaposan, hogy erre kár több szót vesztegetni.” (Franz Mehring: *Zur Geschichte der Philosophie*. Praha, 1933, 337.)*

És noha Mehring ezt a megjegyzést részben az ellen a tendencia ellen irányítja, amely Marxot Kanttal vagy a neolamarckizmussal óhajtja kiegészíteni, mégis, a kritika irányának elvont helyessége ellenére is vitatkozni kell Mehring elgondolásával. Még inkább kiderül ennek az elgondolásnak a belső hibája akkor, ha a cikket tovább olvassuk, ahol Mehring egyszerűen kijelenti: „Ha Marx [...] a mechanikus és természettudományos materializmus absztrakt egyoldalúságáról beszélt, akkor ezt mindig csupán azért tette, hogy a történelmi materializmus szükségszerűségét megalapozza [...] Ebből aztán a pártbeli filozófus fők arra a következtetésre jutottak, hogy Marx a mechanikus materializmust általában elvetette.” (Uo. 339.)

Az az igen gyakori tévedés, hogy Marxnak egyáltalán nem volt filozófiai koncepciója, Mehringnél itt sokkal szelídebb formában jelenik meg, amennyiben szerinte Marx filozófiai koncepciója lényegileg a feuerbachianus koncepció volt. És egy olyan teoretikus, mint Mehring, ismét csak szükségszerűen követte el ezt a hibát. Noha éppen ő adott ki sok mindent Marx fiatalkori műveiből, mégis mintha rejtve maradt volna előtte az a filozófiai koncepció, amelynek jegyében éppen A. tőke született meg.

A tudományos vizsgálat egzakttsága szempontjából a történetiség kategóriájának megvolt az a jelentősége a II. Internacionálén belül, hogy a történelmi materializmusra való hivatkozás – bármennyire egyoldalú is önmagában – végeredményben bizonyos mértékig felértéztett a kantiánus kísérletekkel szemben. A történetiség segítségével egy olyan objektív magyarázatszféra keletkezett, amelynek a II. Internacionálé nagy szellemi teljesítményei egyáltalában köszönhetőek voltak. De a historicizmus – mint láttuk – önmagában konzervatív jellegű, és ez a jelleg nagymértékben átütött a II. Internacionálé teóriáján. A II. Internacionálé tudniillik megmaradt azon a szervezeti és előkészítő fokon, amely az első lépéseket jellemezte. Az osztrák mozgalommal kapcsolatban nagyon érdekesen ír erről Albert Fuchs. „A legerősebb nevelési elem a szociáldemokraták munkájában a morális volt.

* A jegyzeteket az eredeti kiadvány formájában közöljük – (A szerk.)

Az a lelkesedés, amellyel feladatukhoz láttak, a haladás lángoló akarása, az egyes ember készsége arra, hogy a jó ügyért áldozatot hozzon. S a lelkesedés hál' istennek ragályos [...] A szociáldemokrácia története tágabb értelemben politikai történet. A proletár osztályharc elméletéről és gyakorlatáról van szó az imperializmus korszakában. Ebből a szempontból sokkal kevésbé örvendetes vonásokat mutat, sőt, ellenkezőleg, olyan tendenciákat, amelyek kezdetben alig észrevehetőek, majd fokozatosan élesen lépnek elő és előkészítik a történelmi fordulópontokon a katasztrofális csődöt [...] Az osztrák szociáldemokrácia egészében osztozott a II. Internacionálé sorsában. Politikailag szólva: áldozatául esett az imperialista kor korrumpáló hatásának. Marx és Engels azt tanította, hogy a proletariátus a kapitalista rendszer keretein belül nem szabadulhat meg a kizsákmányolástól és elnyomástól. 1890 körül, amikor a fejlett államokban a szocialista tömegpártok létrejöttek, stabil gazdasági és politikai viszonyok voltak. Az európai társadalom arculatát ez a hármasság határozta meg: konjunktúra, szabadság, parlamentarizmus. A hatalomért folytatott harc, mely egy megrázkódott társadalmi rendszert feltételez, nem lehetett a proletariátus legközelebbi feladata. A legközelebbi feladatként az erők összegyűjtése, az előbb-utóbb bekövetkező harci szituációra való előkészítés jött számításba. Teljesen korrekt dolog volt, ha a II. Internacionálé 1895-ig Engels tanácsai alapján a forradalmi frázisokkal való játékot, melyet sok szociáldemokrata üzött, elítélte. Másrészt az erőgyűjtés politikájában hallatlan veszély rejtett.” (Albert Fuchs: *Geistige Strömungen in Österreich*. Wien, 1949, 91–93.)

Fuchs jellemzése része az igazságnak, de csupán része. Egyfelől kétségtelen, hogy a filozófiai problémák alábecsülése, a gazdaságtanra, a történelemre és a szociológiára koncentrált gondolkörök éppúgy hatottak a II. Internacionáléra, mint az erőgyűjtés szituációja. A mélyebb ok azonban másutt keresendő. Egyszerűen arról van szó, hogy a totalitáskonceptió lebecsülése mellett az erőgyűjtés politikai feladatán belül nem ismerték fel az új szituációt. Ehhez a felismeréshez természetesen nagy áttekintésre és tudásra van szükség, amellyel a munkásmozgalomban csak olyanok rendelkezhetnek, akik egyfelől a munkásmozgalom belső fejlődését tartják szem előtt, másfelől azonban nem maradnak meg ennél a perspektívánál, hanem a munkásmozgalom fejlődését az össz történelmi és összkulturális fejlődés részeként fogják fel. E helyütt még nincs módunk ezt a problémát részletesen kifejteni, de már most utalnunk kell arra, hogy Lenin nem véletlenül hangsúlyozta: a tudatosságot kívülről kell bevinni a munkásmozgalomba. A kívülről itt nemcsak annyit jelent, hogy Marx, Engels és Lenin entellektüel volt, hanem azt is, hogy *a pusztán a munkásmozgalom által közvetlenül érzékelt problémákból kinövesztett elmélet mindig szűkös és egyoldalú marad*. A munkásmozgalom számára a mozgalom belső fejlődése mindig csak az egyik kiindulópont lehet, a másik, az osztár-

sadalmi és összkulturális fejlődés szempontja mellett. A II. Internacionálé részvevői általában a mozgalom belső problémáiból indultak ki, és éppen a *belülről és kívülről látás egysége*, tehát az elméletileg is oly fontos *distancia* hiányzott ebből a mozgalmóból. Ez vezetett oda, hogy magának a mozgalomnak a fejlődése és pillanatnyi helyzete inkább előtérbe került az első világháború idején, mint a munkásmozgalom helyzetének az összemberi fejlődéssel való összefüggése.

Nem állítjuk, hogy a II. Internacionálében mindenki érzéketlen lett volna a problémák újszerűsége iránt. Sőt, éppen ez volt a pozitív kiindulópontja Bernsteinnek, aki a maga revizionizmusát e pozitív kiindulópont ellenére teremtette meg. Bernstein észrevette, hogy a kapitalizmus új korszaka köszönt be, emellett azonban olyan tényekre épített, amelyek a kilencvenes években vagy a kilencszázás évek elején még tények voltak ugyan, de a tendencia szempontjából elhaló jelenségnek mondhatók. Ebből a szempontból egyetlen ilyen tévedésre szeretnénk utalni, minthogy itt a helytelen ítélet egészen evidens. „Az előtt a tény előtt állunk – mondta Bernstein –, hogy a mezőgazdasági technika nem vezet szükségszerűen a nagyvállalkozáshoz. Továbbá, az előtt a tény előtt, hogy az iparban a vállalatok nagy százaléka kis- és középvállalkozás marad. Ha tehát a nagy- és óriásvállalkozás a társadalmasodás előfeltétele, akkor az általános társadalmasodás még rendkívül messze van. Ámde egyáltalán nem bizonyított dolog az, hogy az óriásvállalat önmagában, azaz tisztán gazdaságilag szükség-szerűvé teszi a társadalmasodást.” (Eduard Bernstein: *Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus*. Berlin, 1904, III. J2–J3.)

Ez a jellegzetes tévedés éppen a szerkezete folytán különösen érdekes. Bernstein észreveszi, hogy az átmeneti időszakban sajátos módon növekedhet a kisvállalkozás szerepe (ami elsősorban a német fejlődés sajátossága, amely egyszerre hoz be sok klasszikus kapitalista elmaradást és teremt meg az imperialista kor feltételeit). Az idő azonban bebizonyította, hogy ez mennyire nem az imperialista fejlődés általános jellemzője. Riesman például ma már azon panaszkodik, hogy a mai Amerikában csaknem minden értelmiségi valamiféle alkalmazotti állásra gondol, s nem önálló vállalkozásra. Ezzel a mindenki által ismert evidencia egyik szimptomáját mondtuk ki.

Másfelől azt sem szabad elfelejteni, hogy Bernstein elmélete, illetve Kanthoz fordulása is sok tekintetben érthető. Egyrészt azért, mert a II. Internacionálé teoretikusai általában eltekintettek Marx filozófiájától. De azért is, mert ennek a teóriának egyik jellegzetessége – az elvont historicizmus mellett – a historicizmus abszolút elbizakodottsága, mintha módszerével minden probléma megoldódott volna. Nagyon világosan kiderül ez abból, ahogyan Bernstein Kautskyval vitatkozva kifejti Kanthoz való filozófiai viszonyát. [...]

Bernstein gondolatmenete lényegileg a következő: ha elismerjük a kanti magánvalót, ezzel elismerjük azt, hogy tudásunk korlátozott.

Tehát megmenekülhetünk a még ismeretlennel kapcsolatos konstrukciótól. Az ellentmondás nem az általunk ismert dolgokban van, hanem az ismert és az ismeretlen határán húzódik az ellentmondás szférája. A valóság dialektikus természetét tehát tagadni kell, de el kell fogadni, hogy a megismerésből, az ismeretlen felé való törekvésből fakadhatnak látszólag dialektikus problémák (mindezt persze súlyosbítja az észlelés állandó korlátairól és akadályairól vallott felfogása, mert hiszen az észlelés már Hegelnél nem önálló szféra, s korlátozottsága csak abban áll, hogy pusztán része a megismerési folyamatnak). Bernstein, aki előbbre akarja vinni a munkásmozgalom elméletét, visszalép Kanthoz, mégpedig egyszerűen azért, hogy antropologikusan vizsgálódhasson. Ezáltal elveti a marxi totalitás két alapvető mozzanatát, mégpedig a történetiséget és a praxis lényeges szerepét (illetve a praxist etikai praxisra szűkíti le). Maga Bernstein elismeri, hogy őrá elméletileg újabb gondolkodók is hatottak (Benedetto Croce és Georges Sorel említ), ez azonban nem változtat alapvető kanti kiindulópontján. Bizonyos eklekticizmus is kétségtelenül jellemzi Bernsteint, de ez sem változtatja meg azt, hogy minden szempontból végeredményben nem előre, hanem hátrafelé lép a filozófia történetében. Bernstein Marx-kritikája éppen ezért Kant nyomán főként morális alapokból indul ki. Azt írja a marxi etikával kapcsolatban, hogy „Marx és Engels későbbi írásaiban is minden morális motívumra vonatkozó utalást egyenesen mellőzött. Sombart professzor erre utal akkor, amikor a marxista szocializmus megkülönböztető jegyeként annak antietikus tendenciáját jelöli meg [...] és ez az etikai princípiumokból levezetett szocializmussal való szembeállítás szempontjából tárgyilag teljesen találó. A marxista elméletben sehol sincs visszanyúlás az etikára. Ellenkezőleg. Ismét és ismét csak azért említik meg futólag az etikát, hogy annak ki nem elégtő voltát bizonyítsák. *A tőkében* a munkaerő-áru adásvétele, amelynél a munkás bőrét viszi a vásárra, olyan aktusként szerepel, ahol szabadság, egyenlőség, tulajdon és Bentham uralkodik, és abból a körülményből, hogy a munkaerő többet produkál, mint amennyibe fenntartása a vevőnek kerül, az következik, hogy ez »a vevő számára különös szerencse, de egyáltalán nem jogtalan az eladóval szemben« [...] Engels *A filozófia nyomorúsága* német kiadásának előszavában a kommunista követeléseknek abból a tényből való levezetését, hogy a munkás bérként nem kapja meg az általa teljesített munka egész ellenértékét, ökonómiaileg formálisan hamisnak nevezi, minthogy ez egyszerűen a morál alkalmazása lenne az ökonómiára.” (Eduard Bernstein: *Das realistische und das ideologische Moment im Sozialismus. Die Neue Zeit.* Jg. XVI. Hbd. II. 390.)

Bernstein egyébként nagyon sokszor hivatkozik morális interpretációkra, szemben Marxszal és Engelsszel. A különbség abban áll, hogy Marxéknál az etikai interpretáció lehetősége az összefolyamaton belüli lehetőség volt, az embertelenség, az elidegenülés elleni fel-

háborodás egyik döntő szempontja. Ezzel szemben Bernstein a moralizáló álláspontot képviseli. Szerinte az értékőbblet az igazságérzetet, az egyenlőségérzetet stb. sérti meg. Ez a moralizáló szempont nagyon egybevág azzal a kanti, jellegzetesen polgári elképzeléssel, amely az emberek formális nivellációját tételezi, továbbá azzal az utópisztikus gondolattal, amely szerint az egyik ember nem lehet a másik számára eszköz. Mindez Bernsteinnél párosul egy elvont historicizmussal, s így jön létre nála egy historicisztikus materializmus, amelyet egy etikai és ismeretelméleti idealizmus egészít ki. Arról pedig, hogy társadalmi kérdéseket pusztán morális alapon vessenek fel, már Mandeville-nek megvolt a véleménye. Mandeville elmeséli egy római kereskedő történetét, aki Afrikában találkozott egy ajszóposzi oroszlánnal, amelyek nagyon jól kiismerte magát az emberi társadalomban. Nos, a kereskedő először azzal akarta meghatni az oroszlánt, hogy elmesélte neki hajótörésének történetét. Majd amikor látta, hogy az nemigen veszi el az oroszlán kedvét véres terveitől, azt kezdte neki magyarázni, hogy voltaképpen milyen kitűnő lény az ember. Nem csoda, hogy az oroszlán ezek után sem tért el szándékától. (Vö. B. Mandeville: *A méhek meséje*. Budapest, 1969, 135–140.) És ahogy az oroszlán nem hatódik meg az emberi morál nagyszerűségétől, úgy természetesen a kizsákmányoló osztályok sem hatódnak meg a morális érvektől.

Mi történt tehát Bernsteinnél és tágabb értelemben az egész II. Internacionáléban? Az, hogy a marxizmusból lényegileg sikerült kiölni a praxis, az aktivitás mozzanatát. Létrejött egy olyan típusú marxizmus, amely igen sok elemet megtartott a marxi elképzelésből, csak éppen annak a három elemnek az egységét bontotta meg, amely Marxnál a totalitást jelentette. Önmagában véve igaz Bebelnek az az álláspontja, hogy az ő korának nagy vívmánya az utópisztikus gondolatok fölszámolódása, abban azonban nagyon nagy szerepet játszik a történelem spontán fejlődésébe vetett hihetetlen bizalom, amely a II. Internacionálé általában jellemezte. Ez kifejeződik egyfelől abban, hogy a filozófia a maga egészében és összetettségében háttérbe szorult, másfelől abban, hogy a II. Internacionálé teoretikusainak céltáblája Blanqui, Weitling és általában a praxis filozófiája lesz. Bebel így ír: „Korunk nagy előrehaladása, hogy az utópisták kihaltak vagy kihalóban vannak. A tömegekben soha nem találtak talajra, s ma sokkal kevésbé, mint valaha. A legegyszerűbb munkás is érzi, hogy mesterségesen semmi létre nem hozható, hogy annak, ami eljövendő, ki kell alakulnia, fejlődnie, mégpedig az egészszel együtt, az egész által, nem pedig attól elválasztva és elszigetelve.” (August Bebel: *Charles Fourier élete és eszméi*. Budapest, 1962, 248.)

Ha meggondoljuk, mennyire jogosult az utópizmus kritikája általában, mennyire jogosulatlan viszont az utópizmusmal szemben arra hivatkozni, hogy semmit sem lehet „művileg” (künstlich) létrehozni, mert hiszen minden mint egész abba az irányba fejlődik, hogy egy új

társadalom jöjjön létre, akkor egészen világos ennek a kritikának az egyoldalúsága. S még Bebel is beleesett ebbe, noha éppen ő őrzött meg a gyakorlatban és az elméletben is sok mindent abból a praxisra irányuló tendenciából, amely Marxnál oly fontos szerepet játszott.

Ehhez a bebeli elképzeléshez kitűnően passzol a híres bernsteini tétel, amely szerint a mozgalom minden, a végcél semmi, s kitűnően passzolnak az orosz ökonomisták elképzelései is. De hogy ez mennyire mélyen gyökerező tendencia volt a II. Internacionáléban, azt a legjobban talán az mutatja, hogy a Bernsteinnel nagyon sok kérdésben igen élesen polemizáló Kautsky végül szintén ugyanezt a tendenciát mondja ki. Nála is Blanqui és Weitling ellen irányul a döntő támadás, és Weitling messianizmusát kritizálva voltaképpen Lenint kritizálja. (Vö. Kari Kautsky: *A proletárság diktatúrája*. Budapest, 1919, 15.)

Ha pedig a termelőerő-elméletre gondolunk, amely mechanikusan akarná alkalmazni azt a gondolatot, hogy csak a termelőerők maximális fejlettsége esetén és csak a legfejlettebb államokban lehetséges proletárforradalom, akkor világos, hogy a marxi történelemfelfogás dialektikája mennyire elveszett a II. Internacionáléban.

II. Moralitás és mítosz

[...] A kultúra fejlődésének marxi értelemben vett jelentőségét a II. Internacionálé teoretikusai általában képtelenek voltak fölmérni. A kilencvenes évek történelmi fejlődése, a munkásmozgalom hirtelen számbeli és tekintélybeli megerősödése stb., mind megerősíteni látszott a békés fejlődésről alkotott illúziókat. Nem csoda, ha ezeknek az illúzióknak oly nagy erejük volt a későbbiekben, hogy végül drágábbnak bizonyultak a konkrét érdekeknél, a munkásság konkrét érdekeinél, és az első világháború idején a szociáldemokrácia még a „nemzeti érdekek védelmébe” is belement, csak hogy ezek az illúziók megmaradjanak. Persze az okok nem ilyen egyszerűek. Kétségtelen, hogy – főképp a munkásarisztokrácia megnövekedett szerepe következtében – jelentős gazdasági okok is közrejátszottak ebben az állásfoglalásban, de, mint ideológiai elemnek, az illúzióknak is nagy szerepe volt benne.

Érdekes jelenség, hogy az egyszer létrejött illúziók és ideologikus elemek, éppen azért, mert az osztályharcban egy időben számottevő szerepet játszanak, később nagyon sokszor a fejlődés gátjaivá válnak. Haladó mozgalmak éppen a haladásukból fakadó büszkeségük folytán nagyon nehezen mondanak le az illúzióikról, különösen akkor, ha az illúziókat részleges sikerek támasztják alá. Ez az illúziós rendszer rendkívül érdekesen működik. Bizonyos, hogy például a jakobinusok a történelmileg szükségszerű illúziók nélkül nem tudták volna harcba vinni a nagy néptömegeket. De az is bizonyos, hogy illúzióikhoz a későbbiekben is makacsul ragaszkodtak, sőt, illúzióik sajátos mítosszá

váltak. A szükségszerű illúziók történelmi értelemben mindig tisztavirág-életűek. Ám ha egyszer szükségszerűségüket bebizonyították, vagy éppen a szükségszerűségből nőttek ki evidens módon, akkor a későbbiekben bizonyos tekintélynek örvendenek, és nehezen mondanak le róluk azok, akik az illúziók jegyében cselekedtek.

Tehát az az illúzió, hogy a történelmi fejlődés mintegy spontán módon fogja megteremteni a fejlődés egészét, nemcsak a marxizmus totalitásfogalmának szétszakítása volt, hanem egy ideig igazolódni is látszott. Ez az illúziós rendszer, minthogy egy részgazságon alapult, egyre jobban erősödött. Kautsky, aki talán a legokosabban ismerte fel ennek az illúziós rendszernek a tendenciáit, még tovább megy, mint általában a II. Internacionálé, és nemegyszer *biologisztikus alapon* próbálja megmagyarázni a korszak által produkált jelenségeket, így az, ami a II. Internacionálé egészében még csak illúzió volt, Kautskynál már mitizálódik. Kautsky az erkölcsi ösztön fogalmával is operál, ezzel a biológiából kölcsönzött kifejezéssel akarja alátámasztani, hogy a szocializmus a történelmi fejlődés szükségszerű terméke. (Vö. Kati Kautsky: *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*. Stuttgart, 1906, 140–141.) Ez a mítosz végeredményben egy erkölcsi ideál felállítását is meghirdeti, amelyet ugyan Kautsky gazdasági megfontolásokból vezet le. Etikai művének befejezése így hangzik: „Mert hol lenne olyan erkölcsi eszmény, amely egyszerűbb kilátásokat nyitna meg (ti. mint a szocializmus – *H. I.*!) És ezek a kilátások mégis jőzan ökonómiai megfontolásokból származnak, nem pedig a szabadság, egyenlőség, testvériség, igazság, humanitás erkölcsi eszméinek kábításából. És ezek a kilátások nem olyan állapotok várásából erednek, amelyeknek pusztán el kell jönniük, amelyeket pusztán kívánunk és akarunk, hanem olyan állapotok kilátásai, amelyeknek szükségképpen el kell jönniük, amelyek szükségszerűek. Persze nem fatalisztikus értelemben szükségszerűek, nem úgy, hogy egy felsőbb hatalom fogja nekünk ajándékozni őket, hanem szükségszerűek és elkerülhetetlenek abban az értelemben, ahogy elkerülhetetlen, hogy a feltalálók tökéletesítsék a technikát, hogy a kapitalisták profitéhségükben az egész gazdasági életet átalakítsák, ahogy elkerülhetetlen, hogy a bér munkások rövidebb munkaidőre és magasabb bérekre törekedjenek, hogy szervezkedjenek, hogy a kapitalista osztály és államhatalma ellen harcoljanak, hogy politikai erőszakra és a kapitalista uralom összetörésére törekedjenek. A szocializmus elkerülhetetlen, minthogy az osztályharc és a proletariátus győzelme elkerülhetetlen.” (Uo. 144.)

Kautsky e megfogalmazásai önmagukban megfelelnek a marxizmus gondolatvilágának. Nem az az érdekes, hogy itt is – mint más helyütt – szétbontja a marxizmus totalitásfogalmát, hanem az, hogy gyakorlatilag – minden fenntartása ellenére – a *történelmi folyamat elkerülhetetlenségére, alternatívanélküliségére helyezi a hangsúlyt*. A történelmi folyamatban szerinte nincsenek alternatívák, és éppen az

általános fejlődés elvont perspektívája lehetetlenné teszi az alternatívák fölvetését. Az a mitikus vonás, amely Kautskynál a társadalmi fejlődést a természeti biológiai evolúcióval hozza párhuzamba, végeredményben arról árulkodik, hogy Kautsky a történelmi szükségszerűséget éppen úgy, vagy legalábbis majdnem annyira, spontánnak tartja, mint a biológiai fejlődés szükségszerűségét. Ez a biologisztikus vonás nem önmagában vizsgálendő, hanem azzal a hallatlan illúzióval összefüggésben, amely a szocializmus mindenképpen való bekövetkezését hirdeti meg. Igaz, mint minden evolúciós tan esetében, a fejlődés ugrópontja itt sem konkrét. Ám Kautskynál ez a perspektíva, amelyben osztozik a II. Internacionálé minden teoretikusával, annyira általános, hogy végül is egészen utópisztikus vonásokat mutat. Tehát a II. Internacionálé utópizmus elleni harca egyrészt elvezetett a konkrét aktivitás szerepének másodlagossá degradálásához, másrészt pedig ahhoz, hogy egy kerülőút után a végcél, amely Bernsteinnél megsemmisült, Kautskynál és másoknál ugyancsak utópisztikusan jelenik meg.

A totalitás szétbontása természetesen tudományos visszaesés. Ennek egyik jele az volt, hogy a II. Internacionálé egyes teoretikusai Kanthoz fordultak vissza. De korántsem korlátozódott a visszaesés a filozófia területére. Rosa Luxemburg mutat rá, hogy a filozófiai visszaesés egyúttal közgazdaságtani tekintetben is visszalépés. Luxemburg így ír: „Ricardo tanaiban az ökonómia klasszikus módszere a maximumot érte el, amire egyáltalán képes volt. S ezt a lomtárba vetettük, nemcsak azért, mert veszélyes eszköz, amely a kutatandó társadalom ellen fordul, hanem azért is, mert tudományosan kiszolgált már. A klasszikus iskola módszeréhez való visszatérés nem vezet az ökonómia újabb fellendüléséhez, hanem egy nagyarányú visszalépéshez. Azt, hogy ez a visszatérés tudományosan lehetetlen, éppen Marx műve mutatja meg, amely a klasszikus tanítást új alapon közvetlenül folytatja. Ez a visszatérés társadalmilag is lehetetlen [...] Vissza Kanthoz a filozófiában, vissza Adam Smithhez az ökonómiában! Görcsös visszanyúlás a már túlhaladott álláspontokra, ez a kiúttalanság biztos jele, amelybe a burzsoázia szellemileg és társadalmilag már belesüllyedt. De visszaút éppoly kevésbé van a tudományban, mint a társadalom tényleges fejlődésében.” (Rosa Luxemburg: *Zurück auf Adam Smith. Die Neue Zeit*. Jg. XVIII. Bd. II. 1900, 180–181.)

De ez a visszatérés Kanthoz, Smithhez, Darwinhoz és Feuerbachhoz korántsem véletlen és nem is pusztán a polgári világot jellemzi, amely ebben az időszakban még az újkantianizmus és az újdarwinizmus bővületében él, hanem a II. Internacionálé teóriáját is. Ha Marx egy alkalommal arról beszélt, hogy a történelemben minden kétszer játszódik le, egyszer mint tragédia, másszor mint komédia, akkor ezzel párhuzamosan azt mondhatnánk, hogy az elméletben is minden kétszer játszódik le: egyszer tudományos előrelépés formájában, másszor mitikus formában. Ez a mítosz, amelyet a II. Internacionálé akár a kanti

formális etikából, akár pedig a szociáldarwinizmusból teremtett, vég-eredményben gyenge visszfénye volt annak, ami a polgári ideológiai fejlődésben általában lejátszódott. S bármennyire a marxizmus alapján állt sok tekintetben például Kautsky, elméletének mégis éppen úgy megvannak a kor polgári filozófiájával és szellemi áramlataival való összefüggései, mint ahogy ezek egészen világosak és konkrétan bevallottak Bernsteinnél. Természetesen ebből nem következik az, hogy a II. Internacionálé legkitűnőbb teoretikusainak életművét csupán ebből a szempontból kell megvizsgálni, a mi fejtegetéseink szemszögéből azonban kétségtelenül az az érdekes, hogy az új jelenségek fel nem ismerése, valamint az illúziók fennmaradása következtében a marxizmus totalitásfogalma helyére itt egyfajta mítosz lépett.

Ennek a korszaknak a vitáiban is megfigyelhető az a tendencia, hogy a marxizmus különböző elemekre bontottan jelenik meg a viták pólusain. Ez mutatkozik meg pl. a spontán haladás mítoszának (Kautsky) és a formális kantiánus individuáletikai felfogásnak (Bernstein) az ellentétében. A totalitás szétszakítása itt is nyilvánvaló. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az etikai kiindulópont – amely, mint láttuk, Marxnál csak a totalitás egyik mozzanata volt – nemcsak szerepet játszott ennél az ellentétes irányzatnál is, hanem talán még erősebb nyomatókat kapott, mint az előbbieknél. Legjellegzetesebben Georges Sorel elmélete reprezentálja ezt a tendenciát. Sorel – szemben Bernstein opportunizmusával és az egész II. Internacionálé spontaneitáselméletével – kidolgozza az ún. anarchoszindikalizmus elméletét. Tudatosan a társadalmi mítosz gondolatát állította középpontba. Szemben a II. Internacionálé teoretikusával, akik igen nagy műveltségre tettek szert, és igyekeztek széles tudásra alapozottan megalkotni elméleteiket, Sorel látszólag nem támaszkodott széles tudáskálára. Meg kell jegyezni, hogy Sorel kissé túl szerény is, mégpedig szándékosan, amikor saját tudatlanságáról ír, mert hiszen az ő forrásai a francia fejlődés igen jelentős alakjai: Proudhon, Renan és Bergson. Ennek ellenére Sorel így vall önmagáról: „Elítéltek engem azért, mégpedig alapos okkal, hogy én nem vagyok iskola-ember. De vajon olyan nagy baj ez? A tanítványok majdnem mindig káros befolyást gyakoroltak azoknak a gondolataira, akiket mesterüknek neveztek, és akik gyakran úgy vélték, hogy le vannak kötelezve követőiknek. Kétségtelennek látszik, hogy Marx számára valóban kellemetlen volt, hogy néhány lelkes ember révén szektafőnökké vált; sokkal több hasznos dolgot produkált volna, ha nem lett volna a marxisták rabszolgája. Gyakran gúnyolódnak Hegel módszerén, aki azt képzelte, hogy az emberiség kezdettől fogva azon dolgozott, hogy a hegeli filozófiát dajkálja, s hogy a szellem végül elnyerte ezt a mozgását. Hasonló illúziók minden iskola-embernél visszatérnek többé-kevésbé: a tanítványok úgy gondolják, hogy mesterük lezárta a kételkedés korszakát és végső megoldásokat hozott.” (Georges Sorel: *Réflexions sur la violence*. Paris, 1921, 10–11.) Sorel tehát nem

tartozik szorosan a marxizmushoz, noha azért ő is bizonyos iskolákból nőtt ki, és felfogása nem függetleníthető az iskoláktól. Mindenesetre, szemben a II. Internacionálé teoretikusaival, Sorel fölismeri, hogy ő lényegében megváltoztatta azokat az alapprincípiumokat, amelyekből Marx kiindult. S noha nála is nagyon is etikai a kiindulópont, akárcsak a II. Internacionálé kantizáló teoretikusainál, az ő etikai kiindulópontja mégis egészen más.

Sorel úgy véli, hogy a társadalmi mítoszok funkciójának ábrázolása önmagában biztosíthatja az emberi történelem leglényegesebb tendenciáinak megértését. Más szóval, Sorel a történelem dinamikáját a társadalmi mítoszok felől közelíti meg. Ilyenformán történelemszemléletében két heterogén részt különböztethetünk meg. Szemben a II. Internacionálé szigorú historicizmusával, nála kizárólag a történelem azon szakaszai válnak érdekessé, amelyek lényeges változást hoznak, amelyek forradalmiak, viszont az úgynevezett nyugalmi korszakok teljesen érdektelenek. Végeredményben egyfelől a keresztény vallás kialakulása, a reformáció, a nagy francia forradalom, másfelől a görög polisz, a római birodalom, valamint az ún. harmadik rend, tehát a polgárság bomlása – ezek azok a mozzanatok, amelyek a történelemből Sorelt érdeklik. Nem érdekli általában az átmenet és az átmeneti korszak. Mármost minden egyes esetben fölfedezi azokat a mítoszokat, amelyek által a tömegek mozgásba jönnek. A mítosz szerinte valóban dinamikus közösséggé változtatja az embertömegeket; egyedül alkalmas arra, hogy az ember atomizálódását, elszigetelődését föloldja; kapcsolatot teremtsen az emberek között, organizálja őket stb.

Van azonban a soreli mítoszelméletnek rendkívül praktikus következménye is: az ő praktikus mítosza az általános sztrájk mítosza. A társadalmi mítosz végeredményben a cselekvésre irányuló mítosz. [...] Harcolni az ellenséges világgal kizárólag úgy lehet, ha az ember a mítosz jegyében közösségivé válik, s mint közösségi lény cselekszik. Éppen ennek jegyében dicsőíti Sorel az erőszakot. Nála összetartozik mítosz, erőszak és cselekvés.

Helytelen volna, ha ezek alapján Sorelt valamiféle vérgőzös elméleti írónak képzelnénk. [...] Sorel nem kíván vérfürdőt, hanem azt kívánja, hogy nyilvánvalóvá legyen az osztályok divergenciája, az osztályok közötti szakadék, és a proletariátus az általános sztrájk segítségével pusztítsa el a kapitalista rendet.

A különbség a II. Internacionálé evolúciós fejlődéselméletéhez képest egészen nyilvánvaló. De legalább ilyen nyilvánvaló az a különbség is, amely Sorel és Marx között fennáll. Marxnak nincs sem optimista, sem pedig pesszimista emberképe, Marx a priori emberképekből való kiindulás helyett a történelmi fejlődési folyamat által megteremtett individuális szükségleteket és lehetőségeket vizsgálta. Sorelnél az antropológia, a praxis és a történetiség marxi együtteséből kizárólag a praxis filozófiája marad meg, mégpedig oly módon, hogy egy áltör-

ténetiséget foglal magában. Marx dialektikus racionalizmusa helyett Sorelnél a mítosz jelenik meg, mert „az ész radikálisan relativista, és csak a tett fedi fel az abszolútumot”; ami pedig az elméletet illeti, „az ember épp annyira él az illúziókból, mint a realitásokból”. (Lásd Hans Barth: *Masse und Mythos*. Hamburg, 1959, 81.) [...]

Sorelnél a morál nem egyéni kérdés, nem az egyén, hanem a tömegek cselekvésének kérdése. S ahogy a kanti etika az alkalmazkodás etikája volt, úgy Sorelé a nem-alkalmazkodásé. A kanti etika a polgári erkölcs formalizmusát fejezte ki, Sorelé éppen a formalizmus ellen támad. Az, amit később Max Scheler keres, a nem formális etikára épülő etikai kiindulópontú filozófia, először Sorelben jelenik meg. Sorelt éppen az nem érdekli, ami Kantot és Marxt is érdekelte (különböző előjelekkel): az individuum fejlődése. Nála alapjában véve az az erkölcsös, aki nem alkalmazkodik a fennálló világhoz. Ahol az erőszak mítosza, az általános sztrájk mítosza érvényesül, ott lehet csak az érzés fenségéről beszélni. És végeredményben ez jelenti nála az igazi moralitást. A francia gondolkodó kétségtelenül nyíltabb és minden szempontból becsületesebb, mint a II. Internacionálé opportunistái. Ezt a kiindulópontját nem téveszti össze a marxii kiindulóponttal, sőt élesen elhatárolja magát tőle. Ez azért igen jelentős, mert éppen ez teszi lehetővé, hogy Sorel ne a marxizmuson belül hirdesse meg a mitikus elméletet. Ennek ellenére Sorel nagyon mélyen hat a munkásmozgalomra (gondoljunk csak a Szabó Ervin által képviselt tendenciára), és ez a hatás teljesen szükségszerű, hiszen éppen ez az a „büntetés” (Lenin), amely az opportunistáknak a munkásmozgalmat.

De nemcsak Sorelnél jelenik meg az effajta morális kiindulópont. Az összefolyamat képe általában elvész, és különösen elvész az összefolyamattal igen mélyen összefüggő közgazdaságilag megalapozott gondolkodás. Ennek következménye az, hogy a szocializmus kérdése általában etikai kérdéssé válik, és a legtöbb esetben az etikai erő jelenik meg a tömegek mozgatójaként a II. Internacionálé elméletében. [...]

Az etikához fordulás vagy nyíltan mitikus fordulatot jelent, vagy pedig visszalépés Kanthoz. Az utóbbi esetben nyilvánvalóan a polgári morál elfogadásáról van szó, az előbbi esetben pedig a polgári morál mitikus fölmondásáról. Mi ennek a két tendenciának a perspektívája? Mint a valóság megmutatta, az egyik oda vezetett, hogy a szocialista pártok „normális” polgári pártokká lettek, hozzásimultak, beleilleszkedtek abba a polgári világba, amely ellen eredetileg harcoltak. Másfelől az anarchizmus első formájával szemben az anarchoszindikalizmus más veszélyeket rejt magában: a mitikus módszerből reakciós tömegmozgalmak keletkezhetnek. Ez a sors nem kerülte el a rendkívül becsületes Sorelt sem, aki részben kiindulópontot adott például a Mussolini-féle faszizmusnak. [...]

Ezzel a II. Internacionálé belső ellentmondásai világossá váltak. Végeredményben a II. Internacionálé teóriája vagy a polgári filozófiába, vagy pedig a mítoszvilágba torkollott. Általában képtelen volt továbbvinni azt a forradalmi lendületet és teoretikus egységet, amely a marxizmus klasszikusait jellemezte. A szociáldemokrácia persze az adott pillanatban nem azért mondta fel a szolgálatot, mert a teóriája ennyire hiányos volt, ennyire szétesett és részlegessé vált, hanem a teóriája pusztán kifejezte azt a belső gyöngeséget, amely a szociáldemokráciát általában jellemezte. Hiszen a szociáldemokrata teoretikusok között „rendkívül nagy” tehetségű és kitűnő emberek voltak; az említetteken kívül pl. Rudolf Hilferding, akinek *Fináncctőke* című könyve méltán szolgálhatott Lenin imperializmusról szóló könyvének egyik alapvető anyagául. Ez a könyv bővelkedik egészen kitűnő felfedezésekben a modern kapitalizmus sajátosságait illetően, s mutatja, hogy a II. Internacionáléból sem teljesen vészett ki az igény, hogy az új jelenségeket feltárják. Ám Hilferding könyve, jóllehet elsőként bizonyítja be – Bernsteinnel szemben –, hogy a banktőke új szerepköre miként módosítja a modern kapitalizmus jellegét, nem találkozott össze egy forradalmi lendületű gyakorlattal és egy forradalmi filozófiával. Amivel összetalálkozott, az a II. Internacionálé ideológiájának egyik változata, az ausztromarxizmus volt. Ez pedig mit sem tudott kezdeni a valóban nagy jelentőségű új könyvvel. Egy mozgalomra nemcsak az jellemző, hogy milyen elméleti munkákat termel ki, hanem az is, hogy az elméleti munkákat a továbbiakban teoretikusan és praktikusán miképpen hasznosítja. Hilferding munkája a II. Internacionáléban lényegében nem keltett sokkal több figyelmet, mint más ausztromarxisták sokkal jelentéktelenebb alkotásai. Karl Renner vagy Victor Adler és mások munkái pedig („a forradalom udvari tanácsosa” – így nevezte magát Adler egy Engelshez írott levelében) éppenséggel nagyobb figyelmet keltettek, mint Hilferding műve. A tízes években Leninnek kellett eljőnnie ahhoz, hogy Hilferding eredményei fölhasználhatók legyenek a munkásmozgalom számára.

A II. Internacionálé politikai csődjét tehát megelőzte az elméleti csőd. Csak azon a területen sikerült számottevő eredményeket elérni, ahol tisztán történelmi tanulmányokról volt szó. Ezek közül például méltán vált híressé és megbecsültté Mehring *Lessing-legenda*, Kautsky *A kereszténység eredete*, illetve Plehanov *A monista történelemfelfogás kérdéséhez* című műve. Ezekben legalább a marxi történelemfelfogást sikerült komoly mértékben fölhasználni, és ily módon ezek a művek valóban mindmáig értékesek. Hasonlóképpen – noha sokkal több szubjektív önkénnyel íródott – érdekes olvasmány mindmáig Georges Sorelnek a római birodalom hanyatlásáról írott könyve. Talán az egyetlen olyan mű, amely valóban nemcsak egyoldalúan történetileg, hanem elméleti igénnyel fejti fel a lényeges problémákat, Hilferdingé, de ez is csak Leninnél talált igazi visszhangra.

Tehát a II. Internacionálé elméletileg messze eltávolodott a marxizmus gondolatvilágtól. Az ontológiai értelemben vett praxis háttérbe szorult, helyébe a praktikizmus került. [...]

*

Foglaljuk össze újabb eredményeinket.

1. A marxizmus filozófiai koncepciója a II. Internacionálé időszakában leegyszerűsítések és egyoldalú interpretációk áldozata lett.

2. Ennek oka egyrészt az volt, hogy Marx teljes munkásságát nagyon hézagosan ismerték, másrészt az, hogy olyan új jelenségek léptek fel az imperializmus korszakának beköszöntésével, amelyek megértéséhez nem az egyes marxizmus megállapításokat, hanem a marxizmus módszertant kellett volna alkalmazni.

3. A II. Internacionálén belül főképp a historicizmus mozzanat uralkodott el, egyrészt azért, mert a II. Internacionálé teoretikusai a marxizmus filozófiát történelmi materialista interpretációkra szűkítették le, másrészt, mert a munkásmozgalom viszonylag szervesnek látszó fejlődéséből azt a következtetést vonták le, hogy maga a mozgalom önmagából is kifejlesztheti a legfontosabb elméleti kérdéseket.

4. Valójában a mozgalom az ösztörténeti fejlődéstől elszakítva nem tud igazi átfogó elméletet kidolgozni. Megmutatkozik ez abban is, hogy a II. Internacionálé egyes teoretikusai, akik látták az új problémákat, de jellegüket félreismerték, Kanttal igyekeztek kiegészíteni a marxizmus elméletet.

5. A II. Internacionálé általános teóriái a praxis mozzanatát ölik ki elsősorban a marxizmusból.

6. A mozgalom objektív fejlődéséből a mozgalmon belül olyan illúziók keletkeznek, hogy a történelmi fejlődés lényegileg evolúciós és alternatíva nélküli.

7. Kautsky az elvont historicizmuson túlmenően részben azért közelíti egymáshoz a biológiai és a történelmi törvényszerűségeket, hogy ezáltal is a fejlődés objektív elkerülhetetlenségét támassza alá.

8. A II. Internacionálé teóriájában a marxizmus általában mint a történelmi szükségszerűségről szóló tan jelenik meg. A szocializmus szerintünk szükségszerűen elkövetkezik. Viszont e szükségszerűség alapja a morális szükséglet. A kantizálónál itt általában a morális ideálvilág jelenik meg fő mozgatóként, az anarchoszindikalizmusban, s főként Sorelnél a mítikus indítékú moralitás jelenti ezt a motivációt.

9. A II. Internacionálé általában szerves történelmi fejlődést tételez, vele szemben Sorel a történelmet a nagy forradalmi változások korszakaira szűkíti le. A II. Internacionáléban a tudományos megalapozás a szocializmus győzelmének záloga, Sorelnél az erőszak és az általános sztrájk mítosza a biztosíték.

10. Sorel föleleveníti a Proudhonnál, Stirnemél és általában az anarchizmusnál fontos szerepet játszó filozófiai mozzanatokat, de ugyancsak

etikai színezettel egy kollektív eticizmus alapjára helyezi az elődeinél még individuálisan megjelenő tendenciákat.

11. A II. Internacionálé idején ilyenformán az a látszatantónia keletkezik, hogy egyesek elfogadják a polgári morált, mások mitikusan felmondják.

12. Mindez nem jelenti azt, hogy a mozgalmon belül ne születtek volna nagyon értékes tudományos alkotások. Elsősorban Mehring és Plehanov munkásságára kell utalni e tekintetben, de a korszak új fölismeréseinek egyik legjobb dokumentumaként kell kezelni Hilferding művét is.

13. Jellemző azonban, hogy maga a II. Internacionálé mit sem tudott kezdeni ezzel az új fölismerésekben gazdag művel, és csupán Lenin tudta belőle levonni a megfelelő következtetéseket.

[...]

29. A marxi filozófiai totalitás szétszakítása a II. Internacionáléban feltartóztathatatlan folyamatnak látszott. Lenin azonban meglegelte a választ a II. Internacionálé számára megoldhatatlan kérdésekre, mert helyreállította a marxi filozófia egymással összefüggő elemeinek dialektikáját.

Felelősek vagyunk álmainkért

Slavoj Žižek: *The Pervert's Guide to Ideology*. P Guide Productions, Zeitgeist Films. (Rendezte: Sophie Fiennes, írta: Slavoj Žižek) 2012.

Felelősek vagyunk álmainkért – szól Slavoj Žižek *The Pervert's Guide to Ideology* című új filmjének mottója. Žižek megint kedvenc témájáról, az ideológiáról beszél, körülbelül két tucat filmet¹ felhasználva gondolatai illusztrációjaként. Ha valaki Žižek munkásságát a szórakoztatásért nézi, akkor nem kell csalódnia: a szlovén filozófus nemcsak beszél, hanem előző filmjéhez (*The Pervert's Guide to Cinema*) hasonlóan az épp elemzett filmhez alkalmazkodva hol Sztálinnak öltözve áll a repülőgép lépcsőjén, hol Robert de Niróként fekszik a *Taxi Driver* (Taxisofőr) koszos ágyán, hol pedig mentőcsónakról magyarázza a *Titanic* rejtett ideológiai üzenetét és így tovább.

Mint Žižek könyveiben is, most is rengeteg témáról van szó, és bár nominálisan az *ideológia* témája mindig megjelenik, néha nem egészen egyértelmű a gondolatmenet folytonossága, másrészt a gyakran nehezen értékelhető, kissé *ex cathedra* állítások elmélyítésére sokszor nincs lehetőség. Ugyanakkor Žižek és a rendező Sophie Fiennes bevallottan azzal a céllal készítette a filmet, hogy „gondolkodásra késztessek az embereket”, valószínűleg inkább azokat, akiknek nem Žižek könyvei nyújtják a napi betevőt. Ebben a tekintetben a film – már ha eljut(na) a közönséghez – rendkívül jól eltalált: Žižeknek rengeteg remek megfigyelése van, amelyek talán sok ember gondolkodását nyithatják meg új irányban.

Žižek alapállítása, hogy egyáltalán nem igaz, hogy „posztideologikus” korban élünk, épp ellenkezőleg: a kapitalista ideológia ma jobban strukturálja valóságérzésünket és határozza meg, mit érzünk lehetségesnek és lehetetlennek, mint valaha. Az uralkodó ideológia ma azonban nem azt követeli, hogy áldozzuk fel magunkat valamilyen nagyobb ügyért, uralkodjunk vágyainkon, hanem épp ellenkezőleg: a parancs ma az, hogy éld ki vágyaidat, sőt, élj vágyaidnak, „legyél önmagad”. Ami persze nem jelent mást, mint a korlátlan hedonista individualizmust, depolitizáltságot, tehát a tökéletes kapitalista bérmunkás-fogyasztó szubjektumot. Žižek a *They live* (Elpusztíthatatlanok) című hollywoodi *sci-fi* történetét használja illusztrációként: a filmben a főhős hozzájut egy szemüveghez, amivel „láthatja az igazságot”.

Az óriásplakátok „valójában” azt mondják: engedelmessédj, házasodj, szaporodj. A pénzérmék: ez az Istened. De Žižek szerint ma a parancs épp a hedonizmus. Hasonlóan a filmhez, ahhoz, hogy ne az ideológiában éljünk és lássuk a valódi, „szubliminális” parancsokat, ahelyett hogy öntudatlanul szerintük élnénk, erőfeszítést kell tenni: föl kell tenni a szemüveget.

Az ideológiába „belezárt” öntudatlan létezés logikus következménye az erőszak. Žižek a *Taxi Driver* és a londoni zavargások példáján keresztül elemzi azt a helyzetet, amikor valaki (vagy egy csoport/társadalom) teljes mértékben az uralkodó ideológia rabja, ugyanakkor nincsen módja a hedonista tőkés fogyasztói kultúra által indukált vágyai kielégítésére. A világ frusztráló és érthetetlen, és nincsenek meg a fogalmi eszközök a kielégítetlenség fájdalmas patthelyzetének megragadására: így az egyetlen reakció ami marad, az értelmetlen, de sok tekintetben teljesen rendszerkonform erőszak, ahogy azt nemrég – Žižek szerint – Londonban láthattuk. A „zavargók” egyrészt vétkeztek a magántulajdon szentsége ellen, felháborítva a konzervatív angol politikai vezetőket, de ezt mégis „tökéletes fogyasztók” módjára tették, hiszen a kitört káoszt a régóta vágyott fogyasztási cikkek zsákmányolására használták föl.

Az ideologikus gondolkodás legextrémebb eseteként elemzi Žižek a fasiszta bűnbakkepzés mechanizmusát, amely – szerinte – az olyan hollywoodi thrillereken, mint Spielberg *Jaws* (Cápa) című „cápás” opusza is jól megfigyelhető. A fasiszta világmagyarázat választ és enyhülést nyújt a kapitalista válság által felbőszített, ugyanakkor a kapitalista ideológia által megbénított (vagy elvakított) kétségbeesett tudatnak. A válságjelenségeket egyetlen „csomagba” kondenzálva externalizálja azt, és a harmonikus faji közösségbe kívülről beható külső csoportban (zsidók, „spekulánsok”, kommunisták stb. – vö. az idillikusan strandoló amerikaiakra rátörő „cápával”) lokalizálja a katasztrófák okát, miközben az valójában magának a kapitalista társadalomnak a szerkezetéből következik.

Ugyanakkor Žižek a fasizmusról tartott expozéjában hangsúlyozza, hogy a fasiszta/náci rendszerek által felhasznált mozgósító motívumokat, mint a közösség összetartozása, a szolidaritás, az önfeláldozás stb. nem szabad(na) a fasizmus elftéelésével együtt szintén a szemétdombra dobni, ahogy azt a liberális ideológia teszi. Ezek a kollektivistikus motívumok szinte kivétel nélkül a baloldaltól származnak, és Žižek szerint a fasiszta logika elleni harc lényege épp az, hogy az önmagukban helyes és szükséges motívumokat (összetartozás, szolidaritás stb.) „reappropriáljuk”, visszaszerezzük a fasizmustól.

Az autoriter intézményeket – mint a katonaság vagy az iskola-rendszer – összetartó ideológia soha nem egyszerűen a hivatalosan proklamált „magasztos” elvekből áll. Mint ahogy a *Full Metal Jacket* (Acéllövedék) és az *If...* (Ha...) elemzésénél Žižek rámutat, mindig

van egy másodlagos, kifelé rejtett rétege a hivatalos ideológiának, amit pl. az obszcén katonai dalok, a szadisztikus beavatási szertartások és *bullying* testesítenek meg. Ez az obszcén élvezet egyfajta megvesztegetése a hierarchiába bevontaknak, bevonja őket az erőszak körforgásába, de egyben distanciálja őket a fegyelmezés gépezetétől, elviselhetővé téve azt – és épp ezáltal biztosítja a gépezet zökkenőmentes működését.

Egy újabb kanyarral Žižek egy másik kedvelt témájára vált: „A nagy Másik nem létezik”.²

Mit ért Žižek ezen? Nincsen egy olyan másik személy vagy intézmény, amelynek a végső igazságot, sérelmeinket elmondhatnánk, aki meghallgat, megért, feloldozást vagy enyhülést ad. A „*Godot-ra várva*” érzése, a homályos hit ebben a nagy Másikban, a létezés harmóniájának a végső garantáltságában, hogy végül minden „helyre kerül” – Žižek szerint ez az öntudatlan hit állandóan megjelenik a magánéletben (példaként hozza a *Brief encounter* [Késői találkozás] című brit film szerelmi történetét), a naiv vallásosságban vagy evolucionizmusban. Žižek szerint a magánéletben és a radikális politikában is létfontosságú ezzel az öntudatlan hittel való szakítás és annak tudatosítása: a nagy Másik nem létezik.

Politikailag nézve (a film vége felé Žižek kissé hirtelen átcsap a kapitalizmus meghaladásának kérdésébe): nincs olyan kiválasztott osztály, történelmi szükségszerűség vagy egy közelgő sorsdöntő katasztrófa, ami az általunk kívánatos történelmi változás irányában mozdítaná az eseményeket. A kapitalizmus által generált folyamatos instabilitásra, környezetrombolásra és nyomasztó politikai tendenciákra nincsen spontán megoldás; ha mi magunk – mondja Žižek – nem akarjuk a saját álmainkat, akkor a represszív káosz, amit már most is magunk körül látunk, könnyörtelen lassúsággal teljesen el fog lepni minket.

Žižek a *Seconds* (Második lehetőség) című klasszikus hollywoodi művön kívánja demonstrálni a film mottóját: felelősek vagyunk saját álmainkért. A film főszereplője új életet, arcot és identitást vásárol magának, de ahogy ráébred, hogy a pénzért vásárolt új idillikus élet tartalom nélküli, csak régi életének idealizált, üres tükörképe, az idill összeomlik. Amikor az átgondolatlan idillből a főhős visszamenekülne egykori unalmas kispolgári egzisztenciájába, meg kell tudnia, hogy már nincs visszaút: az „életváltást” megszervező titokzatos ügynökség nem tűri a visszafordulást, és életével kell fizetnie a megbízhatatlanságáért. Az első lépés a szabadság felé – így Žižek – nem egyszerűen az, hogy a valóságot az álmainkhoz igazítsuk, hanem hogy megváltoztassuk az álmainkat és ez fájdalmas, mivel szinte minden elégedettség az álmainkból származik.

Žižek szerint valami hasonló történt a XX. század hatalomra jutott forradalmi mozgalmaival (Oroszország, Kuba, Kína) is: sikeresen megváltoztatták a társadalmi rendszert, eltörölték a korábbi beren-

dekedést, de az átgondolatlan álmok valójában a régi világ álmai maradtak, majd a valóságba átültetve rövidesen rémálmodokká váltak. A radikális baloldal maradványai egy mágikus eseményre várnak, amely mégis elhozza majd a forradalmat, miközben az utóbbi évtizedek igazi leckéje az, hogy a kapitalizmus maga a forradalmi erő, amely mindent átformál körülöttünk. Mai mainstream filmek (pl. *I am Legend* [Legenda vagyok]) sokasága bizonyítja, hogy sokkal könnyebb elképzelnünk a civilizáció vagy az ökoszisztéma összeomlását, mint a kapitalizmus akár minimális megváltoztatását. A semmiből megjelent *Occupy*-mozgalom, a görög társadalom ellenállása vagy az egyiptomi tüntetések kirobbanása azt mutatja, hogy megvan a rejtett potenciál egy másik világ létrehozására, de semmilyen mechanizmus nincs, ami garantálná, hogy egy szabadabb világ valóban megvalósul: ez csak a mi akaratunkon múlik.

A forradalmi események során kirobbanó lázadó energiák akkor sem vesznek el, ha a forradalom elbukik: az akaratnak, vágyaknak ez a túlcsoordulása tovább él, ha nem a valóságban, akkor megvalósulatlan álmokként, amelyek tovább kísértik a túlélőket. Ebben az értelemben, amikor radikális emancipatorikus politikában veszünk részt, akkor nem egyszerűen a jelenért és a jövőért harcolunk, hanem – ahogy Žižek Walter Benjaminra utalva a film zárszavában mondja – a múltért is: a múlt elbukott forradalmainak kísértetei, ezek a nyughatatlan élőhalottak végre megtalálhatják otthonukat az újonnan létrejövő szabadságban.

Ne legyünk szűkmarkúak: Žižek filmje lelkesítő és felpezsdítő élmény. Rengeteg jó megfigyelést tesz és azoknak a nézőknek, akik nem ismerik Žižek korábbi műveit, a kapitalizmus ideológiai újratermelődéséről tett megfigyelései, vagy annak elemzése, hogyan működik a hollywoodi filmipar szinte tökéletesen koherens és rendszerkonform ideológiai gépezetként (anélkül, hogy ezt bármiféle parancsuralmi apparátus vagy összeesküvés biztosítaná) és így tovább gyakran nagyon találóak és szórakoztatóak is. Nehéz ugyanakkor mit mondani Žižek gyakorlati javaslataira: nyilván az általánosságoknak ezen a szintjén csak helyeselni lehet, hogy „először álmainkat kell megváltoztatnunk” és hogy „a nagy Másik nem létezik”, tehát hogy nincs garancia a nagyobb szabadság irányába mutató történelmi változásra. Ugyanakkor nem sok konkrétumot kapunk arra nézve, hogy mik is lennének a „helyes álmok”, illetve, hogy mi lenne a követendő stratégia a „helyes álmok” megvalósításának irányában. Bár valószínűleg nem lenne reális elvárás egy kétórás filmtől kordiagnózist és stratégiát követelni, de a nézőben felmerülhet a gyanú, hogy talán Žižek maga sem tudja egészen, mi is az a radikális politika, aminek a megszületését maga is szorgalmazza.

A kíváncsiság felkeltése és az ambíciók feltornászása tekintetében azonban a film elismerésre méltó darab.

- ¹ Žižek a következő filmeket elemzi:
They Live (Elpusztíthatatlanok) 1988 / John Carpenter;
A Clockwork Orange (Mechanikus narancs) 1971 / Stanley Kubrick;
West Side Story (West Side Story) 1961 / Robert Wise & Jerome Robbins;
Taxi Driver (Taxisofőr) 1976 / Martin Scorsese;
The Searchers (Az üldözők) 1956 / John Ford;
Jaws (Cápa) 1975 / Steven Spielberg;
Triumph of the Will (Az akarat diadala) 1935 / Leni Riefenstahl;
The Eternal Jew (Az örök zsidó) 1940 / Fritz Hippler;
Cabaret (Kabaré) 1972 / Bob Fosse;
I Am Legend (Legenda vagyok) 2007 / Francis Lawrence;
Titanic (Titanic) 1997 / James Cameron;
The Fall of Berlin (Berlin eleste I–II.) 1950 / Mikhail Chiareli;
Full Metal Jacket (Acéllövédék) 1987 / Stanley Kubrick;
Mash (Mash) 1970 / Robert Altman;
If... (Ha...) 1968 / Lindsay Anderson;
The Dark Knight (A sötét lovag) 2008 / Christopher Nolan;
The Loves of a Blonde (Egy szősz szerelme) 1965 / Milos Forman;
The Firemen's Ball (Tűz van, babám!) 1967 / Milos Forman;
Brief Encounter (Késői találkozás) 1945 / David Lean;
Brazil (Brazil) 1985 / Terry Gilliam;
The Last Temptation of Christ (Krisztus utolsó megkísértése) 1988 / Martin Scorsese;
Seconds (Második lehetőség) 1966 / John Frankenheimer;
Zabriskie Point (Zabriskie Point) 1970 / Michelangelo Antonioni.
- ² The Big Other doesn't exist. *Journal of European Psychoanalysis*, Number 5, (1997) Spring-Fall. Magyarul: A nagy Másik nem létezik. *Thalassa*, (1998) 2–3. szám.

Faluvégi történetek

Pilló Ákos kárpátaljai fotográfiai

Pilló Ákos már öt éve fotografálja Kárpátalja legnagyobb, kilencven százaléban magyarlakta települését, az 5800 lelkes Nagydobronyt. Gyűjtött itt népdalokat Bartók Béla és Kodály Zoltán, a dobronyi népballadák és a lakodalmi szokások híressé váltak. A dobronyi rózsákat máig ráhímzik a lakodalmi kendőkre az asszonyok. De nagy híre volt az itteni fazekasságnak is, tán nem véletlen, hogy Hidi Endre keramikusművész innen származik. 1901-ben Ady Endre is megfordult a faluban, akinek jó évtizede emléktáblát állítottak a helyi református líceum falán.

Pilló Ákos egy évtizede járt először Nagydobronyban. Mivel neki nemcsak az álló-, de a mozgókép is eszköze, először két dokumentumfilmet forgatott a nagydobronyi hagyományokról, népszokásokról. Eközben, persze, a mindennapi élet karcos látványai között mozgott, és ez megérintette fotográfusi lényét. 2009-ben határozta el, hogy fényképezni kezdi a kárpátaljai szegények életét. Ebből az anyagból, vagyis a *Faluvége* című fotósorozatából válogattuk mostani lapszámunk képeit.

Ő maga így vall kárpátaljai élményeiről: „...itt zömében magyarok, illetve a falu végén magyar ajkú cigányok élnek. Mikor Nagydobronyban járok, szinte minden alkalommal kimegyek a falu végére. Már a kezdetektől nagy érdeklődéssel és szeretettel figyeltem a cigányokat. Ami megfogott bennük, hogy a mélyszegénység ellenére ők igazán élnek az életet, ellentétben a tőlük nyugatabbra élő, gazdagabb emberekkel.”

Tegyük hozzá: minden nehézség dacára, Nagydobronyban békében élnek cigányok és nem cigányok. Minden náció ugyanazzal a gonddal küzd, munka és lehetőség híján megpróbál megélni a lehetetlen körülmények között is. A sok gyerek és serdülő pedig játszik, szilajkodik és álmodozik, ahogyan a világon mindenütt.

Pilló Ákos gyermekkora óta nagy lelkesedéssel fényképez, de igazán komolyan és elmélyülten csak az elmúlt években kezdett el foglalkozni a fotográfiával. 1977-ben született Nyíregyházán, Szolnokon érettségizett, Debrecenben híradástechnikát tanult, Budapesten videoműsor-készítő képesítést szerzett. Több évig Nyíregyházán dolgozott televíziós operatőrként a Kölcsey televíziónál. 1999-óta készít

dokumentumfilmeket. Az Ünnepek a testvéreknél című dokumentumfilmjét Lakitelken, a IV. Kistérségi és Kisközösségi Televíziók szemléjén ösztöndíjjal jutalmazták. 2006-ban Gödöllőn a Szent István Egyetemen televíziótechnikai mérnök szakirányon szerzett diplomát. 2009-ben Ezüstgerely-díjat nyert sportfilm kategóriában. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán dolgozik Piliscsabán.

Kárpátaljai sorozata mellett más fotografiai munkákon is dolgozik, honlapján, <http://www.akospillo.com> megismerhetik a vadászatról vagy az éjszakákról készült sorozatait is.

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

V. A. „jó tudni” és a „jobb nem tudni” világszemlélete
(Teljességekről és hiányaikról)

„Elveszett az Isten! De meg kell találnom!”
(Ábrányi Emil)

„Aki keresi Istent, az helyes úton jár.”
(Augustinus)

Az emberiség története a világról szerzett tudás gyarapodásának története is. Az idő előrehaladásával növekednek az esélyek, hogy egyre jobban megismerjük (ennek révén ténylegesen birtokba vegyük) mind önmagunkat, mind a külső környezetünket. Hiába borítja fel olykor a lelki nyugalmunkat, hiába károsítja olykor az egészségünket, a tapasztalatok szerint általában törekszünk ismereteink gyarapítására és számtalan elméleti vagy gyakorlati talány megfejtésén, probléma megoldásán is rendszeresen gondolkodunk, illetve munkálkodunk.

Múlni nem akaró tudásszomjunknak különböző forrásai vannak. A megismerési szenvedély egyik kiváltó oka a kíváncsiság. Örömförzés lehet valamire rájönni, valamit átlátni, megérteni. A megismerési hajlam másik típusa ennél összetettebb. Rendszeresen belebotlunk mindennapi praktikus létkérdésekbe (pl. hogy miképpen szerezhetünk pénzt élelemre, vagy némiképp korábban, hogy hogyan ejtsünk el egy bölényt). Ezekre a létkérdésekre működképes létválaszokat keresünk. A válaszok helyességének komoly tétje van: az egészség vagy akár a pusztá életben maradás. Ha rosszak, elhibáztok a válaszaink, akkor azt kockáztatjuk, hogy súlyosan sérülünk testileg vagy lelkileg, illetve hogy teljesen elpusztulunk.

1. Emberi teljesség

Régi megállapítás, hogy az ember több, mint önmaga. Nevezetesen: több, mint pillanatnyi, éppen aktuális önmaga. Nem befejezett, statikus, hanem életfolyamata során számos lehetőségét megvalósító lény. Olyan lény, amely egyes lehetőségeinek választásával és realizálásával (miközben ezzel más lehetőségeket el is torlaszol) többé teszi saját magát. Ezt a folyamatot – az egyik oldalról tekintve – a személyiség kibontakoztatásának, gazdagításának is szokás nevezni. Szintén szokás hangsúlyozni, hogy nincs alternatívátlan állapot: lényegében minden körülmények között, kiszolgáltatott helyzetekben is van mód többféleképpen dönteni, azaz másként cselekedni. Az egyes egyéneknek nagyon eltérő lehetőségeik vannak, továbbá nagyon különbözően viszonyulnak a saját lehetőségeikhez.

– Van olyan egyén, aki nem törekszik arra, hogy elérje a maga teljességét. Nem törekszik arra, hogy ún. „teljes életet” éljen. Beéri valamiféle sodródással vagy alkalmi rögtönzésekkel.

– Van olyan egyén, aki teljes életre törekszik, és számára ez sokszínű életet, az élmények gazdagságát, sokféleségét jelenti. Mondhatni: pluralitásra, extenzív teljességre vágyik.

– Van olyan egyén, aki teljes életre törekszik, és ezt valamelyik individuum (individuumok), intézmény vagy ügy szolgálataként tartja megvalósíthatónak.

– Van olyan egyén, akinek számára a teljesség alapvetően személyes teljességet jelent: képességeinek, egyediségének minél átfogóbb kiteljesítését. Ez utóbbiról – a pontosítás érdekében – kissé részletesebben.

Az ilyen egyén ragaszkodik személyiségének kialakult struktúrájához, a belső minőségéhez. Saját határaihoz idomuló, mélységben gyarapodó intenzív teljességre törekszik. Mind élete gazdagítását, mind „játékos” igényeit személyiségének sajátos egyedi szerkezete mentén, abból fakadó, illetve ahhoz illeszkedő, azzal összhangban levő módon igyekszik elérni, kielégíteni. Mondhatni: egységesen, egybázisúan („személyiségdimenziósan”) sokoldalú. Valójában sokdimenziós ember jelenik meg, tükröződik vissza az életfolyamatnak ebben a közös gyökerű, azonos alapú pluralitásában. (Persze az is elképzelhető, hogy valakinél a személyiség-központúság formailag „aszketikusnak” tűnő magatartáshoz vezet: az illető minőségi „hedonizmusa” úgy nyilvánul meg, hogy személyiségének struktúrája a kínálózkodó lehetőségek, élmények közül a kevésbé fontosnak mutatkozókat nem egyszerűen csak hátrább rangsorolja, hanem lényegében teljesen kiszűri és elhárítja. Az illető számára ez jelenti a tartalmi teljességet.) Magától értetődő, hogy mivel az egyén élete társadalmi környezetben, annak viszonyrendszerében zajlik, az individuális kiteljesedés – komplexen tekintve – társadalmi közegben, illetve társadalmi közeg által való

kiteljesedést jelent. Akkor is, ha az illető egyén ellenségesként éli meg és defenzíven, védekezően viszonyul ehhez a közegehez. Akkor is, ha célokat, feladatokat lel benne, illetve erőt merít belőle önmaga kibontakoztatásához.

Az emberi teljességnek ehhez a felfogásához kapcsolódik – és talán segít a kérdéskört jobban megvilágítani – az a fogalmi megkülönböztetés, amelyet az idős Lukács György tesz az „egész ember” és az „ember egésze” között. A mindennapi élet „egész embere” a különböző helyzetekben rendre azon külső tárgyak, dolgok felé fordul cselekvően, amelyek az éppen adott cél szempontjából számára jelentőséggel bírnak. A célok sokfélesége miatt az egyén viselkedése hol ilyen, hol olyan – vagyis belsőleg nem következetes, nem homogén. Az „egész ember” ki van szolgáltatva annak, hogy minduntalan letér arról az útról, amely a személyiségének egyedi sajátosságából eredne. Ezzel szemben vannak olyan esetek, amikor az egyén tevékenységét nem pusztán a külső célszerűség irányítja, uralja, hanem a személyes (azaz az egyedi személyiséghez szervesen kötődő, személyiség szerinti) problémamegoldás. Ilyenkor visszaszorulnak, felfüggesztődnek a személyiség egyedi lényege szempontjából másodlagos, járulékos elemek. Az „egész ember” esetleges sokfélesége helyett az „ember egésze”, annak egyetlen közegre történő koncentrálttsága, a személyiségstruktúrából eredő cselekvés egyneműsége érvényesül. („Minden egynemű közeg az embereknek abból a szükségletéből támad, hogy a számára objektíve adott világot [...] egy lényeges nézőpontból kiindulva intenzívebben és mélyebben, átfogóbban és részletesebben ragadhassa meg”.)

Az emberi teljességgel kapcsolatos felfogások nem egyformán viszonyulnak a tudás szerzésének, növelésének kérdéséhez. Az önmagunk többé tételére való törekvés megpróbálhat pontos, átfogó önismeretre és környezetismeretre alapozni. Alapozódhat erre, de megtörténhet a tudásunk szisztematikus tökéletesítése nélkül is.

– Van olyan egyén, aki nem tartja fontosnak, hogy környezete, a világ, létfeltételei értéséhez kösse az életét. Némiképp ösztönösen, intuitív módon próbál a világban tájékozódni.

– Van olyan egyén, aki fontosnak tartja a világ működésének átlátását. Kíváncsi arra a valóságra, amellyel érintkezik, érdekli annak természete, belső összefüggése: rendje vagy „rendetlensége”, szabályszerűsége, illetve kaotikus volta, szabályszerűtlensége. Ezért célirányosan gyarapítja a tudását. Tudatosan törekszik a világról szóló ismeretek megszerzésére, intellektuális teljességre.

Az írás előző részei körvonalazták azokat a területeket, amelyekre a teljességre törekvő megismerés – akár kíváncsiságból, hobbiból, akár a létezés alapvető problémáinak megoldása érdekében – kiterjed. A következők voltak ezek a kiemelt területek: a természet velünk

kapcsolatba kerülő része, az összemberiség (a maga történelmével), a népek és társadalmi rendszerek (a maguk történetével), valamint az egyének pszichofiziológiai létezése.

2. Gondolati teljesség – és hiányai

Szoktunk találkozni olyan emberrel, akinek a viselkedésében nagyon sok minden (szinte valamennyi megnyilvánulás) rokonszenves, de az egész ember mégsem az. A számos pozitív rész nem áll össze pozitív egésszé. Egy másik egyénben viszont nincs semmi különös, semmi figyelemfelkeltő, az egész lénye miatt mégis habozás nélkül elfogadjuk. Ezt a különbségtételt suta párhuzamnak szánom a következőkben tárgyalt ismeretelméleti dilemmára való ráhangolódás érdekében: annak érzékeltetésére, hogy világunk megismerésében is valami hasonló kettősség létezik. Egyesek rengeteg résztudással bírnak, mégsem képesek kellő jártasságra szert tenni, a gyakorlati életben – számukra előnyösen – eligazodni. Mások viszont – miközben számos részkérdésben teljesen tájékozatlanok – életük alapterületein nagyon magabiztosan, otthonosan (és eredményesen) mozognak. Úgy tűnik, „tudnak valamit”, rendelkeznek valami olyan ismerettel, amivel az előbbi nagy tudású emberek nem.

Az alternatívát más oldalról megvilágítandó két irodalmi utalás.

Kortársainak egy típusáról – még jóval a média társadalmi hatalma előtti időkben – írja Jean-Jacques Rousseau: „Az egyenes és egyszerű embereket nehéz megtéveszteni. Maszlaggal és ravasz ürügyekkel nem lehet hatni rájuk, éppen azért, mert egyszerűek. Nem elég agyafúrtak ahhoz, hogy túl lehessen jární az eszükön.” Akik semmilyen körülmények között sem tévesztik szem elől életük lényegi, alapvető létproblémáit (parafrazissal: ezek „egynemű közegét”), azok nagyobb biztonságban vannak, mint akik – a „többszeműség” gazdagságát választva – könnyen eltévednek. Gondolkodásuk átlátható szerkezete kijelöli számukra azokat a határokat, kereteket, amelyek között kell – fennmaradásuk érdekében – tartaniuk a cselekvésüket. Hasonló összefüggésre hívja fel a figyelmet Henry David Thoreau. Tapasztalata szerint vannak olyan emberek, akik minden további nélkül megoldanak valamilyen gyakorlati feladatot, de nemigen tudnak hosszasan beszélni magáról a feladatról és annak kivitelezéséről. Mások viszont elméletileg igényes előadást tartanak az adott problémáról, azonban előadásuk tartalmát, következtetését nem képesek cselekvésbe átfordítani: nem tudják a problémát a gyakorlatban megoldani.

Az emberiség története során módszertani dilemma alakult ki azzal kapcsolatban, hogy miként lehet megismerni a világot. Vajon egy dolog megértéséhez befelé vagy kifelé kell elindulni? Az első álláspont szerint

a valóság gondolati birtokbavétele – némiképp lekerekítve – a következőképpen történik. Kiválasztunk valamilyen tárgyat vagy jelenséget és vizsgálat tárgyává tesszük, azaz – természetét felfejtendő, kikutatandó – egyre mélyebbre hatolunk a belsejébe. Sorra így cselekszünk az összes többivel is, és amikor ennek a munkának a végére érünk, ismerni fogjuk a világot. Ebben a felfogásban a dolgok magukban hordják a lényegüket, ami elemzés révén, analitikus úton tárulkozik fel, olvasható ki belőlük.

A konkurens felfogás kételyeket hangoztat ezzel a módszerrel kapcsolatban. Vajon befejezett tudást nyújt-e egy tárgyról a belsejének felfejtése vagy az adott tárgy önmagán túlmutató tágabb összefüggések hálójában léteznek? Vajon egy jelenség belül tartalmazza, hordozza a jelentését vagy értelmezéséhez, megértéséhez külső, rajta kívüli összetevők (kapcsolódások, viszonyok, folyamatok) figyelembevételére is szükséges? Másként szólva: a tapasztalati valóságban zárt, elszigetelt egységekkel van dolgunk és a megismerési folyamatban a róluk megtudott „tényeket” kell összegezni, vagy ellenkezőleg, nagyobb egészek tanulmányozása az elsődleges feladat, és ennek keretében, részenként tárul fel az egyes objektumok gyakorlati szerepe, értelme?

A „kifelé indulás” álláspontja szerint úgy érthető meg egy dolog természete, működése, ha fölülről, bizonyos távlatból tudunk rátekinteni. Az így keletkező kép nem olyan aprólékos, mint az előbbi esetben, de jobban képes a tényleges alapfunkciókat meglátni, megragadni. Működési szabályszerűségek fellelése – úgymond – fontosabb (biztosabb) ismeretet ad, mint a felsorolt tények sokaságának halmaza.

Tehát a világ megismerésének útjáról – a teljes életről alkotott képzetekhez hasonlóan – kétféle felfogástípus alakult ki: a valóság birtokbavételének extenzív és intenzív koncepciója. Az extenzív felfogás mintegy lineárisan, az ismeretek mennyiségi gyarapításával, halmozódásával, újabb és újabb témákra, területekre történő kiterjesztésével gondolja el a tudás teljességének megközelítését, elérését. Mindent felölelő leltárral rendelkező, extenzív összképre törekszik.

A másik, az intenzív megismerés koncepciója szerint azonban nemcsak a világ részletező bemutatásaként képzelhető el valamilyen összkép. Az extenzívhez hasonlóan a tapasztalati tények sokaságával dolgozik, de számára ez nem végtermékként, hanem csupán mint nyersanyag jön számításba, amely további feldolgozást igényel. Az egyedi tények összegyűjtésén túl arra is kíváncsi, hogy nincsenek-e a jelenségeknek, a „tényeknek” olyan külső viszonyaik, amelyek révén közöttük átfogóbb kapcsolódások, szerkezeti sajátosságok mutatkoznak. Álláspontja szerint ugyanis – mivel az általános eligazodáshoz szükséges tudás elsősorban összefüggések átlátásából áll – a velünk érintkező valóságban mindenekelőtt szélesebb összefüggéseket, az objektív valóság megértését segítő szerkezeti kulcsokat kell keresni.

Egyrészt az egyidejű mozgásokat, működéseket magyarázó struktúrákat, másrészt a történelmi folyamatokba való illeszkedéseket. Az extenzív és intenzív módszer választja a mennyiségi és a minőségi ismeretre való törekvés alternatíváját jelöli ki.

Ha az összefüggések vizsgálata átfogóbb struktúrák fellelésére vezet, annak a megismerésre nézve alapvető következményei vannak. Az átfogó szerkezetek arról árulkodnak, hogy a különböző jelenségek rendszerszerű kapcsolatban állnak egymással. Nevezetesen: nem önmagukban teljes, ezért önmagukat értelmező egységek, hanem nagyobb egészek részelemei. Részelemekként pedig önállótlank: pusztá mozzanatai átfogóbb totalitásoknak. Mivel az egyes jelenség nagyobb egészeknek a része, ezen egészek megértésén át jutunk el a résznek mint mozzanatnak a megértéséhez. (Valamely tárgyról, eseményről szerzett közvetlen ismeret és a róla a nagyobb egészből szerzett ismeret tehát alapvetően eltér egymástól.) Objektív jelentését a tágabb rendszerektől kapja. Az intenzív megismerést a valóság rendszerként való, egyes részeinek pedig a rendszerstruktúráján keresztül megragadása jellemzi.

Ez a megismerési módszer legáltalánosabban arra kérdez rá, hogy a különböző jelenségek nem illeszkednek-e be (pozitív válasz esetén pedig, hogy miként illeszkednek be) a valóságegészbe, világegészbe. Ha talál ilyen átfogó illeszkedést, akkor esély nyílik intenzív összképek megalkotására.

Az intenzívnek nevezett megismerés nem teljes leltárt ad, hanem módszert: mintegy fölülről, külső perspektívából pillantva a teljes valóságra kapunk lehetőséget szerkezetének feltárására – ily módon a nagyobb egész (egészek) átfogására. A valóság így megragadott belső szerkezete alapvetően különbözik az egyes dolgok analitikus módon megismert belsejétől.

A tapasztalati valóságról kialakított intenzív összkép e valóság valamennyi szintjét, dimenzióját egybefogja. (Ezzel a világ egészét – bizonyos értelemben – jobban, egyszerűbben áttekinthetővé teszi.) Ugyanakkor létrehozása nem terjedelmi kérdés: a megismerés számára nem mennyiségi, hanem strukturális feladat.

Az írás előző részeiben visszatérő következtetés volt: „valamely probléma teljes megoldására kizárólag ott van esély, ahol a legátfogóbban jelentkeznek”. Legátfogóbb problematikájuk szerkezetileg magában foglalja a kevésbé átfogó szinteket is. „Hozzá képest minden szűkebb terület korlátozott hatókörrel rendelkezik, ezért a legátfogóbbnak alárendelve, annak keretében értelmeződik.” (*Eszmélet*, 97.)

Az intenzív, strukturális megismerés végső célja: a világban való valamilyen eligazodást szolgálni, ezért ennek eszközeként átfogó világ-

kép kialakítását segíteni. Az átfogó világmagyarázat igénye szükségképpen elvezet a valóság valamilyen összstruktúrájának kereséséhez.

Van olyan egyén, aki fölteszi és van olyan, aki nem teszi föl az intenzív megismerési módszer kérdéseit. Az utóbbi vagy ösztönösen, vagy valamilyen megfontolásból távol tartja magát tőlük. Elképzelhető, hogy a két (az extenzív tudással beérő, illetve a tovább kíváncsiszkodó) egyén közvetlen, pozitív tudása azonos, teljesen egybeesik. A tényleges tudása azonban mégsem: az előbbi mindenképpen rendelkezik azzal a többlettel, hogy ezeket a kérdéseket nem kerülte meg, hanem megvizsgálta. Lehet, hogy egy konkrét esetben téves válaszokat ad; lehet, hogy hamisnak bizonyuló világképet alkot vagy hogy nem talál a világban átfogó összefüggéseket – de módszertani fölénye az, hogy szembenéz magával a problémával. Kudarccs esetén is gazdagabb a rendszerszemléletre való igénnyel, törekvéssel. Tudhatja magáról – ha történetesen nem is jutott el pozitív válaszokig –, hogy neki vannak ilyen kérdései. Az extenzív, lexikális tudás szerzésére orientált, egyedi tényeket gyűjtőgető és összegező beállítódás számára viszont eleve leszűkül a megismerési horizont: egy lehetséges dimenzió (a strukturális dimenzió léte vagy lehetősége) eleve rejtve marad. (Semmit – sem pozitívát, sem cáfolatot – nem mond a világ rendszerszerúségéről, belső szerkezetéről.) Itt mutatkozik meg a strukturális öszkép és a halmazati öszkép válaszfaja: az utóbbi módon a valóság egészéről nyerhető kép szükségképpen eleve részleges. Az ilyen extenzív öszkép – a valóság egész strukturájára, illetve a történetiségre (átfogó történelmi összefüggésekre) való rákérdezés hiányában – csupán részsképpnek bizonyul. Az extenzív módszer lehatárolja, korlátozza a gondolkodást, a szellemi mozgást és – ebben a vonatkozásban – a „jobb nem tudni” álláspontjára helyezkedik (vö.: „A »jó tudni« és a »jobb nem tudni« szabadsága” *Eszmélet*, 98). Követője, képviselője ennyiben szellemi mozgáskorlátozott.

Világszemléleti kérdésekkel való foglalkozás történhet azért, hogy jobban eligazodjunk a környezetünkben, esetleg, hogy céltudatosan változtatni tudjunk azon. De történhet azért is, mert az ilyen foglalatosság sokak számára mint kellemes időöltés (akár mint tudományos szórakozás) fontos része az életüknek. Művelőinél az elméletibb elmélkedés és a változtatás érdekében való célirányos töprengés egyaránt előfordul. A világszemléleti kérdésekben általában öszszetalálkozik és elegyedik a hobbijelleg és a nagyobb léptékű, hosszabb távú gyakorlati problémamegoldás igénye. (A feltételezett, vágyott „rend” megismerése pusztán kíváncsiságtól hajtva, tudásszomjtól vezetve, illetve a gyakorlati eligazodás érdekétől hajtva elválaszthatatlanul öszszekeveredik, egybeolvad.)

3. Társadalomtörténet és tudástörténet (Gyakorlati tudás – és hiányai)

Az emberi megfigyelés – számos bizonytalanság ellenére – érzékel maga körül valamilyen mértékű szabályszerűséget, rendet. Ha nem így lenne, egyáltalán nem tudnánk tájékozódni a világban. Olyan rend hiányában, amely valószínűsíti, hogy azonos feltételek mindig azonos következményekre vezetnek, a pusztá életben maradásról sem lennénk képesek gondoskodni.

Az életben maradás nemcsak a jelenben, hanem hosszabb távon is megoldandó feladat. Az előrelátás, hosszabb távra tervezés arra a – tapasztalatokon nyugvó – feltételezésre épül, hogy léteznek feltárható, kiismerhető, megérthető szabályszerűségek a velünk érintkező valóságban. Az innen eredő „rendkeresés”, a feltételezett világrendnek a megfejtésére való törekvés elvezet különböző típusú világmagyarázatok kialakulásához. Olyan világképek keletkezéséhez, melyek igazolni vagy cáfolni próbálják valamilyen általános világrend létezését.

Az emberek egy része nem éri be azzal, hogy szűkebb-tágabb környezetéről (a „világról”) a maga számára alkot képet, hanem igyekszik azt megjeleníteni, másoknak is átadni. Vallási gondolkodók, művészek, bölcselek erőfeszítéseket tesznek arra, hogy megformálják, közlésre alkalmassá tegyék a világnézetüket (illetve annak azt a részét, amelyet fontosnak tartanak bemutatni, közölni). A vallás, a művészet és a bölcsélet eszköztára alkalmas arra, hogy a világról valamilyen strukturális összképet jelenítsen meg.

Első pillantásra azt gondolnánk, hogy a tudásunk bővülése egyúttal az érdeklődésünk, ismeretgyűjtési horizontunk tágulását, kiszélesítését is jelenti: a kíváncsiságunkat egyre újabb területekre terjesztjük ki. Ez azonban nem minden szempontból van így. Az emberiség története folyamán a tudásunk rohamos mennyiségi növekedése – bizonyos megközelítésben – ennek a horizontnak a korlátozódását, beszűkülését is mutatja.

A mágiikus tudat – mint legkorábbi világszemlélet – közvetlenül a megoldandó feladatokhoz nyújt segítséget: beágyazódik a mindennapi gyakorlatba. Elsődleges feladata, hogy segítségével eredményes tevékenység folyjon az ismeretlen természeti erők nyújtotta külső környezetben: megfigyelés, illetve varázslás által befolyásolni ezen erők érvényesülését. A mágiát a közvetítések hiánya jellemzi: a külső és a belső világ egybemosódik és hasonlóképpen esik egybe közvetlenül a tudat és a cselekvés. Olyan mindennapi gyakorlati viszony fejeződik ki benne a világhoz, amelyben egyfajta kezdetleges pragmatizmus,

valamiféle spontán materializmus érvényesül. Mivel csak a praktikus siker, eredményesség számít, nem okoz gondot, hogy a mágikus szemlélet a helyesnek bizonyuló, visszaigazolódó ismeretekhez gyakran fűz irracionális magyarázatokat. (Megjegyzendő, hogy a későbbi történelem során a mindennapi tudatban bizonyos fokig továbbél a mágiának ez az eklektikus, a gyakorlatra való „tudományos kritériumoktól mentes” orientáltsága.)

A később keletkező vallási világgép viszont már egy társadalmi munkamegosztásnak (a „hivatásszerű ideológiatermelés” megjelenésének) a következménye: személyében általában elválik egymástól a termelője és a fogyasztója. A vallásban megszűnik a mindennapi élettel való szerves kapcsolat, a szemléletmódnak a mindennapi tevékenységben való gyökerezése (más megközelítésben: a gyakorlatba való beleragadása). Az átalakulás eredménye kétirányú. A vallási világgép kidolgozottabb, kifinomultabb, következetesebb, teoretikusan „okosabb” a mágiánál. Teljesebb nála abból a szempontból, hogy összképet alkot a világ működéséről. Ugyanakkor kevesebb is nála, amennyiben leválik, lekapcsolódik a mindennapi tevékenységről, illetve az általa közvetlenül szerzett és megkövetelt tapasztalati ismeretekről. Ennyiben a kifinomultabb gondolatok termelése egyidejűleg hiány termelésével is párosul. Létrejön a „gyomor nélküli fej” és a „fej nélküli gyomor” közötti munkamegosztás.

Az a változás, hogy a vallási világszemlélet távolabb kerül a gyakorlattól (saját nézőpontjából: a mindennapi feladatoknál magasabb szférába emelkedik), valamiféle eredeti teljesség megbontásaként is felfogható. Mint az ismeretek praktikus tétjétől való elvonatkoztatás a korábbi komplexebb beállítódástól történő absztrahálást jelent, amennyiben közvetlenül nem vesz részt az életfolyamatot újratermelő tevékenységekben.

A vallás függetlenedik a létfenntartó gyakorlattól és önállósult ideológiaként funkcionál. Következmény: az emberek számára a valóság mintegy megkettőződik mindennapi praxisra és attól eltávolodott, relatíve elkülönült világszemléletre. Mivel a vallási világgép a mágia – bármilyen durva „elméleti” tévedésekkel tarkított – gyakorlati tudásához képest eleve „teoretikusabb” szerepet tölt be, létezését, fennmaradását a közvetlen visszaigazolódás hiánya nem veszélyezteti. (Megjegyzendő, hogy a vallás egy más – nem ismeretelméleti – összefüggésben nagyon is gyakorlati feladatot lát el. Egyrészt alkalmas az egyének szubjektív képzeleinek, szemléletmódjának befolyásolására, orientálására, alakítására, ezáltal a világban való otthonosság érzésének megteremtésére. Másrészt – ennek a szemléletmódnak a közvetítésével – az egyének társadalmi magatartásának, viselkedésének az alakítására.)

A vallási világgépek mellett (részben beléjük ágyazottan, részben róluk leválva) kiegészítő, illetve konkurens szerepben alternatív világmentelmezések keletkeznek – művészi, illetve filozófiai kifejezési formát létrehozva. A művészet területén az első hullámban – nem megfélemezve a többnyire kultikus funkciójú építészeti alkotásokról – leginkább a közösségi értékrendet megjelenítő, propagáló (a közösség összetartását segítő) eposzokkal találkozunk, a filozófia területén pedig az összvalóság egységes elvek szerinti működését megfogalmazó különböző természetfilozófiákkal. Ezek a filozófiák – a vallások többségéhez hasonlóan – nem arra törekszenek, hogy a világ aprólékos részleteit, hanem hogy átfogó szerkezetét ragadják meg.

A világegész szerkezetének, működésének gondolati megragadására törekvő filozófia összképet, szerkezetileg mindent átfogó, strukturálisan intenzív tudást kíván adni a világnak mindazon területeiről, melyekkel az ember valamilyen kapcsolatba került. Az ilyen típusú világmagyarázat elvont általános formában – monista, dualista vagy más szerkezetben – a teljes tapasztalati valóságról szól, annak egészére vonatkozik. (Jól példázza az egységesítő szemléletre való törekvést, hogy az egyik jellegzetes felfogás szerint az emberi lélek és az össztermészet szerkezete, belső felépítése is teljesen azonos.) Megjegyzendő, hogy – függetlenül egy adott filozófia tényleges igazságtartalmától – ez a világ alapszerkezetére koncentrááló strukturális megközelítés, a vallási világgéphez hasonlóan, segíti a világban való eligazodást: megadhatja, erősítheti az otthonosság, a biztonság érzését.

A mindent felölelő filozófiai világgép valamilyen szinten lefedi a valóság egészét – de csupán elvont általános formában. (Kimondatlanul – konkretizálás nélkül – is felölel minden jelenséget, de valamennyi konkrét jelenségre csak végső fokon, átfogó szerkezeti összefüggésben vonatkozik, ezért többé-kevésbé „ugyanazt” emeli ki mindenről: a világrendbe – mint rendszerbe – való illeszkedésének helyét, a rendszer struktúrájában betöltött szerepét stb.)

A filozófia alapvetően elvont, „elméleti” jellege lehetőséget és ösztönzést ad arra, hogy – tudásvágy, kíváncsiság, illetve gyakorlati feladatok, kihívások nyomására – fokozatosan olyan újabb és újabb területek váljanak le róla (váljanak ki a filozófiából), amely területeken pontosabb, „szakszerűbb” ismeretek iránti igény keletkezik. Megszületnek a szaktudományok. A megismerésnek ezek a szeletei a filozófiai tudásnál „igazabbak”, megbízhatóbbak, mivel jelentős mértékben tapasztalati megméréstetésre, kipróbálásra, visszaigazolásra alapozódnak. Ugyanakkor „hamisabbak” is abban az értelemben, hogy az egyes szaktudományok olyan rész tudományok, amelyek önmagukban nincsenek beágyazva a világegészről való tudásba, annak struktúrájába (nem az egész részeiként, az egész struktúráján belül, hanem jelentős mértékben tőle függetlenül értelmezve önmagukat működnek és fejlődnek):

átfogó tudás helyett részismeretekre, részleges tudásra törekszenek, világgép helyett részképet adnak. Nemcsak egy-egy szaktudományról, hanem összességükről is megállapítható, hogy a világegészről nem adnak átfogó képet (vagyis világgépet). (Bizonyos metszetben ez társadalmi feladatuk is lehet.) Ily módon valamiféle „tudathasadásos” állapot, kettős tudás alakul ki: meghonosodik az elvont ösztudás és a konkrét részismeretek ellentéte. Az egyes szaktudományok leválása a világgépről: a teljességtől való absztrahálás egy újabb fokozata. A már eleve eredetileg is elvont (gyakorlati alkalmazástól függetlenedett) filozófiai tudás további absztrahálása. Mindemellett a szaktudományos ismeret más vonatkozásokban konkrét és gyakorlati, alkalmazása során a tágan vett természet átalakításában hasznosul.

A nyomatékositás kedvéért indokolt összegezni a vázolt folyamatot. A mágikus világgép közvetlenül a gyakorlati eligazodásnak van alávetve, ezt a célt szolgálja. A vallás, a művészet, a filozófia érzelmi, illetve elméleti orientációt ad a világban való tájékozódáshoz, de nem kapcsolódik közvetlenül a mindennapi tevékenységhez – viszonylagosan független a gyakorlati alkalmazhatóságtól (mind a pozitív visszaigazolásoktól, mind a gyakorlati cáfolatoktól). A szaktudományos tudás önmagában nem ad világgépet, nem igazít el abban, hogy miképp cselekedjünk, viszont ha – vallási vagy filozófiai világgépünkből következően, illetve más ösztönzés hatására – tudjuk, hogy mit akarunk elérni, annak eszközeként hatékonyan képes segíteni a kivitelezés sikerességét.

Nem meglepő, hogy a történelmileg kialakult többszörös egyoldalságokra reagálva ismételten felvetődik különböző „újraegyesítések” igénye: egyrészt a tudomány gyakorlatra (a természettel, illetve a társadalmi élettel kapcsolatos feladatokra) orientálódása, másrészt szakismeretek és filozófia egységesen strukturált ösztudásba integrálása („egy tudomány” koncepciók).

4. A „jó tudni” szemléletétől a beletörődés gyakorlatáig

Az embereknek a világhoz való viszonyulása nagyon sokféle, de néhány – jól megkülönböztethető – alaptípusba, illetve ezek aleteibe sorolható. Néhány jellegzetes a eset.

1. Vannak, akik nem törődnek azzal, hogy összefüggéseket, szabályszerűségeket keressenek az őket körülvevő valóságban. Nem törekszenek arra, hogy valamiféle stratégiát valósítsanak meg az életükben, következetességet vigyenek a cselekedeteikbe. Úgymond: fölösleges ilyesmivel foglalkozni, jobb nem tudomást venni az egészről.

2. Ha a mottókban szereplő Istent („de meg kell találnom”) a teljesség, az átfogó rend szinonimájának tekintjük, akkor indokolt a megál-

lapítás, hogy vannak, akik törekszenek arra, hogy erről bizonyosságot szerezzenek. Akik eljutnak ilyen bizonyossághoz, azok szerint megérthető, feltárható rend van a világban, aminek ismerete segítségünkre van a céljaink kitűzésekor és az azokat megvalósító cselekvésünkben. („Aki értelmesen néz a világra, arra a világ is értelmesen néz vissza” [Hegel]. Gyakorlatiasabb megfogalmazásban: aki értelmesen szól a valósághoz, annak a valóság értelmesen válaszol.) Ők ilyen világszemléletet alakítottak ki és igyekeznek ennek megfelelően élni.

3. Vannak, akik szerint – hiába keressük – nem található átfogó, a valóság egészét átható szabályszerűség, rend a világban (vö. „poszt-modern” életérzés). A jelenségek tanulmányozása, megismerése nem ad biztonságos tudást a világban való eligazodáshoz. Nekik ilyen a világszemléletük.

4. Vannak, akiknek a világképét az individualitáson túlmutató összefüggések jellemzik, önmagukat, törekvéseiket is valamilyen nagyobb egész vonatkozásában határozzák meg, ám cselekedeteik nem tudnak felnőni ehhez a világszemléleti igényükhöz, igényességükhöz. Nem mondanak le valamilyen „Egész”-hez való viszonyulásról, de a gyakorlatukban hátrább lépnek. Vagyis gondolkodásuk az Egész szintjét képviseli, miközben tetteikben – különböző okok miatt – nem képesek odáig felemelkedni. Így az elméleti igény, szemléleti tudás területén a „jobb nem tudni”-hoz képest alapvető többlettel bírnak, ami azonban tevékenységük külső eredményeiben nem jelenik, nem mutatkozik meg.

„A mindenséget vágyom versbe venni, de még tovább magamnál nem jutottam” – írja Babits. A verssorokból kiderül, hogy vannak helyzetek, amikor a vágyak realizálása elakad a képességeken és ebből nem nemcselekvés, hanem az eredeti igény zárójelbe tétele és a cselekvés jellegének, irányának áthelyeződése következik. A költő a mindenség vonatkozásában (annak negatívjaként, hiányaként), mintegy tehetlenségében versel önmagáról.

Az ilyen helyzetbe kerülő egyének beletörődnek abba, hogy nem tudnak megfelelni az általuk elgondolt feladatnak, célkitűzésnek, a maguk számára felállított mércének, a saját elvárásuknak. Nem mondanak le a cselekvésről, de azt egy másik horizontra teszik át. (Szándékának kudarcából, megvalósulatlanságából Babits nem arra következtet, hogy abba kell hagynia a versírást, hanem hogy – jobb híján – egy kisebb, vállaltan leszűkített területen, témakörben is megnyilvánulhat.) Cselekvésük nem ér fel a világszemléletük szintjére.

Vegyünk egy másik példát.

„Én nem tudok építeni házat,
és nem tudok hidakat verni,
nem tudok ácsolni hajókat,
nem tudok földet bevetni,
nem értek a vas üteméhez,

és nehéz nekem az ásó,
s kohókat izzóra szítani
is nem nekem kijáró,
és sziklát se tudok törni.

...

De lássátok, reggelre kelve,
oly sok az én szegényes dolgom:
a szobámat tisztára söpröm,
s a kicsinyke ruhákat foldom,
megfőzöm az estéli étket,
puhára vetem az ágyat,
s altatódalt zöngéscelek,
mikor ők aludni vágnak,
és másnap ezt újra kezdem.
Én nem tudok semmi merészet,
az én hadakozásom csak ennyi”

Várnai Zseni versének részlete azt illusztrálja, hogy vannak, akik megpróbálják valamilyen nagyobb Egészhez viszonyulva és viszonyítva szemlélni önmagukat, illetve a tetteiket. Ugyanakkor úgy ítéli meg, hogy helyzetük vagy képességeik miatt nem tudnak „merészet” alkotni: tevékenységük nem lendít az általuk fontosnak tartott Egészen (mondjuk, egy szimbolikus példával, a hivatalos nemzetgazdasági mutatókon) és megbékélnék ezzel a helyzettel. Valamilyen ok miatt lemondanak a világszemléletük (összképük) szerinti magatartásról és tudatosan elfogadják a részleges (részkép szerinti) cselekvést. Elfogadják, hogy a külső és a személyes adottságok milyen viselkedést tesznek lehetővé a számukra, követelnek meg tőlük.

Az ilyen beletörődés valójában visszalépés, visszavonulás: valamilyen részlegesség gyakorlati képviselője, vállalása. Valamiről való tudatos lemondás esetén az egyén „kevesebb mint önmaga”. Alább adja és beéri a saját gondolati-szemléleti teljességénél szerényebb tevékenységgel. Ez a cselekedete – ebből a szempontból – önmaga (elméleti) elszegényítése. Ugyanakkor ennek a kevesebbnek tényleges többlete is lehet: a realitásokhoz való visszalépésként egyúttal előrelépés. A gondolati-világszemléleti teljességétől való elvonatkoztatással teszi magát az egyén konkrétta: jut közelebb a gyakorlathoz. Az Egészről való lemondás, a részlegesség árán nyílnak meg az út az illető – fenti értelemben vett – emberi teljessége felé. Valamilyen részképhez kapcsolódó magatartásában megnyilvánuló személyes teljességéhez. A végeredmény: tudatosan választott, személyiségre szabott szerves részlegesség.

5. A „jobb nem tudni” világszemlélete

Létfenntartásuk folyamatában az emberek rákényszerülnek arra, hogy valamilyen szintű jártasságra tegyenek szert a valóságban. Rákényszerülnek arra, hogy legalább a – közvetlen vagy közvetett – létfenntartáshoz legszükségesebb ismeretekkel rendelkezzenek. Ezért nem meglepő, hogy képet alkotnak maguknak arról a világról, amelyben élnek. Részképet vagy összképet – ki-ki alkatának és ambícióinak megfelelően.

A fentiekben megmutatkozott, hogy a gondolati teljességnek két összetevője van: a jelenségek sokaságáról szerzett tényszerű tudás és a valóság egész összstruktúrájára vonatkozó – igenlő vagy tagadó – tudás. A világban való átfogó gyakorlati tájékozódás képességének feltétele valamilyen egységes világszemlélet, a valóság egészéről alkotott intenzív összkép (mint szerkezetekbe sűrített strukturális ismeret), amelynek alkalmazása segítséget nyújt a konkrét helyzetekben való tevékenység során.

Gondolati teljesség hiányában két ellentétes helyzet állhat elő.

1. Az illető egységes világszemlélettel rendelkezik, de az nem a tapasztalható jelenségekre épül, hanem – mondhatni – függetlenedik tőlük. Olyan spekulatív, a realitástól eltekintő képet mutat a valóságról, amely nem támogatja a tényleges eligazodást. Szubjektív funkciója azonban mégis jelentős: az idegenként, ellenségesként szemlélt, esetleg lenézett világgal szemben álló egyénnek belső magabiztosságot, szilárd öntudatot adhat (pontosabban: megingatható, elveszithető módon kölcsönözhet). Ennyiben fontos gyakorlati jelentőséggel bír.

2. Akinek nincs valamilyen átfogó világszemlélete (intenzív összképe), az nehezen tájékozódik a vele érintkező külső valóságban, sőt a saját életében. Hiába próbálna eredményesen eligazodni – de nem is feltétlenül próbál. Számára maradnak a véletlenszerű részképek és az ezeken alapuló – többnyire – esetleges, rögtönzésnek tűnő cselekedetek. Az illető nem keres általános összefüggéseket a világban – tudása a tapasztalati jelenségek közvetlen ismeretéből táplálkozik. Általános világgéppel nem rendelkezvén, gondolkodása nem valamilyen világszemlélet által értelmezett, hanem magukra hagyott, önmagukban álló jelenségekkel dolgozik. A valóságról alkotott mozaikok segítségével orientálódik mind a gondolkodás, mind a tényleges gyakorlati tevékenység területén. Mindamellet az átfogó világgép hiánya is világszemlélet: a teljességről lemondó részképekben a „jobb nem tudni” világszemlélete nyilvánul meg.

(Zárójelben. Jóllehet az egységes világszemlélet hiánya különböző kiszolgáltatottságokat eredményezhet, ez a hiány a rövid távú eredményességnek nem mindig akadálya. Sőt, a részleges, de prag-

matikusan alkalmazható gyakorlati tudás számos esetben működőképesebb lehet az átfogó elméleti igényességnél – vö. „a tett halála az okoskodás”.)

Jean-Luc Godard egy kevésbé ismert, *Az új világ* című 1963-as filmjében kétféle ember létezik. Vannak, akiknek a tudatát egy robbanás okozta sugárzás megváltoztatta, és vannak, akiket nem ért el ez a sugárzás. Az előbbieket viselkedése leegyszerűsödik: számukra megszűnik az időbeli folytonosság érzékelése (szétfoszlik az idő), feloldódnak a logikai kapcsok, kapcsolódások. Darabjaira hull a világ. A cselekedetek kiszámíthatatlanokká, véletlenszerűekké válnak: nincs sem szerves előzményük, sem irányultságuk. Kiesnek a kontinuitásból: minden cselekedet cél nélküli újratekésítés. Az egyén tettei nem tudatosak – inkább csak önkéntelenül megtörténnek vele. A film arra a tendenciára érez rá, amelyben az életfolyamat – kiteljesedett formában majd a század utolsó negyedétől – egymással össze nem függő történésekre, esetlegesen egymásra következő „egypercesekre” (Almásai Miklós) esik szét. Amikor – a robbanás hatására – az emberek tudatában szétmállik a valóság, szükségképpen bekövetkezik a cselekedetek folytonosságának, logikus voltának az elenyészése, halála.

Mondhatnánk, hogy Godard filmje a spontánul keletkező „jobb nem tudni”-t példázza – ha eltekintünk attól, hogy más vonatkozásban mégsem pusztán spontaneitással van dolgunk, hiszen korunk emberét (aki hajlamos magát bizonyos területeken ösztönösen alávetni és engedelmessé válni) többé-kevésbé ilyesfajta viselkedésre szocializálják. A következő idézet azt sejteti, hogy nem egyedi, véletlenszerű magatartásról van szó, hanem a korabeli társadalom működéséből automatikusan kinövő tendenciáról.

Albert Camus 1942-ben „összefüggéstelen cselekedetek soraként” jellemzi a modern kori egyén életének töredezettségét, belsőleg szerzetlen voltát. „Ébresztő, villamos, négy óra hivatal vagy gyár, ebéd, villamos, négy óra munka, vacsora, alvás és hétfő, kedd, szerda, csütörtök, péntek, szombat – általában könnyedén végigcsinálja az ember.” Az ilyen ember – úgy mond – „egész létével a semmit teljesíti be”. Ebből az életfolyamatból – nem véletlenül – hiányzik a „miért?”, amely magyarázatot, a cselekedeteket összekapcsoló, értelemadó láncszemeket keres. Amely rákérdez a cselekvéssor egészének okaira, összefüggésére, jelentésére. Sejthető, hogy Godard-t is olyan sajátos társadalmi háttér megtapasztalása motiválta, amelyet Camus „a mai munkás” élethelyzetéből adódó, kontinuitást nem tűrő, naponként az egészet előlről kezdéseként jellemez. Van sors, van gépiesen önismétlő tevékenység, de nem vetődik fel (nem tör át) a „miért?”, amely már világszemléleti hozzáállást igényelne.

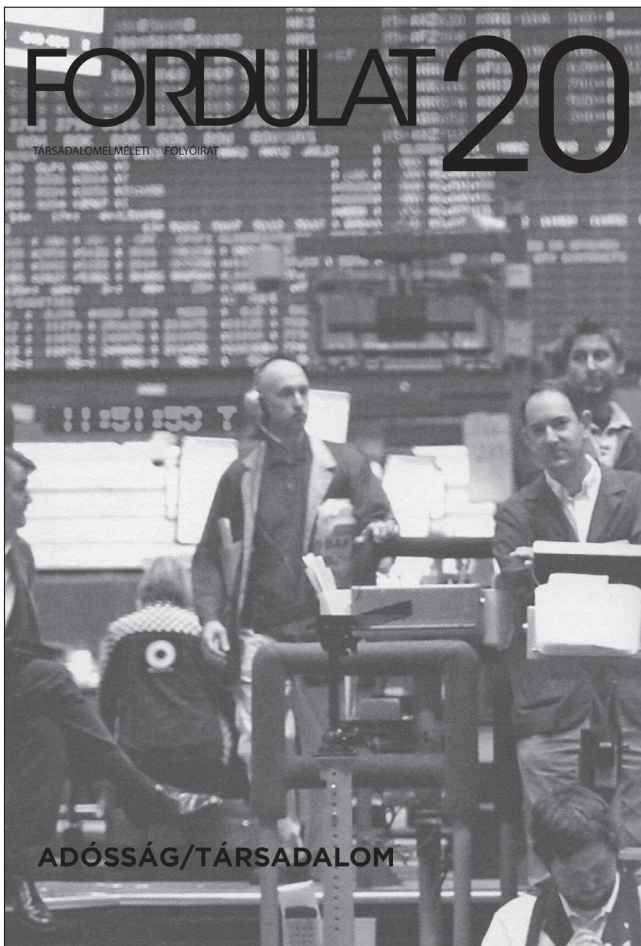

A – legalábbis megjelenésében – „spontán”, valamint a szocializálásban gyökerező „jobb nem tudni” után idézzünk fel egy régi esetet a „jobb nem tudni”-ra való tudatos és direkt, mesterségesen előidézett manipulálásra. Menenius Agrippa a test működéséről szóló ismert meséjének példázatával akarta meggyőzni a fellázadt plebejusokat arról, hogy mindenkinek (az „államtest” többi részének) a saját érdekében kell a nemtermelőket jelképező gyomrot táplálékkal ellátni. Az érvelésnek erre a részképen alapuló, az átfogó összefüggések egészéről „jobb nem tudni” módszerére a későbbiekben még többször fogok hivatkozni.

Ami a régi rómaiaknál eseti manipuláció, az Erich Fromm megítélése szerint a mai kor szerkezeti sajátossága: kultúránk egyik fő feladata a strukturált világkép kialakulásának akadályozása és olyan kép nyújtása a társadalmi valóságról, amelyben a jelenségek nem állhatnak össze egységes egésszé. Mégpedig azért, mert ha a tények elvesztik az egész részeként való minőségüket, akkor a kritikus gondolkodás megbénul. A mennyiségi ismeretek favorizálása (jelentőségének abszolutizálása) az önálló gondolkodás (ezért az önálló döntés képessége, sőt az arra való igény létrejötte) ellen hat. „Az egyéni és társadalmi lét alapvető kérdéseivel, illetve pszichológiai, gazdasági, politikai morális kérdésekkel kapcsolatban” – hangsúlyozza Fromm – a modern hatalomgyakorlás célja és eredménye: „a kérdések elködösítése”.

A világban való sikeres eligazodás előfeltétele a „jó tudni” világszemlélete. A „jobb nem tudni” szemlélet: spontán vagy tudatos melleszélés. Gyakorlati társadalmi funkciójában a figyelemelterelést, félrevezetést szolgálja.

Adósságok és csapdák – Megjelent a Fordulat 20. száma!

A tartalomból:

- David Graeber: Adósság, erőszak és személytelen piacok: polányista meditációk
- Colin Crouch: Privatizált keynesianizmus: egy el nem ismert közpolitikai rendszer
- Wolfgang Streeck: A demokratikus kapitalizmus válságai
Beszélgetés Wolfgang Streeckkel, Niklas Luhmann-nal

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40,42,45,46, 47,49 számaink részletes tartalomjegyzéke megtalálható a www.matarka.hu oldalon (a Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisában)

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csalatkozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalm. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalm.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámamlaszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Round-table

Alexandr Osipian: **Some causes of the Ukrainian political crisis and the exhausting of the past in the Russian-Ukrainian relations in 2014**..... 6

Miklós Bárdos-Féltoronyi: **The recent results and the possible reasons of the Ukrainian “rush”** 14

Said Gafurov: **The Ukrainian class struggle and the natural gas**..... 24

Tamás Krausz: **The struggle for Ukraine**

Our Hungarian and international experts interpret several aspects of the complicated and historically determined situation that has formed in Ukraine. In the framework of civil war even the pure survival of the Ukrainian state became dubious. The political polarization is wedded to the geostrategic aspirations of the great powers and the aspirations of the huge capitalist enterprises on the oil- and gas-markets as well 28

Mihály Bence Koltai: **The American foreign-policy and its ideologues**

The latest special issue of *New Left Review* comprises two long essays on the American foreign policy by the respected British historian (and former chief editor) Perry Anderson. The first essay (*Imperium*) offers an extensive overview of American foreign policy from the end of the 19th century up to now, embedded to the main American and global trends of social evolution and emphasizing its main characteristics. The second, shorter essay (*Consilium*) studies the contemporary American imperialistic ideologies and ideologues, which is interesting especially for readers who are interested in political studies 34

Variations on the theme

Philippe Norel: **The rise of capitalism through the prism of global history**

This article examines the question of the nature and concrete beginnings of capitalism. Norel proposes to distinguish between «active merchant capitalism», market systems, and capitalism. He therefore proposes a more complex model, in line with the approach of Arrighi or Mielants, from the diffuse capitalism of the merchants to the modern capitalism 43

Barry K. Gills: **The World System theory: analysis of the world history, the globalization and the world crisis**

This article provides a concise summary of the distinctive concepts and historical interpretations provided by the World System theory developed by the author and the late Andre Gunder Frank. A series of contrasts are made between this new approach and that of classical Marxism and neo-Marxist Wallersteinian world-system theory. A critique is presented of the Eurocentric aspects of these other approaches and an alternative non-Eurocentric analysis is offered 57

Analysis

Ferenc Tallár: **From the proletariat to the precariat and beyond...**

“After the apparent death of the autonomous political sphere that was linked inextricably to the capital, with other words, following the era of post-politics or post-democracy, the extreme right is reanimating and appropriating the political sphere, while the left movements and the civil society remain unstable. What are the reasons behind this decades-long condition based on the interpenetration of neoliberalism and postmodern, and what could be the alternative of it?” 70

Faces

Jan Toporowski: **Tadeusz Kowalik and the accumulation of capital**

On July 30th, 2012 Tadeusz Kowalik, the doyen of Polish political economy has died in his home in Warsaw. Kowalik is mostly known as the last co-worker of Michal Kalecki (1899–1970), and as the advisor of the Solidarity trade union movement..... 96

Tromf

Annamária Artner: **Relevance and questions of the Unconditional Basic Income**

Based on the present stage of technical development, the unconditional basic income has turn to be theoretically possible, and could be a huge step forward in the evolution of the human society. But collaterally it would detain the tendency of income-redeployment from the labor to the capital. UBI is a worthy cause to promote; nevertheless we should see that it would not abide long among capitalist circumstances..... 109

András Nagy: **Critical remarks on the “Well-being without growth – Towards non-growht. Manifesto for the Unconditional Basic Income”**

According to the Manifesto the main enemy is rather growth than profit maximizing mode of production. The authors cannot recognize that the suggested basic income is not compatible with capitalism, so it could be realized only as a grade of the overthrow of capitalist dominance, of transcending capitalism..... 131

Bookmark

Eszter Bartha: **Tussling with the Impossible: Ady and the Hungarian politics.** Péter Agárdi (ed.): *„Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra”: Ady magyarsága és modernsége.* (“Ferry-Country huffily turned to East again”: The Hungarianness and modernity of Ady) Budapest, Napvilág Kiadó, 2014 148

History

Karol Modzelewski: **Jaruzelski, who paved the road for Balcerowicz**

The main demands of the Solidarity movement were summarized in the program entitled “Self-governing Republic”. In this document the theory of workers’ self-government, workers’ participation in both control of production and distribution of the fruits of it has an important place. But for 1989 definitely the 1981 state

of emergency had established the inner conditions of the neoliberal changing of the system 154

Document

Jeffrey D. Sachs–David Lipton: **The neoliberal project of the Polish system change**

As the advisors of the liberal wing of the Polish Solidarity, the two American economists helped to elaborate the infamous neoliberal “shock-therapy” program. This opposed the idea of workers’ self-government that was really popular among the members of Solidarity, promoted the formation of free market and the restoration of capitalism..... 163

István Hermann: **The disintegration of fundamental mental totality**

In 1970 Hermann criticized some theoreticians of the Second International since they disrupted or reduced the unity of those three elements of the Marxian theory, which embraced besides historicity the dialectical philosophy (including ethics) and praxis as well. Nowadays we can witness the disintegration of the Marxian totality in a massively different historical situation 171

Culture

Mihály Bence Koltai: **We are responsible for our dreams.** Slavoj Žižek: *The Pervert’s Guide to Ideology*. P Guide Productions, Zeitgeist Films. (Directed Sophie Fiennes, written by Slavoj Žižek) 2012.

We are responsible for our dreams – this is the motto of the new movie of Slavoj Žižek. Sometimes he is like Stalin, standing on the steps of an airplane; sometimes he is Robert de Niro from the *Taxi Driver*, lying in his lousy bed; sometimes he expounds the hidden ideological messages of the *Titanic* in a life boat... 188

Klára Szarka: **Stories from the confines of the villages. Photos of Sub-Carpathia by Ákos Pilló**

Ákos Pilló has taken photos for five years in the Sub-Carpathian Nagydobrony, Ukraine. In 2009 he decided to record also the life of the poor. The illustrations of the present issue of *Eszmélet* were selected from this material entitled *Faluvége* (Confine of the village)..... 193

Flipside – a different view

László Tütő: **Resignation, “better not to know”, pushfulness. Variations on back-down**

The precondition of a successful orientation in the world is a view that is created to perceive the context of the whole reality. Both the strife for a pure quantitative, lexical knowledge and the lack of claim for an overall cognition contribute if we get lost in our world 195

102. szám (2014. nyár)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kállai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós (felelős szerkesztő), Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Honlap: www.eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000